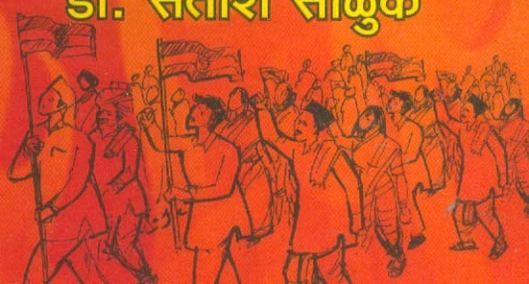
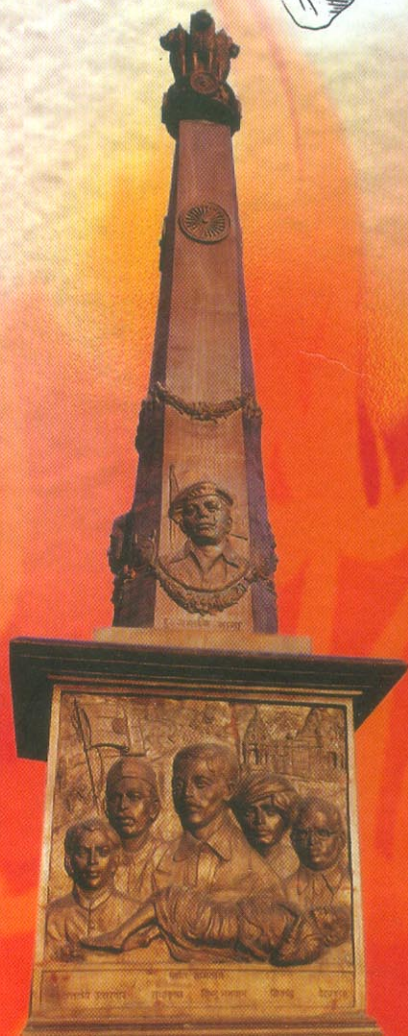

हेदूशबादूचा
स्वातंत्र्यसंग्राम
आणि
बीड जिल्हा

डॉ. सतीश साळुंके

हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम
आणि बीड जिल्हा

डॉ. सतीश साळुंके

सांस्कृतिक स्रोत एवं प्रशिक्षण केन्द्र

संस्कृति मंत्रालय, भारत सरकार
15ए, सेक्टर-7, द्वारका, नई दिल्ली-110075

हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि बीड जिल्हा
(Hydrabadcha Swatantrayasangram Ani Beed Jilha)
लेखक: डॉ. सतीश साळुंके

© श्री. गिरीशचंद्र जोशी,
निदेशक, सांस्कृतिक स्रोत एवं प्रशिक्षण केन्द्र, नई दिल्ली
एवं

डॉ. सतीश साळुंके, बीड
09422295352

e-mail : dr.satishsalunke@yahoo.in

प्रकाशक

निदेशक

सांस्कृतिक स्रोत एवं प्रशिक्षण केन्द्र
संस्कृति मंत्रालय, भारत सरकार
15ए, सेक्टर-7, द्वारका, नई दिल्ली-110075

मुद्रक

विबा प्रैस, नई दिल्ली

पहिली आवृत्ती

जनवरी, 2015

मुखपृष्ठ छायाचित्र : स्वातंत्र्यसेनानी स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंदभाई श्रॉफ,
पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, बाबासाहेब परांजपे व हिरालाल कोटेचा.
स्तंभ: हुतात्मा स्मारक

मुखपृष्ठ डिजाइन : सरदार जाधव द्वारा

हैदराबादच्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील
ज्ञात व अज्ञात
हुतात्म्यांना

अनुक्रम

1.	भूमिका	7
2.	प्रस्तावना	8
3.	मी...	12
4.	बीड : स्थलनाम	18
5.	बीड जिल्हा: मध्ययुगीन	28
6.	बीड : सभोवतालचा महाराष्ट्र	35
7.	हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम : मराठवाड्यातील उगमस्थाने	40
8.	बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढ्यातील उठाव: १९ वे शतक	54
9.	बीड : एक कवडसा	86
10.	बीडचा रणसंग्राम	95
	- झेंडा सत्याग्रह	144
	- जंगल सत्याग्रह	155
	- सशस्त्र कॅम्प	160
	- कॅम्पचे व्यस्थापन	167
	- सशस्त्र कॅम्पच्या कारवाया	172
	- बीड : भारतीय सैन्याचे आक्रमण- पोलिस ॲक्शन	189
11.	हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम : कम्युनिस्टांचा सहभाग	195
12.	हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम : दलित जनतेचा सहभाग	202
13.	हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम : धर्मनिरपेक्ष लढा	211
14.	नंतरचा संग्राम	228
15.	ते होते म्हणून...	247
16.	लढ्याचे साक्षीदार	372
17.	परिशिष्टे	417
18.	संदर्भग्रंथ	534
19.	छायाचित्रे	542

त्रैभाषिक हैदराबाद संस्थानाचा नकाशा

त्रैभाषिक हैदराबाद संस्थानचे १९४८ नंतर कालांतराने महाराष्ट्र, कर्नाटक, व आंध्रप्रदेश या राज्यात त्रिभाजन केले गेले.

भूमिका

“हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि बीड जिल्हा” पुस्तक इतिहास, राजनीति, संस्कृति, समाज, प्रशासन आदि को दर्शाने वाली ऐसी महागाथा है, जिसमें हैदराबाद के स्वतंत्रता संग्राम का गहन विवेचन उपलब्ध है। पुस्तक कथ्य में धर्म, भाषा तथा जीवनप्रणाली व मूल्यों की तहों में जाकर पक्षहीन भाव से विश्लेषण किया गया है। इसमें एक-सूत्रता मिलती है। उत्तेजित करने वाले प्रसंगों तथा अतिरंजना से हटकर वस्तुनिष्ठता के माध्यम से तथ्य लाए गए हैं। हैदराबाद मुक्तिसंग्राम को प्रस्तुत करते हुए उपेक्षित जनों, जिनको इतिहास में केंद्रीय महत्त्व नहीं मिल सका था, उनको उचित व सकारात्मक सम्मान दिया गया है। सबाल्टर्न थीअरी व हाशिए पर पड़े जनों को विश्लेषण की मुख्यधारा का बिंदु बनाया गया है।

अनुसंधानपूर्वक इतिहास व इतिहास की संस्कृति के तारतम्य को रखा गया है। प्रयत्न यही है कि इतिहास की भौतिक दृष्टि व परंपरा दोनों से तालमेल को आधार बनाया जाय। बीड जिले की महत्त्वपूर्ण घटनाओं और क्रांति के प्रसंगों में एकात्मता इस पुस्तक को प्रामाणिक बनाती है। बीड जिले की भौगोलिक विशेषता व सीमाओं को विवेचित किया गया है। वहाँ के लोक प्रसंगों को भी प्रस्तुत किया गया है, जो इस पुस्तक की अन्यथाकृत विशेषता कही जा सकती है। प्राचीन, मध्यकालीन व आधुनिक इतिहास को एकसूत्रीकृत कर संपूर्णतापूर्वक बीड की पृष्ठभूमि समझायी गयी है। कुछ महत्त्वपूर्ण महानुभावों के साक्षात्कार देने से पुस्तक की महत्ता बढ़ी है। संघर्षशील जनों का जीवन-परिचय इस पुस्तक का विशिष्ट भाग है, जो पाठक को उनसे और अधिक जोड़ता है। परिशिष्ट में स्वातंत्र्य से जुड़े उपयोगी संदर्भ व सांख्यिकी दिए गए हैं। बीच-बीच में चित्रों को देने से पाठकीय तादात्म्य और बढ़ता है।

सांस्कृतिक स्रोत एवम् प्रशिक्षण केन्द्र की अवधारणा पुस्तक-प्रकाशन में तथ्यों की प्रामाणिकता व सांस्कृतिक विवेक प्रारंभ से ही है, इसलिए इस पुस्तक में भी ऐतिहासिक तथ्य गंभीरता के साथ सहज रूप में वैज्ञानिक ढंग से आ पाए हैं। इतिहास व संस्कृति को संतुलित ढंग से देखने व समझने का यह एक विनम्र प्रयास है। महत्त्वपूर्ण लोगों पर दृष्टिपात तो है ही, जिन लोगों को पूर्व में महत्त्व नहीं दिया गया था, उन्हें भी समान महत्त्व व सम्मान के साथ विवेचना व इतिहास के केन्द्र में लाया गया है।

गिरीश जोशी
निदेशक

प्रस्तावना

अगदी नजीकच्या भूतकाळाचा इतिहास लिहिणे ही फार अवघड गोष्ट असते. कित्येकदा त्या इतिहासातील अनेक पात्रे स्वतः हयात असतात, निदान त्यांची मुलेबाळे, नातेवाईक हे तर हयात असतातच. इतिहास लेखकाकडून त्यांच्या काही अपेक्षा असतात, आपले किंवा निकटवर्तीयाचे नाव त्यात नमूद व्हावे, त्यांच्याकडून घडलेल्या कामाचा गौरव व्हावा, त्यांच्या हातून एखादी चूक घडली असेल तर शक्यतो त्याचा निर्देश होऊ नये, अशा त्या स्वाभाविक अपेक्षा असतात. दुसरे म्हणजे घडलेल्या गोष्टींचे परिणाम अगदी ताजे असतात. काहींसाठी ते अभिमानाचे विषय असतात तर काहींना ती अवहेलना वाटत असते. मध्ययुगीन काळातल्या एखाद्या राजाचा पराभव आणि एखाद्या राजाचा विजय ही घटना आज आपण खरे म्हणजे तटस्थपणे पाहिली पाहिजे, पण तसे होत नाही. एखाद्या राजवंशाविषयी अभिमान तर दुसऱ्याचा तिरस्कार अशा आपल्या मनातल्या भावना इतिहास लिहिताना, वाचताना आणि अभ्यासताना जाग्या होतात आणि मग इतिहास लेखनाला जी तटस्थता लागते ती मुळीच राहत नाही. आपल्याकडे विविध राजांच्या किंवा सरदारांच्या पदरी असलेल्या काही व्यक्तींनी बखरी लिहिल्या. समकालिनानी लिहिलेल्या बखरीतल्या त्या इतिहासनोंदी खरे म्हणजे वस्तुनिष्ठ असावयास हव्या होत्या; पण तसे झालेले नाही. ज्याच्या पदरी आपण आहोत त्याची भलावण करणे आवश्यक आहे, असे काही बखरकारांना वाटले आणि त्यांनी आपल्या कल्पनेचे वारू स्वैर सोडले. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि बीड जिल्हा या ग्रंथाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची तटस्थता होय.

जेव्हा एखादा देश किंवा हैदराबादसारखे संस्थान आपल्यावरील जुलुमी सत्तेचे जू फेकून देऊन स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न करते त्यावेळी स्वातंत्र्य चळवळ ही जनतेची चळवळ बनते. जी व्यक्ती प्रत्यक्ष चळवळीत कार्यकर्ता म्हणून भाग घेते तिच्याबरोबरच तिचे सगळे कुटुंबीयसुद्धा त्या चळवळीशी अपरिहार्यपणे जोडले जातात. तिच्या सुखदुःखाचे तेही भागीदार असतात. सर्वसामान्य नागरिकालासुद्धा चळवळीविषयी आणि तिच्यात भाग घेणाऱ्या स्वातंत्र्यसैनिकांविषयी आत्मीयता निर्माण होते व मानसिकदृष्ट्या तेही चळवळीचे भाग बनतात. स्वातंत्र्य चळवळीत भागीदार असणे, स्वातंत्र्यसैनिक असणे हेच एक मानाचे पान बनते. इतिहास लेखकाचे काम अशा परिस्थितीत तर फारच अवघड होते. त्याला केवळ सांगोवागीच्या गोष्टींवर किंवा लोकांनी तोंडी दिलेल्या माहितीवर विसंबून राहता येत

नाही. समकालीन दस्तावेज मिळवावे लागतात, त्यांची छाननी करावी लागते, विश्वसनीय माहिती गोळा झाली म्हणजे त्या आधाराने चळवळीतील घटना आणि त्यात भाग घेऊन इतिहास घडवणारी माणसे कोणती हे निश्चित करावे लागते. या दृष्टीने प्रस्तुत ग्रंथाचे लेखक डॉ. सतीश साळुंके यांनी केलेले प्रयत्न प्रशंसनीय वाटतात.

हैदराबादची निजामाविरुद्धची मुख्य स्वातंत्र्य चळवळ इ.स.१९३८ ला सुरू झाली आणि १९४८ मध्ये ती संपली. दहा वर्षांचा कालखंड या चळवळीने व्यापला होता. १९३८ पूर्वी लोकजागृतीचे प्रयत्न सुमारे चाळीसपन्नास वर्षे चालू होते. वाचनालये, खाजगी शिक्षणाच्या शाळा, व्यायामशाळा, धार्मिक आणि सांस्कृतिक संघटना अशा अनेक माध्यमातून आपली सांस्कृतिक अस्मिता जागृत करण्याचा आणि जपण्याचा प्रयत्न चालू होता. सरकार त्याही काळात सावध होते. खाजगी शाळांना परवानगी दिली जात नव्हती. वाचनालय किंवा व्यायामशाळा या सरकारविरोधी गोष्टी समजण्यात येत होत्या. तरीही अनेक कार्यकर्त्यांनी सरकारची अप्रिती ओढवून घेत हे उपक्रम चालवले. वर्तमानपत्र ही तर सरकारच्या डोळ्यावर अधिक येणारी गोष्ट होती. १८९८ च्या सुमारास बीडला 'चंपावतीपत्र' या नावाचे एक साप्ताहिक चालू झाले होते. आपल्या मातृभाषेत शिक्षण घेण्याचा अधिकार, शांततेने एकत्र येण्याचा अधिकार, सभा आणि भाषणे यांचे स्वातंत्र्य आणि संघटना करण्याचा अधिकार हेच संस्थानातल्या नागरिकांना नव्हते. या विरुद्ध प्रत्यक्ष चळवळ १९३८ साली उभी राहिली. म. गांधींच्या मार्गदर्शनानुसार आणि स्वामी रामानंद तीर्थांच्या नेतृत्वाखाली चाललेला स्टेट काँग्रेसचा सत्याग्रह, हिंदू महासभेच्या मार्गदर्शनानुसार चाललेला भागानगर सत्याग्रह आणि आर्य समाजाचा धार्मिक स्वातंत्र्यासाठीचा सत्याग्रह हे सर्व १९३८ सालीच संस्थानात झाले. नंतर चळवळ वेगवेगळ्या स्थित्यंतरातून गेली. १९४६ साली सरकारने शेतकऱ्यांकडून जबरदस्तीने धान्य वसुली करण्याची मोहीम सुरू केली आणि नंतर ग्रामीण भागातील शेकडो तरुण प्रत्यक्ष सत्याग्रहात उतरले. अडतीस साली सुशिक्षित शहरी कार्यकर्त्यांची असलेली चळवळ आठ - नऊ वर्षात संपूर्ण मराठवाड्याचा ग्रामीण भागाला व्यापणारी झाली. हैदराबादची चळवळ ही दुहेरी पारतंत्र्याविरुद्धची चळवळ होती. भारतातील ब्रिटिश मुलखाप्रमाणेच हैदराबाद संस्थानातही राजकीय पारतंत्र्य होतेच; त्याशिवाय निजामाने आपली भाषा आणि आपली संस्कृती बहुसंख्य प्रजेवर लादून त्या पारतंत्र्याला सांस्कृतिक पारतंत्र्याची जोड दिली होती. संस्थानातील जनतेच्या तेलगू, मराठी किंवा कन्नड या भाषांना राज्यकारभारात कोणतेही स्थान नव्हते. केवळ तेरा टक्के

असलेल्या मुस्लिमानांचे सरकारी नोकरीत ऐंशी टक्के जागा होत्या. आपले सण साजरे करण्याचे स्वातंत्र्यही पूर्णपणे नव्हते. प्राथमिक शिक्षण वगळले तर पुढचे सर्व शिक्षण फक्त उर्दूतच उपलब्ध होते. अशा परिस्थितीत उर्दू मातृभाषा नसलेल्या लोकांना शिक्षण कष्टदायक होते. हैदराबाद संस्थानातील जनतेच्या पारतंत्र्याचा हा पैलू ब्रिटिश हिंदुस्थानपेक्षा वेगळा व अधिक वेदनादायक होता. १९३८ च्या पूर्वीही संघटितपणे नसेल पण ठिकठिकाणी निजामाच्या राजवटीविरुद्ध उठाव झाले होते. या उठावामागेसुद्धा स्वातंत्र्याचीच प्रेरणा होती. या इतिहासाचाही मागोवा डॉ. सतीश साळुंके यांनी आपल्या या पुस्तकात घेतला आहे. १९३८ नंतर प्रत्यक्ष तुरुंगवास भोगलेल्यांचे अभिलेखच उपलब्ध आहेत. त्यावरून इतिहास सिद्ध करणे तुलनेने सोपे असते. १९४६ - ४७ च्या सुमाराला निजामी पोलिसांच्या अत्याचाराला रझाकारांच्या अत्याचाराची जोड मिळाली आणि स्टेट काँग्रेसच्या कृतिसमितीने संस्थानाच्या सरहद्दीजवळ काही प्रतिकार शिबिरे उभारली. या प्रतिकार शिबिरात अनेक साहसी तरुण सामील झाले आणि त्यांनी त्यागाची शर्थ करून रझाकारांनाही दहशत बसेल असा पराक्रम केला. चळवळीच्या काळात जेव्हा अशी प्रतिकार शिबिरे उभी राहतात तेव्हा त्यांचा अधिकृत अभिलेख उपलब्ध नसतो. तत्कालिन कार्यकर्त्यांच्या शब्दांवर विश्वास ठेवून तो इतिहास सिद्ध करावा लागतो. अशा इतिहासाची विश्वसनीयता इतर अनेक मार्गांनी ताडून पाहावी लागते. मात्र तो आवश्यक इतिहास असतो. चळवळीतले ते एक सोनेरी पान असते. डॉ. साळुंके यांनी हा इतिहासही परिश्रमपूर्वक जमा करून लिहिला आहे. स्वातंत्र्याच्या प्रत्यक्ष चळवळीबरोबरच समाजाच्या विविध घटकांतील जागृती पुढेपुढे जात असतेच. अनेक मंडळी स्वातंत्र्य चळवळीची साक्षीदार असतात. चळवळीविषयी त्यांना ममत्व असते. त्यांचीही नोंद डॉ. सतीश साळुंके यांनी घेतली आहे.

एखाद्या देशाच्या किंवा प्रदेशाच्या स्वातंत्र्यचळवळीचा इतिहास लिहिला जातो त्यावेळी सर्वच छोट्या छोट्या भूभागाचा इतिहास लिहिला गेला तर त्यात या सर्व तपशिलाला स्थान मिळू शकते. डॉ. सतीश साळुंके यांनी बीड जिल्ह्याचा स्वातंत्र्य चळवळीतील सहभाग सांगणारा एक अतिशय व्यापक असा हा ग्रंथ सिद्ध केला आहे. या लेखनाच्या मागे आणि त्यासाठी सामुग्री जमा करण्यासाठी त्यांनी केलेल्या परिश्रमाची साक्ष या पुस्तकात नमूद केलेल्या अनेक तपशिलावरून सहज पटू शकते. एवढ्यामोठ्या उपक्रमामध्ये प्रत्येक विधानाची सत्यता पुनः पुन्हा तपासून पाहणे अवघड असते. तरीही बरीच काळजी घेऊन डॉ. साळुंके यांनी हे काम केले आहे.

डॉ. सतीश साळुंके यांनी बीड जिल्ह्यातील शिलालेखांचाही अभ्यास करून एक पुस्तक लिहिले. आपल्या जिल्ह्याचा इतिहास सलगपणे वाचकांना उपलब्ध व्हावा ही त्यांची तळमळ त्यांच्या व्यासंगाबरोबरच आपल्या गावाबद्दल आणि जिल्ह्याबद्दल त्यांच्या मनात असलेल्या प्रेमाचीही द्योतक आहे. त्यांच्या या पुस्तकातील एखाद्या तपशिलाबद्दल मतभेद असू शकतात; परंतु साळुंके यांनी केलेल्या परिश्रमाबद्दल कोणताही मतभेद असू शकत नाही. साळुंके यांचे या ग्रंथाबद्दल मनःपूर्वक अभिनंदन केले पाहिजे. ही प्रस्तावना लिहिताना माझ्याही मनात या चळवळीविषयी अधिक आत्मीयता असण्याचे एक कारण सांगितले पाहिजे. १८८९ च्या सुमारास झालेल्या सशस्त्र उठावाच्या एका प्रयत्नाबद्दल साळुंके यांनी आपल्या पुस्तकात बीड जिल्हा गॅझेटियरच्या आधारावर काही माहिती सांगितली आहे. या गॅझेटियरच्या १३३ व्या पानावर महादेविसिंग गोमासिंग या बीड जवळच्या चिंचोलीत राहणाऱ्या साक्षीदाराची जबानी उद्धृत केली आहे. त्यात बंडाच्या पूर्वतयारीसाठी बीडला आलेल्या राजा नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या व्यक्तीला कोणकोण भेटले होते त्यांची यादी आहे. या यादीत दुसऱ्या क्रमांकावर माझे चुलत आजोबा गोविंदराव चपळगावकर तर तिसऱ्या क्रमांकावर माझे सख्खे आजोबा नारायणराव कारकून यांची नावे आहेत. माझे आजोबा तेव्हा उपजिल्हाधिकार्याच्या कचेरीत कारकून म्हणून काम करीत होते. ही झाली चळवळीला सहानुभूती दाखवणाऱ्यांची नावे. नंतरच्या पिढीत तर माझ्या वडलांनी संबंध जिल्ह्यातल्या स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व केले. रतनलाल कोटेचा, काशीनाथराव जाधव आणि रामलिंग स्वामी हे त्यांचे प्रमुख सहकारी होते. त्यांच्याशी व अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांशी आमचे कुटुंबियासारखे संबंध होते. मी तेव्हा आठदहा वर्षांचा होतो, तरीही त्या वेळचे काही प्रसंग मलाही आठवतात. ही प्रस्तावना लिहित असताना लहानपणाच्या अनेक स्मृती जागृत झाल्या. डॉ. सतीश साळुंके यांचे त्यासाठीसुद्धा आभार मानले पाहिजेत.

नरेन्द्र चपळगावकर

औरंगाबाद

१७ ऑगस्ट २०१४

मी...

सहनशीलतेच्या पलीकडे गेलेली परिस्थिती जेव्हा संघर्षाची प्रेरणास्रोत होते, चेहरा नसलेली साधारण माणसं जेव्हा त्यांच्या नाकारलेल्या अस्तित्वासाठी पेटून उठतात; मग खेड्यापाड्यातून घराघराच्या उंबरठ्यातून क्रांतीचे पडघम निनादू लागतात. त्याग, समर्पण आणि हौतात्म्य ही जेव्हा सामान्य माणसाची जीवनशैली होते तेव्हा त्याने पुकारलेल्या संग्रामाच्या आगडोंबात 'स्वतःला विश्वावर राज्य करण्यासाठी जन्माला आलो' या गैरसमजाने पछाडलेल्या हैदराबादच्या निजामाचे राज्य वाळल्या गवताच्या कस्पटासारखे भस्म होते! ही जाज्वल्य कहाणी घडली ती हैदराबाद संस्थानाच्या भूमीत. मराठवाडा या चित्तवेधक कहाणीचा केंद्रबिंदू! पावणे दोनशे वर्षांत अहिंसक व हिंसक आंदोलनाच्या इतिहासाचे जे टप्पे भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाने पाहिले तेच अहिंसक, हिंसक किंबहुना त्याहीपेक्षा जास्त पाशवी अत्याचारासह अनेक टप्पे अवघ्या दहा वर्षांत हैदराबाद संस्थानातील जनतेने अनुभवले. सत्याग्रहापासून साराबंदीपर्यंत, काळ्या पाण्याच्या शिक्षेपासून ते फाशीपर्यंतचा सगळा इतिहास या संस्थानात घडला. खरं तर भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचीच एक स्वतंत्र हृदयद्रावक प्रतिकृती म्हणजे हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम होय!

पंच्याऐंशी टक्के प्रजा हिंदू आणि राजा मात्र मुसलमान. जनतेची मातृभाषा मराठी पण शिक्षणाची भाषा मात्र उर्दू. पंचाऐंशी टक्के हिंदू सुशिक्षित असताना बेकार; तर बहुसंख्य सरकारी नोकऱ्या मुस्लिमांनी एकवटलेल्या अशा विलक्षण घुसमटीत प्रजा अडकलेली होती. हा असंतोष जेव्हा उफाळून आला तेव्हा त्याला हिंदू-मुस्लिम संघर्षाचे रूप येणे क्रमप्राप्तच होते. पण या संग्रामाचे वैशिष्ट्य असे की, काळानेच हे चक्रव्यूह भेदण्यासाठी एका पुरुषोत्तमावर उत्तरदायित्व सोपवले. ते होते स्वामी रामानंद तीर्थ! भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या तळाशी ज्या उच्चतर प्रेरणा होत्या, ज्या महनीय मूल्यांचे अधिष्ठान होते; त्याची शुद्धता स्वामी रामानंद तीर्थ नावाच्या संन्याशाने राखली म्हणूनच हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाला 'धर्माधते विरुद्ध धर्मनिरपेक्षतेचा लढा' असे स्वरूप लाभू शकले.

हैदराबाद संस्थानातील प्रजा खरं तर गुलामांची गुलाम होती. निजाम हा इंग्रजांचा गुलाम होता म्हणूनच इथल्या प्रजेचा लढा दुहेरी होता असे वरकरणी

वाटते पण हा लढा खरं तर तिहेरी होता. कारण ज्या सुशिक्षित वर्गाकडून क्रांतीची अपेक्षा होती तो सुशिक्षित, गर्भश्रीमंत वर्ग मनसबदारी आणि मामलेदारीच्या लाचारीत रुतला होता. निजामाची हुजुरेगिरी करून आपली पदे व प्रतिष्ठा टिकवण्यात गुंतला होता. खरं तर हाच वर्ग खऱ्या अर्थाने सर्वसामान्य माणसाच्या दृष्टीने मोठा अडसर ठरला होता. सांस्कृतिकदृष्ट्या या वर्गाने सर्वसामान्य माणसाचं अस्तित्व नाकारलं तर निजामाने राजकीयदृष्ट्या इथल्या सामान्य माणसांच अस्तित्व लाथाडलं. माणूस म्हणून अस्तित्व असण्याचा अर्थ होता स्वातंत्र्य! परिणामी सांस्कृतिक, राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक शोषणाने हैराण झालेल्या सामान्य माणसाच्या हृदयात हळूहळू विद्रोहाची बीजे रोवली गेली. स्वातंत्र्य हीच त्यांच्या विद्रोहाची मागणी होती. म्हणूनच हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम खऱ्या अर्थाने लढवला तो याच सामान्य माणसाने. याच कारणाने हा संग्राम खऱ्या अर्थाने लोकसंग्राम ठरला, लोकचळवळ ठरली! या चळवळीत सुशिक्षित लोक मोठ्या संख्येने होते. पण अशा सुशिक्षित आणि विचार करणाऱ्या समुहाने दाखवलेल्या मार्गावर चालण्यासाठी, प्रसंगी सर्वस्व अर्पण करण्यासाठी जोपर्यंत लक्षावधी कष्टकरी, अशिक्षित, सामान्य माणसं बेभानपणे धावत नाहीत तोपर्यंत जगातील कोणतीही राजकीय व्यवस्था उलथून पडत नसते. हजारो खेड्यांतून, लमाण-तांड्यांतून, वाड्या-वस्त्यांतून, असंख्य खेडूत स्त्री-पुरुषांनी, बहुजन समाजातील अगणित अशिक्षित कष्टकऱ्यांनी गावागावांतून जेव्हा स्वातंत्र्यासाठी एल्गार केला; खरं तर तेव्हाच काळाने सामान्य माणसाला या स्वातंत्र्यसंग्रामाचे नायकत्व बहाल केले होते!

कोणत्याही राज्यक्रांतीचा इतिहास त्या क्रांतीचे नेतृत्व करणाऱ्या मोजक्या सेनापतींच्या नेतृत्वाचा इतिहास ठरता कामा नये. तो इतिहास ठरावा जीवाची बाजी लावून लढणाऱ्या हजारो सर्वसामान्य सैनिकांचा. राष्ट्राच्या इतिहासाची निर्मिती सामान्य लोकांच्या त्यागातून व सहभागातूनच होत असते. पण दुर्दैवाने हा इतिहास नेतृत्वाच्याच भोवती विणला जातो आणि बऱ्याचदा सामान्य माणसाच्या शूरपणाची, त्यागाची आणि हौतात्म्याची उपेक्षा होते. जोपर्यंत सामान्यांचा इतिहास लिहिला जाणार नाही, क्रांतीच्या तळाशी त्यांचे असलेले योगदान समोर येणार नाही तोपर्यंत कोणत्याही संग्रामाचा इतिहास हा त्या संग्रामाचा वास्तविक इतिहास असणार नाही. जनसामान्यांचा उठाव असलेला हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम अद्यापही अशा वास्तविकतेपासून दूर आहे. खेड्यापाड्यांतून हजारों लोक हातात पेटते

लाकूड घेऊन जीवाची पर्वा न करता, संसाराची राखरांगोळी होईल या भीतीला न जुमानता निजाम-रझाकारांशी लढले. बेभानपणे शिंदीची झाडे उखडत होती, तिरंगी झेंडे फडकावीत सत्याग्रह होत होते, साराबंदी घातली जात होती, करोडगिरी नाके पेटवले जात होते आणि निजामाचा अत्याचार सहन करून तुरुंगवास भोगला जात होता..! चेहरा नसलेल्या या सर्वसामान्य माणसाचे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातले योगदान समोर आल्याशिवाय या मुक्तिसंग्रामाची दाहकता जगाला दिसणार नाही. सामान्यांचा इतिहास हा प्रकारच मुळात अलीकडच्या काळातल्या इतिहासकारांची देण आहे. ही Subaltern Theory आता सांगितली जाऊ लागली आहे. कारण लोकइतिहासाने तळागाळातल्या सामान्यांच्या इतिहासाचे स्वरूप धारण केले आहे.

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामापासून ते हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामापर्यंत सर्व लढ्यांचे नायक म्हणून काहीच नावे समोर येतात. या सर्वांचा देश नितांत आदर करतो. त्यांच्या समोर नतमस्तक होताना आत्मिक आनंद होतो. हे सर्व नेते लोकांच्या असंतोषाचे दिशादर्शक होते. असंतोषाला सकारात्मक रूप देणारे मार्गदर्शक होते. त्यांच्या त्याग व समर्पणाविषयी कोणीही शंका घेऊ शकत नाही. पण ज्या लक्षावधी लोकांचे या महनीय व्यक्तींनी नेतृत्व केले त्या लोकांचाही त्याग समोर यायला हवा.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम खऱ्या अर्थाने लढला गेला मराठवाड्यात. त्यात मराठवाड्याच्या सामान्य जनतेला, आया-बहिणींना मोठी किंमत चुकवावी लागली. या लढ्याचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी केले. बीड जिल्हयातील अंबाजोगाई ही त्यांची कर्मभूमी असल्याने एक प्रकारे अंबाजोगाई या लढ्याचा केंद्रबिंदूच झाला होता. परिणामी संस्थानाच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या सर्व टप्प्यात बीड जिल्ह्यात अत्यंत महत्त्वाच्या घटना घडल्या. बीड जिल्हयाचे भौगोलिक वैशिष्ट्य असे की तत्कालीन मराठवाडा प्रांतातील नांदेड, औरंगाबाद, परभणी, उस्मानाबाद या जिल्ह्यांच्या सीमा बीड जिल्ह्याला लागून होत्या. तर दुसरीकडे भारत सरकारच्या हद्दीतील अहमदनगर जिल्हयाची सीमा बीड जिल्ह्याला लागून होती. त्यामुळे बीड जिल्ह्याच्या सीमेवर मोठ्या प्रमाणात कारवाया झाल्या.

धर्माजी प्रतापरावने सन १८१८ मध्ये फडकविलेल्या बंडाच्या निशाणा पासून सुरू झालेल्या स्वातंत्र्याच्या लढाईत अनेकांनी योगदान दिले. जगदंब

बळवंत (१८८९) पासून ते शहाजी व धोंडीजी मुंडे या भावांपर्यंत, यदया-मुग्या या मातंग समाजातील तरुणांपासून ते कान्हया भिल्लसारख्या उपेक्षित समूहातील लढवय्यांपर्यंत! पुढे हिरालालजी कोटेचा यांनी रोवलेली गांधी विचाराची पताका, रामलिंग स्वामी, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांसारख्या मंडळींनी लढ्याला समर्थपणे दिलेली दिशा, काशीनाथराव जाधव व श्रीनिवास खोत या सारख्या शूर तरुणांनी हाती शस्त्र घेऊन उभारलेली सशस्त्र शिबिरे या सगळ्यांमुळे हा लढा निर्णायक झाला. हीच शृंखला पुढे विठ्ठल काटकर, धोंडिबा देसाई-नागथई, शेख उमर, नारायणराव जुजगर, उद्धव गिरी ते सुखदेव घोळवे यांच्यापर्यंत चालू राहिली. त्यातून हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात बीड जिल्ह्याचे समर्पण लखाखून समोर येते. या जिल्ह्याच्या भूमीतून इथल्या सर्वसामान्य माणसाने निजाम-रझाकारांशी केलेल्या विलक्षण संघर्षाचे, त्यागाचे आणि समर्पणाचे गौरवस्वर आसमंताला भेदतात. जिल्ह्याच्या या गौरवाची कहाणी समोर यायला हवी, आपल्या उद्याच्या पिढीला ती कळायला हवी. तसे झाले तरच या भूमीच्या स्वातंत्र्याच्या पावित्र्याचा अर्थ त्यांना कळणार आहे. इतिहास नुसता कंठशोष करित पोवाडे गात भूतकाळाचे तुणतुणे वाजवणारा सांस्कृतिक कार्यक्रम नसतो तर तुमच्या माझ्या पूर्वजांची चित्तवेधक कहाणी समजून घेण्याची आणि त्यापासून प्रेरणा घेऊन जीवन संस्कारमय करण्याची शास्त्रशुद्ध शाखाही असतो.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचा अभ्यास करताना बीड जिल्ह्यातील जनतेने दिलेले योगदान खरोखरच अवर्णनीय आहे हे क्षणोक्षणी जाणवते. हा लढा लोकांपर्यंत जायला हवा या आंतरिक इच्छेपोटी हा लेखनप्रपंच आहे. खरं तर राष्ट्रीय इतिहास अभ्यासताना आणि तो मांडताना सातत्याने स्थानीय इतिहासाकडे दुर्लक्ष होते. पण आपण समजून घ्यायला हवं की, राष्ट्राचा म्हणून स्वतःचा जो इतिहास म्हणवीला जातो तो खरं तर असंख्य गावांचा, नगरांचा मिळून झालेला असतो. गावाच्या स्थानीय इतिहासाशिवाय राष्ट्राच्या इतिहासाला परिपूर्णता येणार नाही. पण दुर्दैवाने गावचा इतिहासच दुर्लक्षित होतो. जोपर्यंत गावचा इतिहास आम्ही समजून घेणार नाही तोपर्यंत राष्ट्रीय इतिहासात गाव कसे दिसणार? देशाच्या इतिहासात आम्हाला आमचं अस्तित्व शोधायचं असेल तर त्यासाठी गावच्या इतिहासाचा बिंदू त्यात शोधायला हवा. या अर्थाने स्थानीय इतिहास विलक्षण महत्त्वाचा तर ठरतोच; पण तो इथल्या सर्वसामान्य माणसाच्या त्यागासह शूरपणाचे व समर्पणाचे प्रतिनिधित्वही करित असतो.

बीड जिल्ह्यातील त्या त्या काळातील महत्त्वाच्या घटना व क्रांतिकारकांना मी अधोरेखांकित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मी नम्रपणे सांगू इच्छितो की, बीड जिल्ह्यातील सर्व घटना व सर्व स्वातंत्र्यसैनिकांचे कर्तृत्व या ग्रंथात आले असेलच असा परिपूर्णतेचा दावा मी करित नाही. पण तितक्याच विश्वासाने हे सांगू इच्छितो की, हे काम इथेच थांबणार नाही तर अंधारातील मशाली शोधण्याची भटकंती पुढेही चालू राहिल. मला विश्वास आहे की, या ग्रंथाच्या वाचनाने हैदराबाद स्वातंत्र्य-संग्रामात बीड जिल्ह्याच्या भूमिपुत्रांनी दिलेले योगदान अधोरेखांकित होईल. आणि हा गौरवशाली अभिमानास्पद इतिहास काही प्रमाणात समोर येईल. 'बीड जिल्ह्याचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास' या माझ्या ग्रंथास यापूर्वी इतिहासप्रेमी सर्वसामान्य नागरिक, अभ्यासक, संशोधकांनी गौरविले. माझ्या या ग्रंथासही इतिहासप्रेमी नागरिक प्रतिसाद देतील अशी अशी अपेक्षा बाळगतो.

या ग्रंथात काही ठिकाणी काही आदरणीय स्वातंत्र्यसैनिकांच्या कर्तृत्वाचे वर्णन करताना त्यांचा ओघात एकेरी उल्लेख आला आहे. पण तत्कालीन कालखंडात या स्वातंत्र्यसैनिकांचे कर्तृत्व व धाडसीपणा समजून घेण्यासाठी व तो भूतकाळ प्रामाणिकपणे चित्रित करण्यासाठी असा उल्लेख येणे क्रमप्राप्तच होते.

या ग्रंथलेखनाच्या दरम्यान मला सर्वात जास्त प्रेरित केले ते माझ्या पत्नीने. सौ सुधा साळुंकेने. सुधाने मला सतत या जबाबदारीची जाणीव करून दिली. प्रत्येक भाग ती काळजीपूर्वक वाचत असे. चांगल्या भागाबद्दल भरभरून दाद देत तर न पटणाऱ्या भागावर ती जरूर बोलून दाखवत असे. तो दुरुस्तही करत असे. विशेषतः व्याकरणाच्या चुका टाळण्यासाठी तिने हे पुस्तक दोनदा वाचून काढले. योगेश्वरी विद्यालयातील माझे प्रिय मित्र कमलाकर राऊत यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. त्यांनी हे पुस्तक मन लावून वाचले. त्यातील सर्व प्रकारच्या त्रुट्या माझ्या निदर्शनास आणून दिल्या. गुरूवर्य डॉ. प्रभाकर देव यांनी हे पुस्तक प्रकाशित होण्यापूर्वी पूर्ण वाचून मला मार्गदर्शन केले त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. माझी आई सौ.सुशीला, माझे वडील दत्तात्रय भाऊराव साळुंके यांच्या आशीर्वादांशिवाय हे काम शक्य नव्हते. माझ्या बहिणी सौ.संध्या ज्ञानोबा राऊत, सौ. माया-कल्पना जनार्दन काटकर यांनी सतत मला प्रेरित केले. माझ्याबद्दल त्या खूप अभिमान बाळगतात याचा मला मनस्वी आनंद होतो. माझे भाचे प्रसन्ना, सागर, पंकज, भाच्या सौ.माधुरी, सौ, प्रियका, कु.रुचिरा, सौ.पूजा

हे सगळे माझ्यावर खूप प्रेम करतात, माझ्या लेखनाविषयी उत्सुकता दाखवतात. त्यातून मला प्रेरणा मिळते. ज्यांचा सहवास मला आंतरिक आनंद देतो असे कु. स्नेहा व चि.सुशांत, त्यांचे आई-बाबा रोहिणी व प्रदीप साळुंके, ताकारीचे (जि.सांगली) शालिनी आनंदराव लोखंडे, गणेश व मुकुंद आनंदराव लोखंडे, वर्षा, सौ.दीपा, शौर्या व माझे विद्यार्थिमित्र केशव भागवत, रितेश साळुंके, मंगेश रोटे, दीपक सरवदे व या ग्रंथलेखनात मला सहकार्य करणाऱ्या असंख्य ज्ञात अज्ञात व्यक्तींचा मी मनापासून आभारी आहे. मी ज्या शाळेत शिक्षक म्हणून कार्यरत आहे त्या संस्कार विद्यालय, बीडचे कार्यवाह आदरणीय अॅड. कालीदासराव थिगळे व प्रा.प्यारेलाल गोहेल यांची प्रेरणा व प्रेम मला सगळ्या संकटावर मात करायला शक्ती देते. मी संस्कार विद्यालयातील शिक्षक, विद्यार्थी व संचालक मंडळाचा आभारी आहे.

मी नम्रपणे सांगू इच्छितो की, मी इतिहास लेखनाकडे वळलो ते केवळ सांस्कृतिक स्रोत आणि प्रशिक्षण केंद्र, नवी दिल्ली (सीसीआरटी) मुळे. सीसीआरटी तर्फे उदयपूर येथे आयोजित एका अनुस्थापना कार्यशाळेसाठी माझी एक शिक्षक म्हणून निवड झाली. या कार्यशाळेत सीसीआरटीचे तत्कालीन उपसंचालक श्रध्येय गिरीशचंद्र जोशी यांचे व्याख्यान ऐकण्याची मला संधी मिळाली. या व्याख्यानाने मी अंतर्बाह्य बदललो आणि इतिहास व संस्कृती संशोधनाच्या वेडाने झपाटलो. हा सीसीआरटीने माझ्या लहानश्या जीवनाला दिलेला मोठा अर्थ होता. शिक्षक म्हणून माझ्या असणाऱ्या अस्तित्वाची ती जाणीव होती. त्याचा परिणाम म्हणून मी यापूर्वी 'बीड जिल्ह्याचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास' हा संशोधनात्मक ग्रंथ लिहू शकलो. त्यास महाराष्ट्र शासनाने उत्कृष्ट इतिहासलेखनाबद्दलचा क्रांतिसिंह नाना पाटील वाङ्मय पुरस्कार देऊन गौरविले.

'हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि बीड जिल्हा' हा ग्रंथ सांस्कृतिक स्रोत आणि प्रशिक्षण केंद्र, नवी दिल्ली (सीसीआरटी) तर्फे प्रकाशित होत आहे याचा मला आनंद वाटतो. ज्या सीसीआरटीने मला नवी सांस्कृतिक दृष्टी दिली, त्या सीसीआरटीने माझ्या या संशोधनाला प्रकाशित करावे ही बाब माझ्यात विलक्षण आत्मविश्वास निर्माण करणारी आहे. त्याबद्दल सीसीआरटीचे डायरेक्टर गिरीशचंद्र जोशी व सीसीआरटीचे मी मनापासून आभार मानतो.

-सतीश साळुंके

बीड : स्थलनाम

वर्तमान स्थितीत बीडचे प्राचीन नाव 'चंपावतीनगर' होते असे समजले जाते; पण प्राप्त इतिहासांची साधने निराळीच गोष्ट सांगतात. या भागाचे 'चंपावतीनगर' हे नाव ना कधी अधिकृत होते ना प्रशासकीय. हे नाव पूर्णतः कृत्रिम असून एका अज्ञात ग्रंथात कवीने या नगराचे केलेले अतिशयोक्तीपूर्ण वर्णन असावे असे वाटते.

गत काही वर्षांपासून बीड जिल्ह्यातील शिलालेखांचा अभ्यास करताना महत्प्रयास करूनही 'चंपावतीनगर' असा ग्रामोल्लेख असलेला एकही शिलालेख अथवा ताम्रपट मला उपलब्ध झालेला नाही किंवा यापूर्वी आदरणीय श्री.मिराशी, श्री.खरे, श्री.तुळपुळे, डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे, डॉ. हरिहर ठोसर, डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर, डॉ. प्रभाकर देव, डॉ. यू. म. पठाण यांसारख्या विद्वानांनाही असा नामोल्लेखाचा अभिलेखीय पुरावा सापडला नाही असे वाटते.

मध्ययुगातील 'पर्यलीक्षेत्र माहात्म्य', 'मार्जारक्षेत्र माहात्म्य', 'राक्षसभुवन

माहात्म्य', 'योगेश्वरी माहात्म्य' यांसारख्या स्थानग्रंथातही चंपावतीनगराचा उल्लेख नाही. याचाच अर्थ अधिकृतपणे हे नगर कधीही चंपावतीनगर या नावाने ओळखले गेलेले नाही. इतिहासतज्ज्ञ कै. डॉ. महादेव ठोसर यांच्या मते त्यांना कै. प्रा. व्यं. द. टिळक यांनी सांगितले होते की, 'चंपावती माहात्म्य' व 'सूर्योदय काव्य' या अप्रकाशित ग्रंथात या नगरीचे प्राचीन नाव चंपावती होते, पण डॉ. ठोसर यांची ही ऐकीव माहिती. प्रत्यक्ष त्यांना कै. व्यं. द. टिळकांनी सांगितलेले 'चंपावती माहात्म्य' व 'सूर्योदय काव्य' प्रचंड प्रयत्न करूनही पाहायला मिळाले नाही. अभ्यासणे तर दूरच. मग हे 'चंपावती माहात्म्य' कुठे आहे? हा प्रश्न शिल्लकच राहतो. ते असले असते तर निश्चितपणे वर निर्देशित विद्वानांच्या हाती पडायला हवे होते. 'चंपावती' ही विक्रमादित्याची बहीण होती. हा भाग जिंकल्यावर विक्रमादित्याने 'चंपावतीनगर' असे नाव या भागाला दिले, असे बीड जिल्हा गॅझेटमध्ये म्हटले आहे. मात्र चंपावती ही विक्रमादित्याची बहीण होती याचे काही प्रमाण नाही. चालुक्यांच्या घराण्यात अशी कोणतीही स्त्री झाली नाही. चंपावती नावाच्या कोण्या चालुक्य कन्येने राज्य केल्याचा प्रमाण पुरावा सापडत नाही. त्यामुळे गॅझेटमधील मत आधारहीन ठरते. वर्तमान स्थितीत चंपावतीनगर या ग्रामनामाचा कोणताही अभिलेखीय पुरावा उपलब्ध नसल्याने या नगरीचे नाव चंपावतीनगर नव्हते, ती एक कविकल्पना होती, असाच निष्कर्ष निघतो. भविष्यात जर असा पुरावा सापडलाच तर प्रस्तुत नाव प्रशासकीय होते की कविकल्पना होती याचे सखोल संशोधन अपेक्षित आहे.

'बीड' या ग्रामाचा इतिहास सप्रमाण चौथ्या शतकापासून सापडत असला तरी अप्रत्यक्षरीत्या इ. स. पूर्व कालखंडापासून इथे वस्ती असावी, असे म्हणायला भरपूर वाव आहे. वायव्य सरहद्दीच्या खैबर खिंडीतून इ. स. पूर्व २००० ते इ. स. पू. १५०० च्या आसपास आर्य सप्तसिंधू नदीच्या प्रदेशात दाखल झाले. त्यांच्या येण्याच्या दिशेहून इतिहासकाळात एकमत नसले तरी आर्यांच्या आक्रमणाने इथल्या मूळ वसाहतकारांना मागे सरकणे भाग पडले. त्यांनी माळवा व उत्तर प्रदेशचा भाग मिळून ब्रह्मर्षी भू-भाग तयार केला. पुढे बंगालच्या उपसागरापासून पश्चिमेच्या अगदी समुद्रापर्यंतच्या विस्तीर्ण भू-भागावर आर्यांनी ताबा मिळविला. त्यास 'आर्यावर्त' नाव पडले. आर्यांचे हे विस्तारीकरण गोदावरीपर्यंत येऊन धडकले. दक्षिणेतल्या मूळ वसाहतकारांनी आर्यांना विरोध केला पण अद्यावत शस्त्रांमुळे

आर्यांनी त्यांना मागे रेटलेच. शेवटी विंध्य पर्वत ओलांडून आर्यांनी गोदावरी नदीच्या किनारी वसाहत स्थापन केलीच. ' विंध्य पर्वत ओलांडून गोदावरीच्या किनारी निवास करून राहणारा पहिला आर्य म्हणून अगस्त ऋषीला ओळखले जाते.'¹ अगस्त ऋषींचे हे निवासस्थान बीड जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवरून वाहणाऱ्या गोदावरी नदीच्या काठावरील रक्षोभुवन (राक्षसभुवन, आनंदभवन) हे असावे असे मानले जाते. आजही राक्षसभुवन येथे अगस्त ऋषींचा आश्रम व त्यांच्या पत्नीचे सती-स्थळ दाखविले जाते.

प्राचीन १६ महाजनपदांतील अस्मक मुलक जनपद म्हणजे आजचा मराठवाडा. गोदावरी नदीच्या खोऱ्यातील वस्ती 'जनस्थान' या नावाने ओळखली गेली. हे जनस्थान अस्मक मुलक जनपदाचाच भाग होते. 'बीड' ग्राम हे जनस्थानाचा अर्थात अस्मक मुलक जनपदाचा भाग होते.

'महापरिनिब्बानसूत' या प्राचीन बौद्ध ग्रंथात ज्या सोळा महाजन पदांची नावे आहेत त्यात दक्षिणेतील महत्त्वाचे महाजनपद म्हणून 'अस्मक' या महाजन पदाचा उल्लेख आहे. 'अस्मक' या महाजनपदा मध्ये बीडचा समावेश होता. हा भाग पुढे 'कुंथला' देशात समाविष्ट झाला. गोदावरीच्या काठचे प्रतिष्ठान ही नगरी कुंथला देशाची राजधानी होती.'² जैन धर्माच्या 'भगवती कल्पसूत्रात' ही अस्मक या महाजनपदांचा उल्लेख सापडला.

चालुक्यांच्या आधिपत्याखालील या भागाला कुंथला देश म्हटले गेले तर चालुक्य राजांना 'कुंथलेन्द्र' म्हटल्याचे उल्लेख अनेक शिलालेखांवर आहेत. या भागावर पुढे राष्ट्रकुटांनी राज्य केले म्हणून त्यांनाही 'कुंथलेश्वर' म्हटले गेले.

'सम्राट अशोकच्या मृत्यूनंतर सातवाहनांनी कुंथला भाग स्वतंत्र घोषित केला आणि प्रतिष्ठान (पैठण) ला आपली राजधानी केली. स्थानिक सत्ताधारी 'महाराठी'ंनी त्यांना पाठिंबा दिला.'³ दक्षिणेत नागरीकरणाचा खरा दुसरा टप्पा सुरू केला तो सातवाहनांनीच. सातवाहनांचे बीडवर राज्य होते. सातवाहन राजा सत्कर्णी (पहिला) च्या आधिपत्याखाली बीड भाग होता हा अंदाज नाणेघाट शिलालेखाहून सहज बांधता येऊ शकतो. या काळात बीड हा कृष्णा खोऱ्याचा

1. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp. 31

2. Udayasundarikatha (G. O. S.) pp. 21 and 83 (Gazetteer pp.32)

3. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp. 33

भाग म्हणून ओळखला गेला.

चौथ्या शतकात राष्ट्रकूट राजा मनात्काने येथे सत्ता स्थापन केली. पुढे कल्याणीच्या चालुक्यांनी हा प्रांत जिंकून घेतला व त्यानंतरच खऱ्या अर्थाने या भागाला महत्त्व आले. विक्रमादित्य सहावा (१०७६-११२६) याच्या कालखंडात किंवा त्याही पूर्वी सातवाहन काळात या भागाला 'बीड' हे नाव पडले असावे. हे नाव पडल्याची प्रामुख्याने भौगोलिक व राजकीय कारणे आहेत.

सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट हे दक्षिणेतील राजे. यांची भाषा प्राचीन कन्नड. या भाषेत 'बीड' शब्दाचा अर्थ सैन्याच्या मुक्कामाची जागा किंवा छावणी असा होतो. दक्षिणेतून प्रतिष्ठान (पैठण) किंवा उत्तर भारतात जाण्यासाठी बीड मार्ग हा आजही भौगोलिकदृष्ट्या जास्त सोयीस्कर आहे. तसा तो पूर्वीही होता. पाचव्या भिल्लमविषयीच्या प्रशस्तीपत्रानुसार अत्यंत सरळपणे त्याच्या सैन्याचा मार्ग 'देवगिरी-बीड-परंडा-मंगळवेढा-कल्याणी' असा सांगितला आहे. या सर्व राजांचे सैन्य बहुधा बीडमार्गेच गेले असावे. दक्षिणेतून येताना बीडनगरीत येण्यापूर्वी प्रचंड अशा पालपर्वताच्या (पालीचा घाट) बालाघाट रांगा ओलांडून यावे लागते. हे काम अत्यंत जिकीरीचे व कठीण होते. हा विशाल घाट उतरून आल्यावर सैन्याला तळ ठोकून छावणी टाकणे भाग पडत असे. ही छावणी या नगरीत असावी. त्यामुळेच या भागास 'बीड' (सैन्याच्या मुक्कामाची जागा अर्थात छावणी) संबोधले जाऊ लागले. मुघलकाळात हरिप्रसाद या इतिहासकाराने बीडच्या छावणीचे सुंदर वर्णन केले आहे.

प्राचीन काळापासून ते मध्ययुगापर्यंत व नंतरच्या काळात या भागाचे नाव बीड होते. तसे अभिलेखीय पुरावे उपलब्ध झाले आहेत. ज्येष्ठ इतिहासकार डॉ. भांडारकर यांनी चालुक्यनृपती विक्रमादित्य सहावाचा जेजुरी ताम्रपट संशोधित करून या भागाचे प्राचीन नाव 'बील' होते हे सिद्ध केले. या स्थळनामाचा सर्वात प्राचीन उल्लेख बादामीच्या चालुक्य शिलालेखात 'बील' याच नावाने सापडतो. बीड हे 'बील' किंवा 'बीड' या शब्दांचे तद्भव रूप असून 'सैन्याचा तळ' असा त्याचा प्राचीन कानडीत अर्थ होतो. इतके कशाला बीड जिल्ह्यातील अंबाजोगाई येथील सकलेश्वर मंदिरावरील खोलेश्वराच्या लेखात तर याच अर्थाने बीड असा स्पष्ट उल्लेख आहे. शिवाय शिरूर कासारजवळील चिंचोलीच्या

मंदिरावर बीड मामल्याचा अगदी स्पष्ट उल्लेख असणारा फारसी भाषामिश्रित शिलालेख आहे तर बीड शहरातील नगर रोडवरील चंपावती शाळेसमोरील अत्यंत मौल्यवान मार्गलेख असून त्यावर म्हटले आहे की, सगळ्या विश्वाला आदरणीय असणारे बहादूर हजरत निजलशाह हे बीड कसब्याच्या या मार्गाने गेले. (दर जमाने बुचहान निजामल्या सुहरसन अलक कसबे बीड स्याहार.)

बिज्जल बीड

विक्रमादित्य (सहावा) चा सेनापती कलचुरी बिज्जल दुसराने चालुक्यांशी बंड करून स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. त्याने ११६२ ते ११६७ या काळात राज्य केले. त्याच्या प्रभावामुळे बीडचे नाव 'बिज्जल बीड' असे झाले. कलचुरी बिज्जलाची येथे छावणी असावी.

प्रख्यात गणिती भास्कराचार्य यांनी स्वतः ते बिज्जल बीडचे असल्याचे नोंदविले असून तसे अभिलिखित पुरावेही सापडतात.

स्वतः भास्कराचार्यांनी त्याच्या जन्मस्थळाविषयी माहिती देताना आपल्या ग्रंथात म्हटले आहे की,

आसीत्सह्यकुलाचलाश्रितपुरे त्रैविद्यविद्दज्जने
नानासज्जनधाम्नि विज्जलविडे शांडिल्य गोत्रो व्दिज
- गोलाध्याय, स्वप्नविचार

यावरून कळते की, भास्कराचार्यांनी अत्यंत स्पष्टपणे त्याचे जन्मस्थळ बिज्जल बीड असल्याचे नोंदवून ठेवले आहे.

भास्कराचार्यांच्या लीलावतीवर अनेक टीकाकारांनी मत मांडले. त्यातील काहींनी बिज्जल बीडविषयी मत मांडले. नृसिंह यांची वासनावर्तिक (शक १२७२) टीकेतील नोंद अशी -

विज्जलबीड निवासीपवित्रित दंडकारण्यः ।
महाराष्ट्रनामाश्रयो महेश्वरनंदनः श्री भास्कराचार्यः ।

याचा अर्थ : भास्कराचार्य हे दंडकारण्यातील जे महाराष्ट्रात आहे तेथील निवासी होते तर शक १५३८ मध्ये मुनिश्वर यांनी निःसृष्टदूती अथवा मरिचिका टीकेत म्हटले आहे.....

सह्यकुलपर्वतांतर्गतभूप्रदेशे महाराष्ट्रदेशांतर्गत विदर्भापरपर्याय
विराटदेशादपि निकटे गोदावर्या नतिदूर पंचक्रोशांतर विज्जलबीड

अर्थात महाराष्ट्रात गोदावरी नदीच्या निकट बिज्जल बीड आहे- जे विदर्भाला जवळ आहे. (प्राचीन काळी परभणी, हिंगोली, नांदेड हे जिल्हे विदर्भात होते) अर्थात या दोन्ही टीकाकारांना सध्याचे बीड हेच बिज्जल बीड अपेक्षित आहे.

बिज्जलबीडवर आणखी जास्त प्रकाश टाकण्यासाठी बहाळ शिलालेखाचा उपयोग होऊ शकतो. या लेखात म्हटले आहे की,

यद्‌होमधुपटलेन कलिंदकन्या
संमंदकांतिरभवदिविदेवनद्याः ।

हा लेख भास्कराचार्यांच्या वंशावळीचा आहे. लेखातील वरील दोन ओळीत म्हटले आहे की, पूर्वजांनी (भास्कराचार्यांच्या) सतत केलेल्या होमहवनामुळे कलिंदकन्या नदीच्या पात्रावर धुमपटल असे. प्रश्न उपस्थित होतो की, ही कलिंदकन्या नदी कोणती?

‘कलिंदकन्या नदी म्हणजे आजची बिंदुसरा असून तिचे प्राचीन नाव कलिंदकन्या होते.’¹ कारण ती पालपर्वताच्या कलिंद रांगेतून जन्मते. या नदीकिनारी पाली गावाजवळ असणाऱ्या खंडोबाच्या मंदिरातील यादव काळातील प्राचीन लेखाचे प्रसिध्द इतिहास अभ्यासक प्रा.डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे यांनी वाचन केले. या लेखात अत्यंत स्पष्ट म्हटले आहे की,

तीरे कलिंदकन्या दत्त स्थान मनुत्तम.

म्हणजे कलिंदकन्या नदीच्या तीरावरील या मंदिरात चक्रधरस्वामींनी निवास केला. अर्थात भास्कराचार्य बिज्जल बीडचे होते. त्यांचे पूर्वज कलिंदकन्येच्या तीरावर होमहवन करीत असावेत. सारांश, भास्कराचार्यांच्या काळात या भागाचे नाव बिज्जलबीड होते हे सप्रमाण सिध्द होते.

श्रीवर्धन

काही काळ बीडचे प्राचीन नाव ‘श्रीवर्धन’ असावे. बीडचा ‘श्रीवर्धन’ या नावाने अभिलेखीय पुरावाही सापडतो. हेमाद्रीपंडित हा कृष्णदेव यादव, महादेव व रामचंद्र या यादवराजांच्या राजसभेत होता. त्याने ‘चतुर्वर्गचिंतामणि’ या

1. Historical Geography of Maharashtra & Goa- Dr. H. S. Thosar.

कोशात व्रतखंड भागात यादववंशाची राजप्रशस्ती आहे. भिल्लम पाचवा याचा पराक्रम हेमाद्री खालील श्लोकात वर्णितो-

य श्रीवर्धनमाससाद नगरं क्षेणिपतेरंतलात्
य प्रत्यंडकभूभृतं च समरे दृष्ट व्यजेष्ट क्षणात्
यो वा मंगलवेष्टक क्षीतिपती श्रीबिल्लणं जधिवात्
कल्याणश्रियमप्यवाप्य विदधे यो होसलेशं व्यसुम्
राजप्रशस्ति ॥ ३८ ॥

यात भिल्लम (पाचवा)च्या सैनिकी अभियानाचा क्रम सांगितला आहे. तो मार्ग श्रीवर्धन- प्रत्यंडक (परंडा)- मंगळवेष्टक (मंगळवेढा)- कल्याण (कल्याणी, बसवकल्याण) असा आहे. अर्थात यातील श्रीवर्धन हे कोकणातील रत्नागिरीजवळचे श्रीवर्धन नाही. या श्लोकातील श्रीवर्धन देवगिरीजवळच मराठवाड्यातच शोधायला हवे म्हणजे भिल्लम यादवाचा सैनिकी मार्ग देवगिरी-बीड-परंडा-मंगळवेढा-बसवकल्याण होता हे निर्विवाद स्पष्ट होते. त्यावरून प्रस्तुत श्लोकातील श्रीवर्धन हे बीडच आहे हेही सिद्ध होते. या श्लोकातच श्रीवर्धन नगरीवर अंतल नामक शासक होता असे म्हटले आहे. त्यामुळे बिज्जलबीडचा बिज्जल हा अंतलाचा पूर्वज असावा, ही नवी माहिती समोर येते.

श्रीवर्धन या ग्रामनामाचा आणखी एक प्राचीन पुरावा सापडतो तो वेरूळच्या ३०, ३१, ३२, ३३ व ३४ क्रमांकाच्या जैन लेणींवर असणाऱ्या एका लहानश्या लेणीमध्ये. या छोट्या लेणीला पार्श्वनाथाचे लेणी म्हणतात. महानुभाव साहित्यात त्याला गोमटदेवाचे लेणे असे म्हटले आहे. या लेणीत पार्श्वनाथाच्या मूर्तीच्या खालील बाजूस एक लेख आहे. लेखाची तिथी शक ११५६ जय संवत्सर, फाल्गुन तृतीया बुधवार अशी आहे. लेखात 'श्रीवर्द्धनापुरे' असा स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे.

केशिराज व्यास यांनी म्हाइंभटांच्या 'लीळाचरित्रे' या मौल्यवान ग्रंथाचे संस्कृत रूपांतर केले. लीळाचरित्रात म्हटले आहे की, डोमेगाव (तालुका नेवासा) हून श्रीचक्रधरस्वामी बीडला गेले.

याचा रत्नमाळास्रोतात आलेला अनुवाद असा-
ततः परेशरसहभक्तवर्गे

श्रीवर्धनाख्यं नगरं जगाम
तत्राट्टवेदिं समवाप्य देवः
तस्यामवस्थानमभूत्परस्य ॥ ९०५ ॥

बील देश/ कलिंददेश

‘यादवकाळात बीडचे वाव ‘बीलदेश’ होते.’^१ नंतर ‘कलिंददेश’ या नावाने याच काळात बीडला संबोधले गेले. फार काळ याचा वापर झाला नसावा पण या दोन्ही नावांनी बीडला संबोधले गेले हे मात्र निश्चित.

‘पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरातील पूर्वमुखी असणाऱ्या शिलालेखावर बीडचा ‘बीलदेश’ असा स्पष्ट उल्लेख असून हा शिलालेख रामचंद्र यादवाच्या काळातला आहे.’^२ महाराष्ट्रातील सर्वांत मोठा शिलालेख म्हणून या लेखाकडे पाहिले जाते. चौऱ्याऐंशी शिलालेख म्हणून तो इतिहासात प्रसिध्द आहे. याच शिलालेखात ‘बीडचे ‘कलिंददेश’ असे आणखी एक नाव नमूद आहे.’^३

विठ्ठल मंदिरासाठी दिलेल्या दानकर्त्याचा त्यात उल्लेख असून प्राचीन ग्रामनाम व स्थलनामासाठी हा लेख विख्यात आहे. बीड भागातून विठ्ठलाच्या दर्शनास जाणाऱ्या भक्तांनी दिलेल्या दानांची, नावांची व गावांची या लेखात नोंद आहे. त्यात ‘बीलदेश’ व ‘कलिंददेश’ ही नावे एकापेक्षा जास्त ठिकाणी आहेत. बील, बीड या नावाने बीड ओळखले गेले आहे पण बीडचे ‘कलिंददेश’ हे नाव कसे पडले हे आपण पाहू.

बीड जिल्ह्याला ज्या पर्वतरांगांनी विभागले त्या सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांमधील एका रांगेचे प्राचीन नाव ‘पालपर्वत’ आहे. आज आपण या पर्वतरांगांना बालाघाटचा डोंगर म्हणतो. पालपर्वताच्या कुशीतच वसलेले पाली गाव सर्वश्रुत आहे. या पालपर्वताच्या अनेक उपरांगा आहेत. त्यातील एक महत्त्वाची रांग म्हणजे कलिंदपर्वत होय. ‘याच रांगेतून उगम पावलेल्या नदीचे प्राचीन काळी ‘कलिंदकन्या’ नाव होते.’^४ या नदीस आज बिंदुसरा नावाने ओळखले जाते. कलिंदपर्वताच्या सभोवताली असणारा भाग हा ‘कलिंददेश’ म्हणून संबोधला गेला. हीच रांग पुढे

१. विनयादिप्त याचा जेजुरी ताण्णपट. संपादन: श्री. डी. आर. भांडारकर

२. चौऱ्यांशी शिलालेख, विठ्ठल मंदिर, पंढरपूर

३. Historical Geography of Maharashtra & Goa- Dr. H. S. Thosar, pp 244

४. सिंघणदेव यादव (दुसरा) याचा नागनाथ मंदिर, पाली (ता.जि.बीड) शिलालेख

जाते. तिला उदयगिरी पर्वत म्हणून ओळखले जाते. या उदयगिरी पर्वताच्या परिसरातील भागास 'उदगीर' या नावाने ओळखले जाते. स्थलनामाचे हेच समानसूत्र 'कलिनंदकन्या' या नामासही लागू पडते.

कौरव-पांडव काळातील असंख्य दंतकथा सर्वत्र आहेत. तशाच त्या बीड जिल्ह्यातही प्रचलित आहेत. परंपरेनुसार 'बीडचे महाभारत काळात दुर्गावती व नंतर बलनी असे नाव होते'^१ हा त्याचाच एक भाग.

सन १३१८ मध्ये बीडसह देवगिरी (मराठवाडा) प्रांतावरील हिंदू राजांची सत्ता नष्ट होऊन इस्लामी राजवटीत आरंभ झाला. पुढे देवगिरी प्रांत सुलतान मोहम्मद बिन तुघलकाने (मूळ नाव उलुगखान) ताब्यात घेतला. 'मोहम्मद बिन तुघलकाने सन १३२६ मध्ये या भागाचे प्राचीन नाव बीड बदलून 'भिर' ठेवले.'^२ गॅझेटमध्ये हा शब्द 'बीड' असा लिहिला असून तो चूक आहे.) भिर हा फारसी शब्द असून त्याचा अर्थ 'पाण्याची मुबलकता असलेला प्रदेश' असा होतो

मोहम्मद तुघलकाने ठेवलेले भिर नाव हेच आज प्रचलित असून त्याचा अपभ्रंश होऊन ते 'बीड' झाले हा प्रचलित समज अत्यंत चुकीचा आहे. आज प्रचलित असणारे 'बीड' नाव हे चालुक्यकालीन किंवा त्याहीपूर्वी शालिवाहन काळात असावे. ते कसे या विषयी विस्तृत विवेचन आपण पाहिले आहेच. शालिवाहन-चालुक्य-राष्ट्रकुटांची मातृभाषा व राजभाषा हळुकानडी (अतिप्राचीन कानडी) होती. 'बीड' हा त्याच भाषेतला शब्द. या शब्दाचा अर्थ 'सैन्याची छावणी किंवा मुक्कामाची जागा' होत असल्यामुळे चालुक्यांच्याही अगोदर शालिवाहनांनी 'बीड' या शब्दाचा प्रयोग केलाच असावा. कारण दक्षिणेतून प्रतिष्ठान (पैठण) या आपल्या राजधानीस जाताना बीडवरूनच शालिवाहनांना जवळचा मार्ग होता. त्यामुळे 'बीड' हा शब्द मुळातच प्राचीन असल्याने ते 'भिर' चे अपभ्रंश रूप आहे हे म्हणणे निखालस चूक आहे. एक मात्र खरे की, तुघलकाने ठेवलेले 'भिर' नाव त्याच्या राजवटीपर्यंत प्रचलित असावे पण 'भिर' नावाचा शिलालेख मात्र अद्याप सापडला नाही. पुढे तुघलकाची राजवट संपताच पुन्हा स्थानिक अभिमानापोटी 'बीड' शब्दाचा वापर सुरू झाला असावा. याचा

1. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp.642

2. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp.642

उत्तम पुरावा म्हणून बीड शहराचे मध्ययुगातील मुख्य प्रवेशद्वार असलेले राजुरी वेस (मध्ययुगीन नाव-बाबुल-ए-नस्र) वरील शिलालेखात स्पष्टपणे 'बीड' या ग्रामनामाचा उल्लेख आला असून शके १६५३ (इ.स.१७३१) मध्ये हा दरवाजा उभारल्याचे म्हटले आहे. याचाच अर्थ सोळाव्या शतकात या स्थानाचे नाव 'बीड' होते. तुघलकाचा काळ संपून आता जवळजवळ पावणेचारशे वर्षे झाली होती. अर्थात तुघलकाबरोबरच 'भिर' हे नाव संपुष्टात आले व पुन्हा प्राचीन मूळ नाव 'बीड' प्रचलित झाले हे आता निर्विवाद सत्य मान्य करायला हरकत नाही. आज प्रचलित असणारे बीड नाव हे या भागाचे प्राचीन नाव आहे हे स्पष्ट होते. ' रामदेव यादवाचा (१२७१-१३१२) बीड जिल्ह्यातील पुरुषोत्तमपुरीत सापडलेल्या ताम्रपटात त्रिपूरा, भंडारा, रामटेक, मध्यप्रदेशचे बालाघाट, माहिम, खेड व संगमेश्वर (रत्नागिरी) या गावांचा उल्लेख सापडतो.'^१ या वरून बीडचा सर्वदूर संबंध होता हे कळते.

सध्या महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागातील राजकीय व सांस्कृतिकदृष्ट्या बीड हा एक महत्त्वाचा जिल्हा असून १८.२७ आणि १९.२७ उत्तर अक्षांश आणि ७४.४९ आणि ७६.४४ पूर्व अक्षांश असे बीड जिल्ह्याचे भौगोलिक स्थान आहे. बीड जिल्ह्याचे सध्याचे क्षेत्रफळ १०,९२१.८ चौरस कि. मी. आहे. बीड जिल्ह्यात सध्या बीड, आष्टी, पाटोदा, शिरूर कासार, गेवराई, धारूर, परळी, अंबाजोगाई, केज, माजलगाव, वडवणी असे ११ तालुके आहेत.

१. इतिहास : प्राचीन काळ (खंड १) प्रकाशक : महाराष्ट्र शासन पृष्ठ ४३३-४३४

राजुरीवेस, बीडचे पश्चिममुखी मुख्य प्रवेशद्वार... राजुरीवेस हा दरवाजा निजामकाळात शके १६५३ फसली ११४१ मध्ये बीडचे सरदार हैबतराव (सुल्तानजी) निंबाळकर यांनी उभारला./ संदर्भ : दरवाजावरील शिलालेख.

बीड जिल्हा : मध्ययुगीन

इ. स. १२९४ च्या कालखंडात अल्लाउद्दिन खिलजीने केलेल्या आक्रमणाने दक्षीणेत मोठे संकट ऊभारले गेले. यादवांनी त्याच्याशी दोन हात करण्याचा संकल्प केला होता. अल्लाउद्दिन खिलजीच्या रूपाने परकीय संस्कृतीचे आक्रमण हे पुढील शेकडो वर्षांच्या पारतंत्र्याची एक प्रकारे सुचनाच होती. पण या भूमीने सतत अशा परकीय संस्कृतीच्या पाईकांना धूळ चारली. बीड जिल्ह्यातील पुरूषोत्तमपुरी यथे सापडलेल्या रामदेव यादवाच्या ताम्रपटात तर या वर स्पष्ट प्रकाश पडतो. यात म्हटले आहे, 'रामचंद्र यादवाने वाराणशी क्षेत्रात मुस्लिम राजवटीतून मुक्त करून तिथे शारंगपाणीचे मंदिर बांधले.'^१ अर्थात हा संघर्ष आरंभीपासूनच होता. निजामकाळात तो चरमसिमेवर पोहचला.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचा विचार करताना १८ व्या शतकातील

१. इतिहास : प्राचीन काळ (खंड १) प्रकाशक : महाराष्ट्र शासन पृष्ठ ४३४

कालखंडाचा संक्षिप्त धावता आढावा घेणे गरजेचे आहे. कारण हा काळ हैदराबाद संस्थानाच्या स्थापनेचा काळ आहे.

२० फेब्रुवारी १७०७ रोजी औरंगजेबाचा मृत्यू झाला. यावेळी त्याचा मोठा मुलगा मुअज्जम हा काबुल व पंजाब अशा दोन्ही प्रांताचा प्रमुख होता. दुसरा मुलगा आजम हा अहमदनगर जवळच एका मोहिमेवर होता. तिसरा मुलगा कामबक्ष हा विजापूरच्या वाटेवर होता. त्याला नुकतेच विजापूरचे सुभेदार म्हणून नेमले होते. पुढे ३ जानेवारी १७०९ मध्ये हैदराबादला झालेल्या लढाईत तो मारला गेला.

या लढाईत मराठा सरदार नेमाजी शिंदेने सुभेदार कामबक्षच्या विरोधात बहादूरशहाला मदत केली त्याबद्दल नेमाजी शिंदे व त्याच्या नातेवाईकांना 'मनसबदार' हा किताब दिला गेला. ही मनसबदारी सात हजारांची व पाच हजार घोड्यांची होती. या मनसबदारीनंतर बीड जिल्ह्याचा मोठा भाग मराठा सरदार नेमाजी शिंदेच्या ताब्यात आला. इ.स. १७१२ मध्ये सम्राट बहादूरशहाचा मृत्यू झाला. त्याच्या जागी त्याचा मोठा मुलगा जहांदरशहा सम्राट झाला पण तो फार काळ राज्य करू शकला नाही त्यांचा पुतण्या फारुक सियारने त्याचे राज्य उलथून टाकत सत्ता हातात घेतली. इतिहासात 'सय्यद बंधू' म्हणून प्रसिध्द असलेल्या सय्यद अब्दुल्ला आणि सय्यद हुसेन अलीखान यांनी या कामी फारुक सियारला मदत केली. यानंतर फारुक सियार हा हैदराबादचा राजा झाला.

आसफिया घराण्याचा संस्थापक मीर कमरुद्दीन सीन कुलीखान हा आरंभी मोगलांच्या पदरी नोकर होता. फारुक सियारने दक्षिणेत त्याचा प्रतिनिधी म्हणून मीर कमरुद्दीनला नियुक्त केले. त्याची कर्तबगारी पाहून फारुक सियारने त्याला नंतर . हैदराबादचा प्रमुख म्हणून नियुक्त केले व त्यास 'निजाम-उल-मुल्क' ही पदवी दिली. (निजाम म्हणजे व्यवस्था करणारा, देशाची व्यवस्था करणारा निजाम म्हणजे निजाम-उल-मुल्क होय.) मोगल सम्राट महंमदशहाने पुढे त्याला 'आसफजहा' किताब दिला होता.

राजकीय स्थितीचा फायदा उचलत पुढे निजाम-उल-मुल्कने बंडाचा झेंडा फडकावत १७२४ साली स्वतंत्र निजामी राजसत्तेचा पाया घातला. या निजाम घराण्याने पुढे सन १९४८ पर्यंत हैदराबाद संस्थानावर राज्य केले.

निजाम-उल-मुल्क हा मूळचा मध्य आशियाचा होता. त्याचा आजोबा

खाजा आबीद हा आशियातील समरकंदहून भारतात आला होता तो औरंगजेबच्या पदरी नोकरी करित होता. (स १६५८) पुढे त्याचा मोठा मुलगा शहाबुद्दिन १६७० मध्ये भारतात आला. औरंगजेबने त्याला आपल्या फौजेत सेनापती म्हणून नियुक्त केले. पुढे शहाबुद्दिनचा मुलगा मीर कमरुद्दिन (निजाम-उल-मुल्क) हाही औरंगजेबाच्या सैन्यात महत्त्वाच्या पदावर रुजू झाला. औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत हे दोघे मुघल सैन्यात राहिले.

औरंगजेबच्या मृत्यूसमयी तरुण निजाम-उल-मुल्क हा विजापूरचा सुभेदार होता. पुढे इ.स. १७१३ मध्ये त्याला दक्षिणेचा सुभेदार करण्यात आले. सुभेदारी वस्त्र परिधान करताच त्याने मराठ्यांशी लागोपाठ लढाया करून वर्चस्व मिळवण्याचा प्रयत्न केला. १७१५ मध्ये निजाम-उल-मुल्कला परत बोलावून त्याच्या जागी सय्यद हुसेन अलीखानला नियुक्त करण्यात आले. पुढे सन १७१९ मध्ये त्याला माळवा प्रांताचा सुभेदार म्हणून नियुक्त केले.

सय्यद बंधूंनी निजाम-उल-मुल्कच्या विरोधात केलेले हे कारस्थान त्याला कळले. त्याने दक्षिणेचा सुभेदार सय्यद हुसेन अलीखानवरच स्वारी केली. त्याला ठार मारून त्याने दक्षिणेत वर्चस्व मिळवले. नंतर ऑक्टोबर १७२२ मध्ये तो मुघल साम्राज्याचा पंतप्रधान झाला. १७२४ मध्ये साखरखेडा येथे झालेल्या लढाईत त्याने हैदराबादचा सुभेदार मुबारीजखानला ठार करून हैदराबाद ताब्यात घेतले आणि मुघलांपासून वेगळे होऊन निजाम-उल-मुल्कने सन १७२४ मध्ये स्वतंत्र निजामी सत्तेचा पाया घातला. त्यानंतर खऱ्या अर्थाने प्रत्यक्ष हैदराबाद राज्यावर निजामाच्या आसफिया घराण्याची राजवट सुरू झाली.

पहिला निजाम मीर कमरुद्दीन निजाम-उल-मुल्क (१७२४ ते १ जून १७४८) ने मुघलांशी केलेली ही खरं तर दगाबाजी होती. हैदराबाद संस्थानाची निर्मिती अशा धोकेबाज व बेइमानीतून झालेली होती. ज्या वृक्षाच्या मुळ्याच विषारी असतील तर त्याला गोड फळांची अपेक्षा करणे गैरच. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मुघलामध्ये चालू असलेल्या सत्तासंघर्षाचा निजाम-उल-मुल्कने असा फायदा उचलला होता.

सन १७२७ मध्ये निजाम-उल-मुल्कने मराठा साम्राज्याविरोधात मोहिमा सुरू केल्या. यावेळी मराठा सैन्य बाजीराव पेशव्यांच्या खंबीर नेतृत्वाखाली उभे होते. संभाव्य धोका ओळखून मराठा सैन्य जागृत होतेच. मराठ्यांना संपवण्यासाठी

उतावीळ झालेल्या निजाम-उल-मुल्कचे सैन्य शेवटी मराठ्यांना मार्च १७२८ मध्ये पालखेडला भिडले. या लढाईत मराठी फौजेने निजामाच्या सैन्याला चांगलेच पाणी पाजले शेवटी निजाम-उल-मुल्कला मराठा साम्राज्याचे प्रमुख छत्रपती शाहू यांना शरण येऊन तह करावा लागला. हा तह निजाम आणि मराठा सत्तेत झाला. निजामी राजवटीतला न विसरला जाणारा तह होता. या तहानुसार मराठ्यांना निजामी सत्तेत सरदेशमुखी करून कर गोळा करून त्यासाठी अधिकारी नेमण्याचा अधिकार मिळाला होता.

निजाम-उल-मुल्क या पराभवाने अस्वस्थ झाला होता. त्याला तहाचाही अपमान पचवावा लागला होता. मराठ्यांशी थेट संघर्ष करण्यापेक्षा मराठ्यांच्या आपसातील दुफळीचा फायदा घ्यायचा त्याने निर्णय घेतला. शूर मराठा सरदार हैबतराव निंबाळकरला त्याने फोडले. त्याला 'सुल्तान' हा किताब दिला. पुढे सुल्तानजी निंबाळकर या नावाने हैबतराव निंबाळकर ओळखला गेला. निजाम-उल-मुल्कने सुल्तानजी निंबाळकरला जहागीरदारकीच्या स्वरूपात अनेक परगणे दिले. त्यात बीड, धारूर, पाथरी यांचा प्रामुख्याने समावेश होता. मुघलांच्या काळात बीडला स्वतंत्र जिल्ह्याचा दर्जा दिला गेला होता. त्याशिवाय फतेहबाद (धारूर) ला स्वतंत्र जिल्हा केले गेले होते. सुल्तानजी निंबाळकरने बीडला आपले मुख्य केंद्र करून बीडहून ते सर्व कारभार पाहत.

सन १७४८ मध्ये सुल्तानजी निंबाळकराचा मृत्यू झाला. याच वर्षी १ जून १७४८ रोजी पहिला निजाम-उल-मुल्क याचाही मृत्यू झाला.

पहिला निजाम निजाम-उल-मुल्क वारल्यानंतर त्याची चार मुले मीर सलाबतजंग, मीर महमदखान नसिरजंग, मीर निजामअली आणि मीर बसालतजंग यांच्यात सत्तेसाठी सतत संघर्ष होत गेला. आरंभी मीर महमदखान नसिरजंग (१ जून १७४८- १६ डिसेंबर १७५०) याने गादी बळकावली. दरम्यान नसिरजंगचा खून केला गेला. त्यानंतर फ्रेंच गव्हर्नर दुप्ले याने निजाम-उल-मुल्कचा भाचा मुजफ्फरजंगला १६ डिसेंबर १७५० रोजी गादीवर बसविले. बाळाजी पेशव्याने त्याला चांगलेच हैराण करून सोडले होते. निजाम औशाहून बीड जिल्ह्यातील धारूरच्या किल्ल्याकडे आपल्या सैन्यासह येताना वाटेतच मराठी फौजेने तांदुळजा गावाजवळ निजामावर जबरी हल्ला चढवला. या लढाईचा तह तांदुळजाच्या मालोजीराव बावणे सरदार यांच्या गढीत ११ फेब्रुवारी १७६० रोजी झाला. या

तहात निजामाला पश्चिम महाराष्ट्राचा काही भाग गमवावा लागला. याच बावणे घराण्यातील एक घराणे बीड जिल्ह्यातील अंबाजोगाई तालुक्यातील गिरवली येथे आहे. गिरवलीतील बावणे सरदाराच्या गढीचे स्थापत्य लहानशा किल्ल्याप्रमाणेच आहे.

पाँडेचरीहून हैदराबादला परत येत असताना पुढे मुजफ्फरजंग मारला गेला. त्यानंतर फ्रेचांचा सेनापती मेजर बुसी याने मीर सलाबतजंग याला १३ फेब्रुवारी १७६२ रोजी गादीवर बसविले. १७५५ च्या दरम्यान निजाम-उल-मुल्कचा तिसरा मुलगा निजामअली वऱ्हाडचा सुभेदार होता तर निजाम-उल-मुल्कचा चवथा मुलगा मीर बसालतजंग याला राज्याचे दिवाण नेमले गेले होते. बसालतजंगने भाऊ निजामअलीला वऱ्हाडातून बोलावून घेतले. पुढे निजामअली हाच राज्याचा प्रत्यक्ष प्रशासक झाला. त्याने इंग्रजांशी हातमिळवणी करून सलाबतजंगला ६ जुलै १७६२ रोजी अटक करून बीदरच्या किल्ल्यात ठेवले व त्याचा खून केला. निजामअलीच्या काळात हैदराबाद संस्थानात मोठ्या प्रमाणात राजकीय घडामोडी झाल्या. खऱ्या अर्थाने निजामअली हाच दुसरा निजाम समजला जातो.

दुसरा निजाम निजामअली (८ जुलै १७६२-६ ऑग. १८०३) व मराठ्यांत खूप चकमकी झाल्या. त्यात महत्त्वाची लढाई झाली ती बीड जिल्ह्यातील राक्षसभुवन येथे. पानिपतमध्ये मराठ्यांच्या पराभवाचा फायदा घेऊन निजामअलीने पुणे शहर जाळले. त्याचा बदला घेण्यासाठी मराठे त्याच्या मागावर होतेच. १० ऑगस्ट १७६३ मध्ये भर पावसात रात्रीच्या वेळी निजामअलीला मराठी फौजांनी राक्षसभुवनला गोदावरीकाठी गाठले. या लढाईत निजामअलीचा मोठा पराभव झाला. त्याचा दिवाण विठ्ठल सुंदर मारला गेला. त्याची समाधी अद्यापही राक्षसभुवन येथे आहे. पूर्वी तो पेशव्यांच्या साडेतीन शहाण्यापैकी अर्धा शहाणा समजला जायचा.

निजामअली आणि मराठ्यांची बीड जिल्ह्याच्या परिसरात झालेली आणखी एक महत्त्वाची लढाई म्हणजे खडर्गाची लढाई. ही लढाई ११ मार्च १७९५ रोजी झाली होती. लढाईत निजामाचा दारुण पराभव झाला होता. निजामअलीचा ६ ऑगस्ट १८०३ रोजी मृत्यू झाला. तिसरा निजाम म्हणून सिकंदरजहाँ आसफजहाँ (६ ऑगस्ट १८०३ - २१ मे १८२९) गादीवर बसला.

दरम्यान सन १८०० मध्ये ब्रिटिश-निजामात झालेल्या तहानुसार ब्रिटिशांची तैनाती फौज हैदराबाद संस्थानात पसरली. बीड जिल्ह्यात मोमिनाबाद (अंबाजोगाई) येथे ब्रिटिश सैन्याची छावणी उभारण्यात आली. १८१५ ते १८५७ च्या दरम्यान निजामाच्या विरोधात झालेले उठाव मोडून काढण्यासाठी या सैन्याची भूमिका महत्त्वाची ठरली. 'याच दरम्यान सन १८१८ मध्ये निजामाविरुद्ध बीड जिल्ह्यातील धर्माजी प्रतापराव या क्रांतिकारकाने उठाव केला होता.'^१ 'धर्माजीचा हा उठाव तत्कालीन सरकारच्या विरोधातील पहिला उठाव ठरावा.'^२

सिकंदरजहाँ आसफजहाँचा २१ मे १८२९ रोजी मृत्यू झाला. त्यानंतर चवथा निजाम म्हणून नसिर-उद-दौला सत्तेत आला.

चौथा निजाम म्हणून नसिर-उद-दौला (२१ मे १८२९- १६ मे १८५७) सत्तेत राहिला. नसिर-उद-दौला सत्तेत येण्यापूर्वीच अरब आणि रोहिल्यांचे संस्थानात प्रचंड वर्चस्व वाढलेले होते. बीड, उस्मानाबाद यांसारख्या जिल्ह्यात तर अरब, रोहिल्यांचा प्रभाव मोठा होता. अफगाणी योद्धा दुल्लाखान उर्फ करार नवाझ खान बहादूरला बीडची तालुकदारी देण्यात आली. त्याचा मृत्यू झाल्यावर सन १८२५ मध्ये त्याचा मुलगा अमिर नवाझ खानला बीडची तालुकदारी देण्यात आली होती. यावरून अरब, अफगाणी रोहिल्यांचे वर्चस्व समजून येते. नसिर-उद-दौलाचा १६ मे १८५७ रोजी मृत्यू झाला. त्यानंतर पाचवा निजाम-म्हणून अफजल-उद-दौला गादीवर बसला.

' पाचवा निजाम-अफजल-उद-दौला (१६ मे १८५७ - २६ फेब्रुवारी १८६९) च्या काळात अनेक उठाव झाले.त्यांत बीड जिल्ह्यातील नालखेडच्या रंगराव कुलकर्णी यांच्या नेतृत्वाखाली तीव्र उठाव झाला.'^३ (प्रस्तुत नालखेड हे गाव बीड जिल्ह्यात नाही. ते गोंडेटमध्ये चुकीने छापले गेले असावे.) बीड जिल्ह्यातील या दुसऱ्या उठावात बीडच्या स्वातंत्र्यसैनिकांनी मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला होता. शेवटी रंगराव कुलकर्णींना ब्रिटिशांनी अटक केली व काळ्या पाण्याची शिक्षा ठोठावून अंदामानला पाठवले.

बीड जिल्ह्यात निजाम-ब्रिटिशांविरोधात तिसरे बंडदेखील निजाम

१. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे (इ. स. १८१८ ते १८८४) लेखक: डॉ. वि. गो. खोबरेकर पृष्ठ ३१

२. बीड जिल्ह्याचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास, लेखक: डॉ. सतीश साळुंके.

३. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp. 83

अफजल-उद-दौलाच्याच काळात झाले. 'खर्डा किल्ला ताब्यात घेऊन प्रस्थापित निजाम सरकारला शह देण्याचा प्रयत्न करणारे देवराव किशन, वामनराव किशन, विठ्ठलराव उर्फ अंबाजी देशमुख, बीडचे देशमुख श्रीनिवास शंकरराव देशपांडे आणि बीडचे तत्कालीन जिल्हाधिकारी गुलाम मुस्तफाखान यांचा मुलगा पापामियो यांनी हे बंड पुकारले.'^१ पुढे शंकर आत्माराम व तात्या मुदगल यांनी या बंडाची मशाल तेवत ठेवली. ब्रिटिशांनी यांपैकी बहुसंख्य क्रांतिकारकांना अटक करून जबरी शिक्षा केल्या. अफजल-उद-दौला नंतर महेबूबअली याने सहाव्या निजामपदाची वस्त्रे धारण केली.

सहावा निजाम महेबूबअली (२६ फेब्रुवारी १८६९- २८ ऑगस्ट १९११) नंतर सातवा निजाम म्हणून मीर उस्मानअली गादीवर बसला.

सातवा निजाम उस्मानअली (२८ ऑगस्ट १९११-१७ सप्टेंबर १९४८) शेवटचा निजाम ठरला. उस्मानअली हा मुळात पूर्वी हिंदू असलेल्या पण नंतर मुस्लिम झालेल्या राणीचा मुलगा होता. 'महेबूबअलीच्या अनेक बायकांपैकी जोहरा बेगमपासून उस्मानअली झालेला होता. त्याच्या जनानखान्यात येण्यापूर्वी ती हिंदू होती.'^२ उस्मानअलीने १९४८ पर्यंत संस्थानावर राज्य केले. त्याच्याच काळात खऱ्या अर्थाने हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम लढला गेला. काझीपेठ-बल्लारशाह हा परळी रेल्वे मार्ग याच्याच काळात झाला. निजाम-उल-मुल्कने १७२४ मध्ये स्थापन केलेल्या निजामाच्या आसफिया घराण्याने सन १७२४ ते १७ सप्टेंबर १९४८ या प्रदीर्घ कालखंडात हैदराबादच्या संस्थानावर राज्य केले व ऑपरेशन पोलोनंतर ते संपुष्टात आले.

1. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp. 95

२. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक: अनंत भालेराव पृष्ठ- १७

अनुक्रमे..

१. निजाम उल् मुल्क पहिला निजाम आसफजहा कमरुद्दीन किलिजखान

२. दुसरा निजाम आसफजहा निजामअलीखान

३. तिसरा निजाम आसफजहा सिकंदर जाहबहादूर

४. चौथा निजाम आसफजहा नसिरुद्दौला

५. पाचवा निजाम आसफजहा अफजलुद्दौला

६. सहावा निजाम आसफजहा मीर महेबुब

७. सातवा निजाम आसफजहा मीर उस्मानअली

बीड : सभोवतालचा महाराष्ट्र

१८५७ चा उठाव हा भारतीय जनतेने इंग्रजांविरुधात केलेला पहिला राष्ट्रीय उठाव मानला जातो. पण या उठावाच्याही अगोदर महाराष्ट्रात काही मोजक्या ठिकाणी उठाव झाले. यात काही उठाव मराठवाड्यात झाले होते. हे लढे जसे इंग्रजांच्या जुलमी वृत्तीविरुद्ध होते तसेच ते हैदराबादच्या निजामशाहीच्याही विरोधात होते. या लढ्यांचा विचार करण्यापूर्वी तत्कालीन राजकीय पार्श्वभूमीचा विचार करावा लागतो.

इ.स. १८०० च्या सुमारास मराठवाड्यावर निजाम, विदर्भावर नागपूरकर भोसले तर उर्वरित महाराष्ट्रावर छत्रपतींचे मुखत्यार आम पेशवे या प्रमुख एतद्देशीय सत्ताधान्यांचा अंमल होता. याच काळात निजामाने इंग्रजांचे मांडलिकत्व पत्करले होते. नागपूरकर-भोसले शेवटचे श्वास मोजत होते तर पेशवाईची अवस्थादेखील फारशी वेगळी नव्हती. त्यात सांगोल्यात १७५० मध्ये झालेल्या तहामुळे मराठेशाहीची सगळी सूत्रे पेशव्यांच्या हातात आली. या तहानुसार पेशव्यांनी एक

करार लिहून घेतला की पेशव्यांनी छत्रपतींच्या नावे मराठी दौलतीचा कारभार करावा. परिणामी पुण्याला राजकीय राजधानीचे स्वरूप आले होते. पण पुढे इंग्रजांनी अत्यंत धूर्तपणे १८१७ च्या जून महिन्यात तह करून बाजीरावापासून संस्थानिक, मांडलिक, जहागीरदार यांना फोडले. बाजीरावाने इंग्रजांशी दोन हात करण्याचा निर्धार केला पण शेवटी त्याला जून १८१८ मध्ये शरणागती पत्करावी लागली आणि त्याने इंग्रजांच्या वतीने दिल्या जाणाऱ्या आठ लाखांच्या मुशाहिन्यावर मांडलिकत्व स्वीकारलं आणि पेशवाई लयास गेली.^१ आता उरले होते ते सातारचे राज्य. मराठी साम्राज्याचे आदिपीठ. इंग्रजांची सातारच्या गादीवर नजर होतीच पण महाराष्ट्राचा पाठिंबा मिळावा व मराठी अस्मितेला लगेच धक्का लावणे व्यवहार्य नव्हते म्हणून काही दिवस इंग्रजांनी सातारच्या गादीला हात लावला नाही. पण पुढे 'लॉर्ड डलहौसीने दि. ३० ऑगस्ट १८४८ रोजी कंपनी सरकारला लिहिले की, जनता शांत आहे व शिंदे-होळकरासारखे सरदार निरुपद्रवी झाले आहेत तेव्हा सातारची गादी ठेवण्यात अर्थ नाही.'^२ डलहौसीच्या सूचनांवरून सातारची गादी बुडवण्यात आली. सारा देश हळहळला. कारण मराठी साम्राज्याचे ते शेवटचे अस्तित्व होते. अत्यंत नियोजनबद्ध पध्दतीने इंग्रजांनी महाराष्ट्राला ताब्यात घ्यायला सुरुवात केली होती. आता त्यांची नजर वळली ती मराठवाडा आणि वऱ्हाडावर! मराठवाडा हा हैदराबाद संस्थानाचा भाग असल्याने तो निजामाच्या ताब्यात होता. तर वऱ्हाडावर राज्य होते ते नागपूरकर भोसल्यांचे. हैदराबाद संस्थानात औरंगाबाद, बीड, नांदेड परभणी व उस्मानाबाद हे पाच जिल्हे मराठी भाषिकांचे होते. त्यामुळे या जिल्ह्यांचे भावनिक पातळीवर महाराष्ट्राशी ऋणानुबंध होते. राजा मुस्लिम व बहुसंख्य जनता हिंदू अशी या भागाची सामाजिक स्थिती होती.

इंग्रजांनी आता हैदराबाद संस्थानावर फासे टाकायला सुरुवात केली. त्यांनी निजामासमोर अशी राजकीय स्थिती निर्माण केली की त्याला इंग्रजांचे मांडलिक झाल्याशिवाय पर्यायच उरला नाही. 'शेवटी १२ ऑक्टोबर १८०० मध्ये झालेल्या तहानुसार निजामाने इंग्रजांचे मांडलिकत्व स्वीकारले'^३ आणि

1. Aithchison, Treaties Engagement and Sanads, Vol.VII, article IV, p. 63

2. Poona Residency Correspondence, Vol. XIII, p. 373

3. Parliamentary Papers No. 51-54, p. 8

परिणामी मराठवाड्यावर इंग्रजांच्या सत्तेची अप्रत्यक्ष सावली पडायला सुरुवात झाली.

इंग्रज-निजाम यांच्यात झालेल्या तहाप्रमाणे निजामाला तैनाती फौज स्वीकारणे भाग पडले. या निमित्ताने इंग्रजाने आपले प्रचंड सैन्य हैदराबाद संस्थानात घुसवले. आता इंग्रजी फलटणी अधिकृतपणे निजामाच्या राज्यात संचार करू लागल्या. इंग्रजी सत्तेचा हा फास शेवटी इतका आवळला गेला की युरोपियन रेसिडेंटच्या परवानगीशिवाय निजामाला राज्यकारभाराची सूत्रे चालवणे कठीण झाले. संस्थानाच्या सर्व निर्णयांवर इंग्रजी सत्तेचा प्रभाव जनतेला दिसू लागला. सिकंदराबाद आणि हैदराबाद यांसारख्या ठिकाणी इंग्रजांनी युरोपियनांच्या छावण्या सुरू करून एक प्रकारे या संस्थानावर आपली राजकीय मालकीच सांगितली. या राजकीय स्थित्यंतरामुळे हैदराबाद संस्थानातील जनता चिंतेत पडली. त्यात मराठवाड्यातील सर्वसामान्य माणूस अधिकच भयभीत झाला. कारण मुळातच निजामाच्या अविवेकी नीतीने तो त्रासलेला होता. राजधर्मापेक्षा भिन्न धर्माचा अनुयायी असल्याने वाट्याला येणाऱ्या दैनंदिन संकटांमुळे त्याच्यात असंतोष पसरत होता. त्यात इंग्रजांच्या जुलमाची निजामाला जोड मिळाली. आता मराठवाड्यातल्या सर्वसामान्य माणसाला दोन शत्रूंना तोंड द्यावे लागणार होते. इंग्रजांशी झालेल्या तहामुळे निजामाला तो शक्तिमान झाल्याचा भास होत होता.

पेशवाई आणि हैदराबाद संस्थानानंतर इंग्रजांनी आपला मोर्चा वळवला तो नागपूरकर-भोसल्यांच्या वऱ्हाडकडे. भोसल्यांची अवस्थाही पेशव्यांप्रमाणेच झाली. शेवटी '१७ डिसेंबर १८०३ मध्ये झालेल्या तहान्वये भोसल्यांनी इंग्रजांना वऱ्हाड देऊन टाकले पण चलाख इंग्रजांनी हा भाग थेट स्वतःकडे न घेता मराठ्यांशी झालेल्या लढाईत केलेल्या मदतीबद्दल निजामाला देऊन टाकला व २८ एप्रिल १८०४ मध्ये झालेल्या तहाचा शब्द पाळण्याचे नाटक केले.'^१ वऱ्हाड प्रांत केवळ मैत्रीखातर इंग्रजांनी आपल्याला दिला याचा निजामाला प्रचंड आनंद झाला. तो इंग्रजांवर फिदा झाला (केवढे हे इंग्रजांचे मित्रप्रेम..!) व स्वतःला इंग्रजांचा 'मोस्ट फेथफूल अॅलॉई' म्हणवून घेऊ लागला.

1. Aithchison, Vol. IX, p. 62-88

नागपूरकर भोसल्यांचे राज्य घशात उतरवायला इंग्रजांना फार कष्ट घ्यावे लागले नाही. दुसऱ्या राघोजीच्या मृत्यूनंतर अण्णासाहेब २१ एप्रिल १८१७ रोजी गादीवर बसला तो तैनाती फौजेचा स्वीकार करूनच. पण त्याने इंग्रजांविरुद्ध हालचाल करताच '३० डिसेंबर १८१८ रोजी इंग्रजांनी त्याच्या राजवाड्यात सैन्य घुसवून इंग्रजी निशाण फडकावले. पुढे अण्णासाहेबाला १५ मार्च १८१८ रोजी कैद करून प्रयागला पाठवले व तिसऱ्या रघुजीला गादीवर बसवले. त्यास पुत्रसंतान नसल्याचे निमित्त करून नागपूर राज्य इंग्रजांनी खालसा केले. आणि संपूर्ण महाराष्ट्र इंग्रजी सत्तेच्या प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष अंमलाखाली आला!'^१

महाराष्ट्रात ब्रिटिशांची व हैदराबाद संस्थानात निजामाची निरंकुश सत्ता असताना या बीड जिल्ह्यातील धर्माजी प्रतापराव या धाडशी क्रांतिकारकाने ब्रिटिश आणि निजामाविरुद्ध सशस्त्र उठाव केला. ३१ जुलै १८१८ रोजी निजामाशी झालेल्या लढाईत त्याला अटक केले. त्याला पुढे फाशी देण्यात आली असावी. धर्माजी प्रतापराव या आद्यक्रांतिकारकाने ब्रिटिश आणि निजामाविरुद्ध पुकारलेला हा लढा खऱ्या अर्थाने संस्थानातील जुलमी सत्तांच्या विरोधातील आद्यलढा ठरतो. त्यामुळेच धर्माजी प्रतापराव हे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील आद्यहुतात्माही ठरतात. या लढ्यावर याच ग्रंथात पुढे विस्तृत चर्चा केली आहेच.

मुंबई, महाराष्ट्रातील पेशवाई, विदर्भाकडील नागपूरकर भोसलेशाही आणि हैदराबाद संस्थानातील मराठवाड्यासह सगळ्या महाराष्ट्र प्रांताची सूत्रे इंग्रजांच्या हातात गेली असली तरी यातल्या हैदराबाद संस्थानाची सामाजिक परिस्थिती फार वेगळी आहे हे इंग्रज जाणून होते. तेलंगणा, आंध्र आणि मराठवाडा असे तीन विभिन्न भाषिक प्रदेश मिळून झालेले हे संस्थान होते. संस्थानातील जनतेच्या भाषा वेगवेगळ्या तर होत्याच पण राजाचा धर्म वेगळा, जनतेचा धर्म वेगळा होता. त्यात अनेक पंथ, संप्रदाय धार्मिक चालीरिती आणि अनियंत्रित सरंजामशाही या सगळ्यांचा बाहेरून आलेल्या इंग्रजांनी बारकाईने अभ्यास केला होता. हैदराबाद संस्थान ताब्यात घेऊन स्वतः राज्य करण्यापेक्षा निजामाचा कळसूत्री बाहुल्यांप्रमाणे वापर करणेच योग्य आहे या व्यवहार्य निर्णयाप्रत कंपनी सरकार पोहचले होते. पण याचा दुसरा परिणाम म्हणजे रयतेवर हवे तसे जुलूम करायला निजाम मोकळा होणार होता.

१. नागपूर प्रांताचा इतिहास, लेखक: काळे, पृष्ठ ५०७

आणि कंपनी सरकारला तेच हवे होते. निजामी राजवटीच्या बेबंदशाहीने जनता हैराण होती. जमीनदारी सुरक्षित पध्दत मोडून निजामाने सर्व संस्थानात मक्तेदारी सुरू केली. नफ्याकरिता मक्ता हाच मक्तेदारांचा एकमेव उद्देश होता. विशेषतः मराठवाडा प्रांतात ही प्रथा सक्तीने राबविली जात. असे पैसे मिळवण्याचे उत्कृष्ट साधन म्हणजे राज्य होय, हाच जणू राज्याचा अर्थ निजामाने काढला होता. परिणामी मक्तेदार, परिमक्तेदार, जमीनदार, मनसबदार, कुलकर्णी-देशपांडे हे निजामाचे हस्तक प्रजेची प्रचंड पिळवणूक करीत. त्यामुळे शेतकरी व व्यापारी वर्ग पुरता वैतागला होता. त्यात भर म्हणून निजामाने शेतसारा मालाच्या स्वरूपात न घेता रोख पैशाच्या स्वरूपात घ्यायला आरंभ केला. जमीन महसुलाचे कमाल आकार ठरवताना दुष्काळ, अवर्षण व इतर आपत्तींचा विचार केला जात नसे. त्यात भीषण दुष्काळाने महाराष्ट्र ओस पडला. मराठवाड्यात कॉलरासारख्या रोगाने कित्येकांचे बळी घेतले. कडबा, पाण्याशिवाय जनावरे मेली. गावेच्या गावे ओस पडली. '१८२४ च्या दरम्यान अहमदनगरच्या कलेक्टरने बीड जिल्ह्यातील आष्टी-पाटोदा भागाला भेट देऊन पाहणी केली असता त्याच्या दौऱ्यात फक्त घरांच्या भिंती उभ्या असलेली शेकडो गावे त्याला दिसली.'^१ गर्भश्रीमंत पाटील, कुलकर्णी, देशमुख-देशपांडे, मामलेदार, मनसबदार, जहागीरदार जनतेला शत्रू वाटू लागले. या सरंजामशाहीला जनता पुरती वैतागली होती. खरं तर मराठवाड्याच्या जुलमी व बेबंदशाहीच्या इतिहासाचा पाया सन १३१४ मध्ये अल्लाउद्दिन खिल्जीने देवगिरी ताब्यात घेऊन घातला होता, निजामाची राजवट या इतिहासाचा दुसरा अध्याय होता.

1. JD C R Ahmednagar Inward Letter 2111 of 29th Oct.1824; 2035 Of 19th August 1824; 2208 of 8th Feb. 1824

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम : मराठवाड्यातील उगमस्थाने

‘पुरातत्त्वज्ञांच्या मते ७०,००० वर्षांपासून मराठवाड्यात मानववस्ती होती. महाराष्ट्रात मिळालेली पहिली अश्मयुगीन हत्यारे १८६५ मध्ये पैठण जवळील मुंगी येथे वायने या भूगर्भशास्त्रज्ञाला सापडली.’^१ मराठवाड्याच्या संदर्भातले जे प्राचीन उल्लेख विविध ग्रंथांतून सापडतात ते जनपदाच्या संदर्भातच. अर्थात प्राचीन काळात हे एक महत्त्वाचे जनपद असावे. हे जनपद ‘अस्मक’ होते. ‘हे एकमेव राज्य दक्षिण भारतात आणि गोदावरी खोऱ्यात आंध्र महाराष्ट्राच्या भूप्रदेशात (मराठवाडा-निझामाबाद) होते. नांदेडचा समावेश अश्मक राज्यातच होता असे तज्ञांचे मत आहे. दक्षिणेतील हे प्राचीन ज्ञात राज्य आहे.’^२ बीड जिल्ह्याच्या सीमेवरून वाहणाऱ्या ‘मांजरा नदीच्या खोऱ्यात विशेषतः अंबाजोगाई परिसरात अश्मभूत अवशेष उपलब्ध झाले.’^३ यावरून इथे प्रागैतिहासिक काळापासून मानवी सहवास होता हे स्पष्ट होते.

प्राचीन काळात महाराष्ट्रावर राज्य करणाऱ्या घराण्यांच्या राजधान्या मराठवाड्यातच होत्या हे विशेष. सातवाहनांची प्रतिष्ठान (पैठण) ही राजधानी होती. इतिहासकार अ. र. अळतेकरांच्या मते राष्ट्रकुटांची राजधानी वेरूळच्याच

१. मराठी विश्वकोश, संपा. तर्कतीर्थ, लक्ष्मणशास्त्री जोशी, खंड १२ ते १७

२. प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास, लेखक: पी. जी. जोशी, पृष्ठ ४५

३. मराठवाडा : एक शोध, लेखक: डॉ. अरुणचंद्र पाठक, पृष्ठ १३

आसपास होती. शिलाहार, यादव यांच्याही राजधान्या मराठवाड्यातच होत्या. वाकाटकांच्या अखत्यारित मोठ्या प्रमाणात हा भाग होता. अजिंठा-वेरूळच्या लेण्या, कंधार, तेर, लत्तलूर (लातूर), भोकरदन यांसारखी प्राचीन संपन्न गावे मराठवाड्याच्या प्राचीन वैभवावर प्रकाश टाकतात. 'मराठवाड्याच्या भूमीत जे सांस्कृतिक स्रोत निर्माण झाले तेच महाराष्ट्राच्या इतर प्रदेशात प्रभावशाली ठरले. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर सांस्कृतिकदृष्ट्या प्राचीन महाराष्ट्र म्हणजे बृहत्तर मराठवाडाच होय.'^१

बीडसह औरंगाबाद, नांदेड, उस्मानाबाद व परभणी या पाच जिल्ह्यांना मिळून आरंभी मराठवाडा ओळखला गेला. याच पाच जिल्ह्यांना अगोदर मराठवाडी (१८६४) म्हणले गेले. 'मराठवाडा' ही संकल्पना निजामाच्या काळात अस्तित्वात आली. निजामाच्या दक्षिणसुभ्याचा कारभार सलाबतजंगच्या कारकिर्दीत (१७५१-६१) औरंगाबादहून चालत होता. इ. स. १५७० ते १६४० या काळातील इतिहास 'तारिख-ए-फरिश्ता' या विख्यात ग्रंथाच्या पहिल्या खंडात मराठवाड्याचा उल्लेख आढळतो तो असा: "मालिक नायबाने.... जब इतिजाम की तरफ इतमिनान हो गया तो 'मरहटवाडी' को अमिरोंमे तकसीम किया.(पृ.३९७) इस दर्मियानमे बरसातका मोसम आया और कुतुबुद्दीनने मजबुरन थोडे दिनोंमे देवगढ मे कियाम किया. बादशहा अपने दौराने कियाम मे 'मरहटवाडी' पर तमाम व कमाल फिर कब्जा किया."^२ मराठवाड्यात मोमिनाबाद, जालना, हिंगोली, औरंगाबाद येथे ब्रिटिश तैनाती फौजेच्या छावण्या होत्या. या फौजांचा उपयोग १८१८ ते १८५७ दरम्यान झालेल्या निजामविरोधी बंड मोडून काढण्यासाठी केला गेला.

१७ सप्टेंबर १९४८ रोजी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाला यशस्वीपणे पूर्णत्व लाभले. १९३८ ते १९४८ या दहा वर्षांत या संग्रामाने खऱ्या अर्थाने तीव्र रूप धारण केले होते. पण स्वातंत्र्यलढ्याच्या या वटवृक्षाची बीजे जवळपास शंभर वर्षांपेक्षाही अगोदर पेरली गेली होती. मराठवाड्याच्या दृष्टीने हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या विशाल खळखळत्या प्रवाहित नदीचे उगमस्थान बीडच्या धर्माजी प्रतापरावच्या लढ्यात (१८१८) सापडते. त्याचप्रमाणे अंबड, हंसाजी हटकर (नाव्हा, जि.नांदेड) व औरंगाबादच्या फौजेतील उठावातही ही उगमस्थाने सापडतात.

१ मराठवाडा : एक शोध, प्रस्तावना, गो. ब. देगलूरकर, पृष्ठ ४

२. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक: अनंत भालेराव, पृष्ठ ५.

मराठवाड्यातील जनता निजामाच्या सत्तेला कंटाळली होती. समाजातील पांढरपेशा बुद्धिजीवी वर्गाकडे ती अपेक्षेने पहात होती. पण दुर्दैवाने ही मंडळी निजामाची गुलामगिरी करण्यात धन्यता मानत होती. निजामाची लाचारी करण्याला निष्ठेचे स्वरूप आले होते. या निष्ठेपोटी या मंडळीस निजाम सरंजामदारी, मनसबदारी, मक्तेदारी देत. याच निष्ठेपोटी कुलकर्णी-देशपांडे ही पदे घरी चालून येत. निजामाच्या पदरी कमावलेल्या या मोठेपणामुळे ही मंडळी सर्वसामान्य जनतेचे आर्थिक व सामाजिक शोषण करायला मोकळी झाली होती. परिणामी जनतेचा या भूमिपुत्रांकडून अनन्वित छळ होत होता. ज्यांच्याकडून क्रांतीची अपेक्षा होती तेच लाचार झाले होते. म्हणून त्यांच्याच विरोधात सामान्य लोकांवर क्रांती करण्याची वेळ येऊन ठेपली होती. शेवटी अपरिहार्यपणे इथल्या बहुजन समाजाने हातात उठावाची मशाल घेतली. बहुजन समाजाचा हा लढा तिघांबरोबरच होता. निजामी राजवट, कंपनी सरकार आणि लाचार स्वदेशी निजामाचा पाईक असलेला गर्भश्रीमंत वर्ग एकीकडे तर लक्षावधी बहुजन रयत दुसरीकडे असेच या क्रांतिपर्वाच्या संघर्षाचे स्वरूप होते. निजामी हस्तक व रझाकारांनी जेव्हा पांढरपेशा गर्भश्रीमंताच्या माजघरात हात घालायला सुरुवात केली तेव्हा या भूमिपुत्रांना खडबडून जाग आली.

‘ हैदराबाद संस्थानाच्या निजामी राजवटीचे जोखड झुगारून देण्यासाठी हैदराबादच्या संस्थांनी जनतेने जो तेजस्वी आणि देदीप्यमान लढा दिला, त्यात बीड जिल्ह्याचा सहभाग फारच मोठा आहे. हा लढा खऱ्या अर्थाने जनतेचा लढा होता. या जनआंदोलनाचे प्रणेते स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी बीड जिल्ह्यातून रणशिंग फुकले. म्हणून या जिल्ह्याला हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे उगमस्थान म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. या आंदोलनात जिल्ह्याच्या सर्वच भागांतून जनतेने जे प्रखर आंदोलन केले त्याला हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात विशेष असे स्थान आहे. जिल्ह्याच्या पश्चिम टोकाकडील आष्टी तालुक्यापासून ते पूर्व टोकाकडील अंबाजोगाईपर्यंतचा सारा जिल्हा या जनसंग्रामात अक्षरशः ढवळून निघाला.’^१

सगळेच मनसबदार, मामलेदार, सरंजामदार कुलकर्णी, देशपांडे व गर्भश्रीमंत मंडळी निजामाचे स्तुतिपाठक नव्हते हेही तितकेच खरे. काही जण निजामी राजवटीच्या प्रचंड विरुद्ध होते. त्यांच्या सच्च्या राष्ट्रनिष्ठेवर शंका घेतली

१. बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा, लेखक: श्रीनिवास खोत, दगंबर विधे, पृष्ठ ७२

जाऊ शकत नाही.

इंग्रजांचे वरदान मिळालेल्या निजामाविरुद्ध लढा पुकारणे महाकठीण झाले होते. पण याही परिस्थितीत मराठवाड्यातील काही शूरवीरांनी केवळ निजामच नव्हे तर इंग्रजी जुलमाविरुद्ध दंड थोपटले. मराठी मातीत जन्मलेल्या या भूमिपुत्रांनी निजामाविरुद्ध रणशिंग फुंकले आणि या शूरवीरांनी निजामी राजवटीला खुले आव्हान दिले. यात सर्वात पहिली स्वातंत्र्याची गर्जना झाली ती बीड जिल्ह्याच्याच भूमीत! ही गर्जना दिली ती महाराष्ट्रातील उठावाचा प्रणेता आद्यक्रांतिकारक धर्माजी प्रतापराव याने! हा काळ होता इ.स. १८१८ चा म्हणजे १८५७ च्या राष्ट्रीय उठावाच्या ३९ वर्षापूर्वीचा!

१८५७ च्या उठावापूर्वी देशभरात लहान-मोठ्या प्रमाणात उठाव होत होते. महाराष्ट्रातही असे उठाव झाले. महाराष्ट्रातील मराठवाडा भाग निजामी राजवटीत येत असल्याने मराठवाड्यातील लढे एकदाच निजाम व इंग्रजाशी लढावे लागले हे या लढ्याचे वैशिष्ट्य होते. म्हणूनच हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम हे केवळ निजामाच्या तावडीतून हैदराबाद संस्थान वेगळे करण्याचे आंदोलन नव्हते; तर तो भूमिपुत्रांनी लढलेला स्वतंत्र अधिक व्यापक असा स्वातंत्र्यसंग्राम होता.!

इ.स. १८१८ ते १८३१ च्या दरम्यान महाराष्ट्रात पुणे, सातारा, बीड, कोल्हापूर, रत्नागिरी, नाशिक, जळगाव, नागपूर, नांदेड, औरंगाबाद इत्यादी ठिकाणी सशस्त्र उठाव झाले. खानदेशात भिल्ल आदिवासींची संख्या मोठी होती. त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे स्वतःचे कायम स्वरूपी साधन नव्हते. काही जण शेतमजुरी करीत पण अन्यायी श्रीमंत जमीनदारांपासून मिळालेल्या लुटीवरच त्यांची गुजराण असे. इंग्रजांनी त्यांचा बंदोबस्त करायला सुरुवात केली. भिल्ल, आदिवासी व इंग्रजांच्या चकमकी झाल्या. भिल्ल आदिवासींमध्ये सरदार त्रिंबकजी डेंगळे, उमाजी नाईक यांनी राष्ट्रीयत्व व स्वातंत्र्याचे संस्कार केल्याने

क्रांतीवीर उमाजी नाईक

या समुहात विलक्षण बदल झाला व आठ हजार भिल्लांनी इंग्रजांच्या विरोधात सशस्त्र लढा पुकारला. पण इंग्रज अधिकारी एल्फिन्स्टनने शककल लढवली. भिल्लांना रखवालदाराच्या नोकऱ्या देऊ न, पेन्शन देऊन, घाटात वाटसरूंच्या संरक्षणाची कामे देऊन व सैन्यात भरती करवून भिल्लास शांत करण्याचा प्रयत्न केला पण तरीही १८१९ मध्ये भिल्लांनी सगळीकडून उठाव केलाच.

महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागातून आता उठाव होऊ लागले होते. १८२६ ते १८३१ च्या दरम्यान उमाजी नाईकाने पुरंदरच्या पायथ्याशी रामोश्यांना एकत्रित करून उठाव केला तर याच काळात कोकणात आत्मा चौळकरने सावंतवाडीतून उठावाचे निशाण फडकावले. कोल्हापुरातही १८४४ च्या दरम्यान गडकऱ्यांनी उठाव केला. रत्नागिरी, बेळगाव, सातारा, नाशिक इत्यादी भागातही हळूहळू वणवा पेटत चालला होता.

गुलामगिरीची प्रखर जाणीव होण्याचा हा काळ होता. परंतु निजामाच्या मुस्कटदाबीला विरोध करण्याचे धाडस करणेही कठीण होते. निजामाला विरोध म्हणजे मृत्यूला आमंत्रण असाच त्याचा अर्थ होता. हैदराबाद संस्थानातील तेलंगणा, आंध्र व मराठवाडा या तिन्ही प्रांतांच्या भाषाभिन्नतेमुळे व परिणामी समन्वयाच्या अभावामुळे निजामाच्या विरोधात संपूर्ण संस्थानात एकदाच उठाव होण्याची चिन्हे दिसत नव्हती. पण अत्याचार व अन्याय जेव्हा सहनशीलतेपलीकडे गेला तेव्हा मात्र मुळात रक्तातच लढाऊ वृत्ती असणारा मराठवाडी माणूस शांत बसणे शक्य नव्हते. इ.स. १८०० ते १८५७ च्या कालखंडात मराठवाड्यात काही ठिकाणी स्थानिक स्तरावर उठाव झाले. हे उठाव हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाची मराठवाड्याच्या भूमीतील उगमस्थाने तर ठरतातच परंतु महाराष्ट्रातील एकूण उठावांपैकी आद्यउठाव ही ठरतात.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचे खरे बीज पेरले गेले ते मराठवाड्यात. आणि मराठवाड्यात निजामशाही व इंग्रजी फलटणीविरुद्ध सर्वात अगोदर निशाण फडकले ते बीड जिल्ह्यात..! इ.स. १८०० ते १८५७ च्या काळात महाराष्ट्रात काही ठिकाणी उठाव झाले. पण या उठावाची कारणे बहुतांश स्थानिकच आढळतात. त्यात स्वातंत्र्य व राष्ट्रप्रेम ही वैशिष्ट्ये प्रथमस्थानी अपवादानेच होती असा निष्कर्ष निघू शकतो. पण शुद्ध राष्ट्रप्रेम आणि स्वातंत्र्याच्या ध्येयाने, उभारलेला पहिला उठाव म्हणून बीडच्या धर्माजी प्रतापरावाच्या लढ्याकडे पाहयला हवे.

धर्माजी प्रतापराव यांचे कल्पनाचित्र

धर्माजी प्रतापराव (१८१८)

महाराष्ट्रात इंग्रजी राजवट इ.स. १८१८ मध्ये सुरू झाली. 'छोट्या संस्थानिकांना इंग्रज सत्ताधीशांचा जाच असह्य झाला तेव्हा त्यांनी प्रजेच्या साहाय्याने उठाव केले. अशा प्रकारचे उठाव बीडचा धर्माजी प्रतापराव, नांदेड जिल्ह्यातील हटकर यांचे होते'^१ धर्माजीने १८१८ मध्येच उठाव केला. निजामी राजवटीत होणारे अत्याचार पाहून धर्माजी अस्वस्थ झाला होता. त्यातच

त्याने हळूहळू तरुणांचा गट तयार केला. ही सगळी शेतकऱ्यांची मुलं होती. निजामाच्या शेतीविषयक कर व महसूलनीतीने त्यांची आर्थिक स्थिती डबघाईला आली होती. त्यात त्यांच्या आया-बहिर्णांवर होणारा अन्याय ते सताड उघड्या डोळ्यांनी बघू शकत नव्हते. धर्माजीने त्यांच्या हातात बंदुका दिल्या आणि महाराष्ट्रातल्या पहिल्या सशस्त्र उठावाचे बीज रोवले!

धर्माजीने शस्त्रे मिळवली. त्याने आपल्या सहकाऱ्यांना बंदुकी चालवण्याचे प्रशिक्षण दिले. आणि 'इट का जबाब पत्थरसे' या उक्तीप्रमाणे निजामाच्या सैनिकांना त्यांनी सळो की पळो करून सोडले. त्याचा निजामी सैनिकावर इतका वचक बसला की सैनिक बीडकडे फिरकताना विचार करत. 'इ.स. १८१८ पर्यंत धर्माजी जणू बीडचा राजाच झाला.'^२ त्याच्या धाडसी व शूर वृत्तीने त्याने लोकांची मने जिंकली त्यामुळे निजामाविरुद्ध जनमत करणे त्यास सोपे गेले.

धर्माजीने केलेला उठाव ही तत्कालीन राजकीय व सामाजिक जीवनातील नवी घटना होती. या उठावाची बिल्लमबात निजामाच्या कानी पडली. उठावाचे

१. प्रस्तावना, महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे (इ. स. १८१८ ते १८८४) - डॉ. वि. गो. खोबरेकर पृष्ठ ३

2. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp.80

स्वरूप पाहून निजाम हादरला. कारण अशा प्रकारचा सशस्त्र विरोध त्याला अनपेक्षित होता. निजामाने कंपनी सरकारला तातडीने या उठावाची माहिती दिली. घटनेचे गांभीर्य पाहून 'सरकारने तारीख ११ जुलै १८१८ रोजी नवाब मुर्तुझा यारजंग यास ले.जॉन सौदरलंड याच्या हाताखाली देऊन त्याजवर रवाना केले.'^१ सौदरलंड (स्टूथरलँड) या शूर व चाणाक्ष अधिकाऱ्याच्या नेतृत्वाखाली सैनिकांची पलटण धर्माजीला पकडण्यासाठी पाठवण्यात आली.

या काळात सिकंदरजाह हा हैदराबाद संस्थानाचा निजाम होता. याच काळात ब्रिटिश-निजामाविरोधातील उठाव मोडीत काढण्यासाठी मोमिनाबाद (अंबाजोगाई) मध्ये विशेष सैन्याची छावणी उभारली गेली होती.

सिकंदर जाहने स्टूथरलँडच्या मदतीला त्याचा खास सरदार नवाब मुर्तुझा यार जंगला पाठवले होते. या दोघांच्या मदतीला बीडचा तत्कालीन प्रमुख नवाब महमंद अजीमखान होता. अजीमखान केवळ शूरच नव्हता तर तो बुद्धिमानही होता. विशेष म्हणजे त्याला बीड जिल्ह्याची खडानखडा माहिती होती. शिवाय स्टूथरलँडसोबत शादीखान हा धाडसी जमादार होता. या व्यूहरचनेवरून धर्माजीला अटक करण्याच्या या मोहिमेला निजाम व ब्रिटिशांनी प्रचंड महत्त्व दिल्याचेच सिद्ध होते. पण या मोहिमेदरम्यान जिल्ह्यात अन्यत्र बंड माजू नये म्हणूनही काळजी घ्यायचे आदेश निजामाने दिले होते. त्यामुळे स्टूथरलँड व नवाब मुर्तुझा वर एकदाच दोन जबाबदाऱ्या येऊन पडल्या होत्या.

स्टूथरलँड, नवाब मुर्तुझा यारजंग, नवाब अजीमखान व जमादार शादीखान यांनी धर्माजीचा पत्ता लागताच गुप्त खलबते केली. कोणत्याही अवस्थेत धर्माजी निसटणार नाही याची दक्षता घेतली. त्यानुसार एक रणनीती आखली गेली. नवाब अजीमखानचे बीडविषयीचे स्थानिक ज्ञान प्रचंड कामाला आले. खरं तर या मोहिमेच्या यशाचे श्रेय त्याच्याकडेच जाते. धर्माजी गावात असल्याची पक्की माहिती मिळाली. क्षणाचाही वेळ न लावता नवाब अजीमखानने रात्रीतून गाव गाठायचे ठरवले. बीडपासून साधारण ४०-४५ कि.मी. अंतर काही तासात पार करणे तसे कठीण होते. कारण सैन्याला दौडत जायचे होते. दिवस पावसाळ्याचे होते. प्रचंड मुसळधार पाऊस पडत होता. त्यात काळ्याकुट्ट अंधारामुळे रस्ता

1. Barton, A History of the Hyderabad Contingent, pp. 75

दिसणे कठीण होते. पण धर्माजीला अटक करायची असेल तर या नैसर्गिक संकटाशी दोन हात केल्याशिवाय पर्याय नव्हता. शेवटी नवाब अजीमखानचे मत सर्वांनी मान्य करून १० जुलै १८१८ च्या मध्यरात्री सैन्याने धर्माजीवर कूच केली.

काळ्याकुट्ट पावसाळी रात्री निजाम व कंपनी सरकारचे सैन्य येईल याची कल्पना धर्माजीने केली नव्हती. पण तो अगदीच बेसावधही नव्हता. गावाच्या चारही बाजूला त्याने टेहाळणी करणारी माणसे ठेवली होती. त्यापैकी काहींना चार पाच मैलाच्या अंतरावर मशालींचा धावणारा समूह दिसला. हा समूह म्हणजे निजाम-इंग्रजी फौज आहे हे कळायला वेळ लागला नाही. तातडीने धर्माजीला ही माहिती दिली गेली. फौजांनी वेढा घातला, पण तोपर्यंत धर्माजी अन्य स्वातंत्र्यवीरांसह तिथून निसटून दुसऱ्या गावी पोहोचला होता. सैन्य त्याच्या मागावरच होते. धर्माजी गढीत आहे याची खात्री होताच गडबड न करता शांतपणे लेफ्टनंट स्टूथरलँडने हल्ल्याची योजना आखली. त्याने पन्नास सैनिकांचे एक पथक गावाच्या डोंगरावर गढीची टेहाळणी करायला तैनात केले. त्यानंतर दहा सैनिकांचे एक पथक असे घोडदळाचे आठ पथके तयार केली. गढीतील एकही स्वातंत्र्यवीर निसटून जाऊ नये म्हणून या पथकावर जबाबदारी दिली. उरलेल्या सैनिकांच्या दोन फलटणी करून एकाचे नेतृत्व स्वतः स्टूथरलँडने स्वीकारले तर दुसऱ्या फलटणीचे नेतृत्व जमादार शादीखानला दिले. नवाब मुर्तुझा व नवाब महंमद अजीमखान मोजक्या सैनिकांसह या सगळ्या हल्ल्यावर नियंत्रण ठेवणार होते. भल्या पहाटे सैन्य गावात घुसले. प्रत्यक्ष रणनीतीप्रमाणे सैन्य लावायला दुपारचे तीन वाजले. तोपर्यंत धर्माजीला कळून चुकले होते की तो चारही बाजूने घेरला गेला आहे. त्याने गढीहूनही चोख उत्तराची जोरदार तयारी ठेवली होती.

ठरल्याप्रमाणे डोंगरावरील टेहाळणी पथकाने शादीखानला इशारा केला. एका बाजूने शादीखान तर दुसऱ्या बाजूने स्टूथरलँडने गढीवर हल्ला चढवला. धर्माजीनेही अत्यंत प्रभावी रणनीती आखली होती. निजामी फौजांना गढीतून आकस्मिकपणे जोरदार उत्तर मिळाले. या उत्तराने शादीखानसह स्टूथरलँडही अवाक झाला. निजामी सैन्याची दाणादाण उडाली. धर्माजी गढीवरून तुफान गोळीबार करीत होता. सगळ्या बुरूजांवर त्याचे नियंत्रण होते. धर्माजीने आता रणनीती बदलली. त्याने गढीचे दरवाजे स्वतःच उघडले. दरवाज्याजवळ दडून निजामी-इंग्रज सैनिक आत घुसू लागले पण ते दुसऱ्याच क्षणाला तलवारीच्या

सपासप वारामुळे रक्तबंबाळ होऊन धारातीर्थी पडत होते.

स्टूथरलँड हैराण होता. मग नवाब महमंद अजीमखानने शक्कल लढवली. त्याने ३० फुटांच्या दोन शिड्या तयार करून या शिड्यांहून सैन्य गढीत पाठवायचे ठरवले. तो निर्धाराने पुढे सरकला. शिडीवरून सैन्य पाठवण्याची रणनीती यशस्वी झाली. काही बुरूज निजामी सैन्याच्या ताब्यात आले. धर्माजीच्या सैन्याला मागे सरकावे लागले. याचा फायदा घेऊन जमादार शादीखान, ले. स्टूथरलँडचे सैन्य एकत्रित गढीत घुसले आणि एक एक बुरूज ताब्यात घेऊन ज्या बुरूजावर धर्माजी होता त्या ठिकाणी जोरदार हल्ला केला. धर्माजीला शस्त्र खाली ठेवल्या शिवाय पर्याय उरला नव्हता. 'शेवटी धर्माजी आपल्या भावासह कंपनी सरकारचा कैदी बनला. वंजारी जातीचे जे लोक किल्ल्याच्या लष्करात होते त्यांनी मात्र आपल्या पराक्रमाची पराकाष्ठा केली.'^१ फौजांनी धर्माजी व त्याच्या भावासह अनेक स्वातंत्र्यवीरांना अटक केली (११ जुलै १८१८). धर्माजी व त्याच्या भावाला फासावर लटकावण्यात आले असावे. कारण पुढे त्यांचा कोणताही इतिहास सापडत नाही.

या लढाईत इंग्रजी-निजाम सैन्याचे प्रचंड नुकसान झाले. अनेक सैनिक कामी आले. महाराष्ट्रातल्या या आद्यउठावाचे वर्णन खुद्द ले. स्टूथरलँडने केले आहे. धर्माजीविषयी प्रशंसोद्गार काढताना तो म्हणतो, 'त्याचा आवेश आणि पराक्रम होता की, त्यांनी एका जमादारास आणि घोडेस्वारास कापून काढले. एका लेफ्टनंटसह २२ घोडेस्वारास जखमी केले.'^२ धर्माजीने तलवारीच्या एका वारात निजामी सैनिकाच्या घोड्याचे शिर धडावेगळे केल्याचेही स्टूथरलँड लिहितो. जनावराची ही अवस्था तर शत्रू सैनिकांची अवस्था धर्माजीने काय केली असेल याचा विचार न केलेलाच बरा.

धर्माजीला अटक करून निजाम-इंग्रजाविरुद्धचा महाराष्ट्रातील हा आद्य उठाव मोडीत काढण्याचे श्रेय बीडचा नवाब महमंद अजीमखानच्या स्थानिक ज्ञान व बुद्धिमत्तेला इतिहासकार देतात.

हुतात्मा धर्माजीचा उठाव चिरडून काढला तरी त्याच्या झळा एव्हाना मराठवाडाभर पोहचल्या होत्या. याच धगीतून काही उठाव झाले.

१. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे (इ. स. १८१८ ते १८८४) लेखक: डॉ. वि. गो. खोबरेकर पृष्ठ ३

२. Burton, A History of the Hyderabad Contingent, pp. 75

अंबडचा उठाव (१८१८)

धर्माजी प्रतापरावाच्या उठावानंतर तिसऱ्या महिन्यातच बीडजवळील अंबड गावातही उठाव करण्याचा प्रयत्न झाला.

‘कॅप्टन वेल्सनने ११ ऑक्टोबर १८१८ रोजी रिफॉर्मड हॉर्स या तुकडीला घेऊन अंबड शहरावर जोरदार हल्ला चढवला. स्वातंत्र्यवीरांनी त्याला दिलेल्या चोख उत्तराने वेल्स चांगलाच जखमी झाला. त्याचे काही सैनिक फितूर होऊन स्वातंत्र्यवीरांना भेटले. शेवटी अंबड शहराच्या प्रमुख वेशीवर ताबा मिळवूनही वेल्सला माघार घ्यावी लागली.’^१

हंसाजी हटकरचा उठाव

नांदेड जिल्ह्यात हंसाजी नाईक हटकर या क्रांतिकारकाने निजामाला दाद लागू दिली नाही. त्याने निजामाशी झुंज दिली. खर तर हंसाजी नाईकचे एक लहानशे राज्यच नांदेड जिल्ह्यात होते. नांदेड भागातील काही किल्ल्यांचा त्याच्याकडे ताबा होता. लहानसहान गढ्याही त्याच्या ताब्यात होत्या. तो त्याला स्वतःची जहागीरदारी म्हणवत. शेवटी निजामाने हंसाजीचा कायमचा बंदोबस्त करण्याचा निर्धार केला. १८१८ च्या सुमाराचा हा प्रसंग. बीडच्या हुतात्मा धर्माजीला पकडण्यासाठी जी रणनीती निजामाने अवलंबली होती. तीच रणनीती हंसाजी नाईकासाठी वापरली गेली. निजामाने इंग्रजी तैनाती फौज बोलवून घेतली. या फौजेत मेजर पिहमन, कॅ. इव्हान्स, डेव्हिड, कॅ. टेलर या प्रमुख अधिकाऱ्यांसह चार हजार सैनिक होते. हंसाजी नाईक नोव्हाच्या किल्ल्यात होता. इंग्रजांनी बाहेरून जबर मारा करायला सुरुवात केली, पण हंसाजीनेही त्यांना चोख उत्तर दिले. ‘जवळ-जवळ २०-२५ दिवसापर्यंत हंसाजी लढत होता. इंग्रज निजामी फौजा हवालदिल झाल्या. तोफांचा मारा करूनही हंसाजी जेरीस येत नव्हता. एक दिवशी हंसाजी इंग्रजांच्या हातावर तुरी देऊन नोव्हा किल्ल्याहून निसटून उमरखेडला पोहचला, पण इंग्रजांनी त्याचा पाठलाग करून त्याला शेवटी अटक केली.’^२

आरंभीच्या काळात ‘ बीडचे धर्माजी प्रतापराव, नांदेड जिल्ह्यातील हंसाजी नाईक हटकर, कित्तूरची रणरागिणी चनम्मा, कित्तूरचे रायप्पा या शूर

1. Burton, A History of the Hyderabad Contingent, pp. 75-76

2. Blacker, A Merroir of the Operations of the British Army in india during the Maratha war of 1857, 1818 & 1819, pp. 480-443. 2. Burton, A History of the Hyderabad Contingent, pp. 78-76

स्त्रीपुरुषांनीही इंग्रजांविरोधात निकराचा लढा दिला.^१ हुतात्मा धर्माजीने पेटवलेली क्रांतीची मशाल आता चांगलीच पेटली होती. १८५७ च्या राष्ट्रीय उठावापर्यंत मराठवाड्यात निजाम-इंग्रजांविरुद्ध जनमत पेटत चालले होते. त्याचा सर्वात मोठा भडका उडाला तो औरंगाबादेत.

औरंगाबादचा सैनिकी उठाव (१८५७)

हैदराबाद संस्थानातील वातावरण चांगलेच तापत चालले होते. सिकंदराबाद व बोलाराम येथे फौजेत फितुरी होण्याची चिन्हे होती. फितुरीची ही लागण औरंगाबादेच्या फौजेलाही झाली. निजामाने तातडीने ' हैदराबादची पहिली फलटण मोमीनाबादहून (अंबाजोगाई) ११ जून रोजी हलविली.^२ तिचे नेतृत्व कॅ. एच. डी. अँबेट यांजकडे होते. या कॅप्टन एच.डी. अँबेटनेच पुढे औरंगाबादचा सैनिकी उठाव दडपून टाकण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली.

औरंगाबादेतील सैन्यात बंडाळी होणार असल्याचे संकेत निजाम-इंग्रज यांना मिळाले. औरंगाबादेत इंग्रजांची दुसरी इन्फन्ट्री पलटण होती. ज्यात २०० सैनिक होते. सैन्यात कमालीचा असंतोष पसरला होता. या असंतोषाचे मुख्य कारण म्हणजे सैनिकांचा उत्तरेत लढायला जाण्यासाठी विरोध होता. उत्तरेत इंग्रजांविरोधात मोठा उठाव होणार असल्याची चित्रे होती. हा उठाव मोडून काढण्यासाठी हैदराबाद संस्थानातील सैन्य वापरण्याचा कंपनी सरकारचा डाव होता. पण सैनिक मात्र लढायला जाण्यास तयार नव्हते. कारण त्यांना लढावे लागणार होते ते विशेषतः दिल्लीच्या बादशहाविरुद्ध. सैन्यात बहुसंख्य मुस्लिम सैनिक होते. त्यांना दिल्लीच्या बादशहाबद्दल आपुलकी होती. ही निष्ठा त्यांना इंग्रजविरोधी बनविण्यात पुरे होती. सैनिकी बंडाचे दुसरे कारण म्हणजे मुळात आपण दक्षिणेत हैदराबाद संस्थानाची चाकरी करण्यासाठी आलो आहोत. इंग्रजी सत्तेसाठी उत्तरेत जाणे हे कराराविरुद्ध आहे अशी भावना सर्व सैन्यात पसरली. सर्व हिंदू-मुस्लिम सैनिकांनी एकत्रित येऊन शपथा घेतल्या. सर्वात अगोदर असंतोषाची ठिणगी पडली ती पाचव्या पलटणीत. तो दिवस होता १२ जून १८५७ चा ! इकडे मोमीनाबादहून निघालेली पलटण औरंगाबादला सायंकाळी पोहचली. कॅ. अँबेटने तातडीने सैन्याची पाहणी केली. पाचव्या पलटणीसह

१. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे (इ. स. १८१८ ते १८८४) निवेदन- डॉ. य. दि. फडके. पृष्ठ. ३

२. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे (इ. स. १८१८ ते १८८४) लेखक: डॉ. वि. गो. खोबरेकर. पृष्ठ. १०६

दोन, तीन, व सहा नंबरच्या पलटणीही बंडाच्या तयारीत असल्याचे त्याला कळले. या पलटणी दुसऱ्या दिवशी अंबडमार्गे बीडला परतणार असल्याची गुप्त माहिती त्यांना मिळाली. परतणाऱ्या सैनिकांना एतद्देशीय अधिकारी जबरदस्ती घेऊन जाणार असल्याचेही त्याला कळले. मोठा रक्तपात होणार असल्याची शक्यता कॅ. अँबेटला वाटली त्याने तातडीने त्याची पत्नी व मुलांना त्याचा विश्वासू सैनिक बुऱ्हानबक्षसोबत बैलगाडीने अहमदनगरला पाठवले. अन्य युरोपियनांच्याही बायका-मुलेही सुरक्षित स्थळी पाठवले गेले. स्वतः कॅ. अँबेटने तोफखाना सांभाळण्याचे ठरवले.

युरोपियन अधिकारी वर्गात खूप अफवा पसरायला लागल्या. युरोपियनांच्या बायका-मुलांची होळी होणार, सैन्यातील असंतोषाचा फायदा घेऊन औरंगाबादेतील नागरिक कॅन्टोनमेंटवर लुटीसाठी हल्ला करणार, गोऱ्यांना ठार मारणार या बातम्यांनी इंग्रज अधिकारी बावरले. घाईघाईने कॅन्टोनमेंट व घोडदळ पलटण यात असणाऱ्या पुलाच्या रक्षणासाठी इन्फन्ट्रीचे सैनिक तैनात केले गेले. या कारवाईने घोडदळात गोंधळ व गडबड सुरू झाली. तुताऱ्या वाजवल्या गेल्या. सैनिक झोपेतून खडबडून उठून घोड्यावर स्वार झाले. सर्व जण कॅन्टोनमेंटकडे निघाले परिणामी सगळ्या घोडदळानं कंपनी सरकारविरुद्ध बंड पुकारल्याचेच दृश्य उभे राहिले!

या सगळ्या घटना हैदराबादला कळत होत्या. तातडीने पुण्याहून औरंगाबादला सैन्य पाठवले गेले. कॅ.सिक्लेअरने घोडदळातील सैनिकांना विश्वासात घेण्याचा खूप प्रयत्न केला पण असंतोष वाढतच होता.

२३ जून १८५७ रोजी सकाळी दहा वाजता जनरल वुडबर्नच्या नेतृत्वाखालील पुण्याच्या पलटणी औरंगाबादला येऊन धडकल्या. त्याच्या हाताखाली कॅ. गिलची १४ वी लाईट ड्रॅगन पलटण, कॅ. वुडकॉम्बचा युरोपियन तोफखाना व मुंबईची नेटिस्ट इन्फन्ट्री होती. पुण्याहून आलेल्या या पलटणी वर दृष्टिक्षेप टाकला तर औरंगाबादेतील सैनिकांनी १८५७ साली केलेला उठाव किती उग्र होता याचा प्रत्यय येतो.

सर्व महत्त्वाच्या ठिकाणी दुपारी बारा वाजेपर्यंत सैन्य तैनात केले गेले. तोफखानाही सज्ज केला गेला. सर्व सैनिक एकत्र आले. कॅ.अँबेट बोलायला उभा राहिला. अँबेटने सर्व रिसालदारासह बंडखोरांची नावे पुकारण्याचा आदेश दिला. बंडखोरांना आज्ञाभंगाची कारणे विचारली. होणाऱ्या शिक्षेची जाणीव

करून दिली. सैनिकांत कमालीचा असंतोष पसरला. सैनिकांमध्ये व चारही बाजूने तोफा व जनरल बुडबर्नचे एकनिष्ठ सैनिक होते. बंडखोर सैनिकांत कुजबूज सुरू झाली. आता बंडाचे निशाण फडकावल्याशिवाय पर्याय नव्हता. त्यात निमित्त घडले ते एक प्रमुख बंडखोर सैनिक अमीरखानचं नाव पुकारण्याचं. त्याला पकडून समोर आणण्यात आले. टाचणी पडेल तर आवाज येईल अशी स्थिती. कॅ.अॅबेटचे भाषण सुरू झाले. तोच मध्येच जेरबंद अमीरखान गरजला. “हे सगळं खोटं आहे. हे चांगले नाही.” अॅबेटने कसेतरी आपले भाषण पुन्हा सुरू केले. मग अधिकच त्वेषात अमीरखान ओरडला, “बंधूनो, बंदुका सज्ज करा. गोळीबार करा ! ठार मारा गोऱ्यांना...!” अमीरखानच्या आवाहनात इतका जबरदस्त त्वेष होता की, क्षणातच सैनिकांत बंडाळी माजली. कॅ.अॅबेटने आरंभी रक्तपात न करता सैनिकांवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला. कॅ. वुलकॉम्ब आपल्या तोफानिशी तयारच होता. त्याने तोफा डागण्याचा हुकूम मागितला. पण कॅ. अॅबेट अजूनही रक्तपाताच्या बाजूने नव्हता. शेवटी नाईलाजाने त्याने तोफा डागण्यास सांगितले. पण तोपर्यंत बंडखोर सैनिक तोफांच्या टप्प्याबाहेर निघून गेले होते. राहिलेल्या सैनिकांना शस्त्र ठेवण्याचे आदेश दिले. तरीही पहिल्या पलटणीने हा हुकूम झिडकारून पळायला आरंभ केला. डॅगन पलटणीने अॅबेटसह त्यांचा पाठलाग

बंडखोरांना सैन्याच्या कवायतीसमोर तोफेच्या तोंडी देतानाचे छायाचित्र. प्रसंग: १८५७ चा उठाव. स्थळ: दिल्ली

करून त्यांना अटक केली.

‘पहिल्या पलटणीत शूर वफादार मीर फिदाअली ड्रॅगन पलटणीच्या हाती लागला. कॅ.अॅबेटने त्याचं शिर उडवण्यासाठी तलवार उपसली पण वफादार मीर फिदाअलीने त्याच्या घोड्याचा लगाम सोडून स्वतःची तलवार दातात धरून शरणागती पत्करून दोन्ही हात वर केले. अॅबेटचा घोडा फिदाअलीखानच्या घोड्याजवळच होता. अॅबेटने आपली तलवार म्यान करून फिदाअलीला शरण दिले. पण अॅबेटने तलवार म्यान करताच फिदाअलीने लपवून ठेवलेल्या बंदुकीने अॅबेटवर गोळी झाडली. पण नेम चुकला. फिदाअली इंग्रजाच्या तावडीत सापडला. दुसऱ्या दिवशी सर्व सैन्याच्या कवायतीसमोर त्याला तोफेच्या तोंडी दिले गेले. त्याच्या देहाच्या चिंधड्या झाल्या. या उठावात ७६ सैनिक, १ रिसालदार, ३ जमादार, ९ दफेदार, व ४ तुतारीवाले यांना कैद केले गेले. अनेकांना फाशी दिली गेली. तर आणखी दोघांना तोफेच्या तोंडी दिले गेले.’^१

हैदराबाद संस्थानातील सैनिकांनी केलेल्या या उठावाची तत्कालीन स्थानिक कारणे असली तरी इंग्रज-निजामाविरुद्ध अशा प्रकारचा उठाव केला जाऊ शकतो. हा विश्वास हैदराबाद संस्थानातील जनतेत निर्माण झाला. परिणामी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या विचारांना त्यामुळे खत-पाणी मिळाले.

1. P.D. 1857, Vol. 25, pp255-60, 263-267, Freedom Struggle in Hyderabad Vol.II, (Out-break of Aurangabad in June, 1857) pp. 24

देवगिरीचा किल्ला... देवगिरीवर आधिपत्य.. अर्थात मराठवाड्यावर आधिपत्य.

बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढ्यातील उठाव : १९ वे शतक

एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी १८१८ मध्ये बीड जिल्ह्यात धर्माजी प्रतापराव यांनी स्वातंत्र्यासाठी निजाम व ब्रिटिशांविरोधात पुकारलेल्या पहिल्या बंडा नंतर जवळपास हे संपूर्ण शतक स्वातंत्र्यविषयक घडामोडीचे होते. सन १८१८ ते १८५६ या काळात बीड जिल्ह्यात निश्चित कोणत्या राजकीय घडामोडी झाल्या याचा फारसा इतिहास उपलब्ध नसला तरी 'रंगराव कुलकर्णी यांनी नानासाहेब पेशव्यांच्या प्रेरणेने १८५७ -५८ मध्ये बीड जिल्ह्यात केलेला दुसरा उठाव अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.'^१ असा उठाव करण्यापूर्वी पाच-सात वर्षे अगोदरपासून खलबते चालू असणार यात वाद नाही. यानंतर लगेच '१८५९ मध्ये तात्या मुदगल यांच्या नेतृत्वाखाली तिसरा उठाव होऊन खडर्चाचा किल्ला

1. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp.83

ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न झाला. पुढे १८८९ ते १८९० मध्ये बळवंत जगदंब या अज्ञात क्रांतिकारकाने बीड जिल्ह्याच्या भूमितूनच निजाम व ब्रिटिशांना सशस्त्र उठाव करून जबरदस्त आव्हान दिले.^१ संघटितपणे केलेला बीड जिल्ह्यातील हा चौथा उठाव होता. धर्माजी प्रतापराव यांच्या पहिल्या उठावावर आपण यापूर्वी प्रकाश टाकला आहेच. उर्वरित तीन उठावांची तीव्रता पाहू या.

सोनाजी पंडित रंगरावाचा उठाव

१८५७ च्या राष्ट्रीय उठावाने संपूर्ण देशात चैतन्यमयी वातावरण निर्माण झाले होते. या उठावाचे नायक नानासाहेब पेशवे तर एकूणच मराठी माणसाच्या अस्मितेचे प्रतीक झाले होते. अक्षरशः हजारो लोक नाना पेशव्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित झाले होते. त्यांच्या केवळ आवाहनाने देशातल्या लहान-सहान भागात बंड झाले. नालखेडच्या सोनाजी पंडित रंगराव पटवारी कुलकर्णी यांनीही बंडाचा झेंडा फडकावला होता. 'बीड जिल्हा गॅजेटनुसार हे नालखेड बीड जिल्ह्यात आहे.'^२ पण सध्या या नावाचे गाव बीड जिल्ह्यात आढळत नाही. प्रस्तुत गॅजेटमध्ये गावाच्या नावाचे स्पेलिंग मोठ्या प्रमाणात चुकलेले आढळतात. ब्रिटिशांचे उच्चारण हे त्याचे कारण असावे. हे नालखेड कदाचित तालखेड असेल काय याचा शोध घेतल्याशिवाय निश्चित वक्तव्य करता येणार नाही. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील एक अग्रणी सैनिक अनंत भालेराव यांनी त्यांच्या 'हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा आणि मराठवाडा' या ग्रंथात प्रस्तुत नालखेड हे नांदेड जिल्ह्यात असल्याचे म्हटले आहे.

१८५८ च्या बीड-नांदेड भागातील या उठावाची खरी कल्पना होती ती सोनाजी पंडित यांची. ते निजामाच्या लेखा विभागात मुख्यपदावर कार्यरत होते. पण निजामविरोधी कारवायांमुळे त्यांना हैदराबादमधून हद्दपार करण्यात आले होते. त्यामुळे ते जहागिरीच्या गावी नालखेडला होते. याच दरम्यान उत्तरेत १८५७ च्या उठावाचे जोरदार वादळ उठले. नानासाहेब पेशव्यांच्या लढाऊ व शूरपणास सोनाजी पंडित प्रभावी झाले. त्यांनी हैदराबाद संस्थानातील रयतेची भीषण स्थिती मांडणारे एक पत्र नाना पेशव्यांना लिहिले. हे पत्र पोहोचविण्याची जबाबदारी रंगराव यांच्यावर सोपवली.

1. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp.96

2. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp.83

रंगराव हे नालखेडचे कुलकर्णी होते. हा भाग राजा रायरयानच्या अखत्यारित होती. नर्मदा-यमुना नद्या ओलांडून लखनौला ते पोहोचले. तेव्हा नाना बेरवथोडा या गावी होते. साधारणतः १८५७ च्या एप्रिल महिन्यात रंगरावांनी परिश्रम घेऊन ही पत्रे नानांना दिली. नानांनी सोनाजी पंडिताचे पत्र वाचून हैदराबाद संस्थानात ब्रिटिशांविरोधात बंडाचा ध्वज फडकावण्याचे आवाहन करणारी पत्रके रंगरावांना दिली. मराठवाडा प्रांतातल्या काही प्रमुखांच्या नावे ही पत्रे घेऊन रंगराव परत निघाले तेव्हा वाटेत त्यांना चोरांनी लुटले त्यात त्यांच्या महत्त्वाच्या वस्तूंसह असंख्य पत्रे गहाळ झाली पण हे दुर्दैव इथेच थांबले नाही तर रंगराव जेव्हा औरंगाबादी आले तेव्हा त्यांना पहिली बातमी कळाली ती सोनाजी पंडित यांच्या निधनाची. रंगरावांनी हैदराबादला परत जाण्याचा निर्णय घेतला मात्र जातांना वाटेवरील कौलास (सध्या हा भाग आंध्रप्रदेशात आहे) चा राजा दीपसिंग तसेच सफदर-उद-दौल्ला या प्रमुखांशी बंडाविषयी संपर्क साधण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

रंगरावांजवळील पत्रे लुटारूंनी लुटली असली तरी सुदैवाने नानासाहेब पेशव्यांनी लिहिलेली दोन पत्रे मात्र वाचली होती. त्यापैकी एक पत्र सोनाजी पंडितासाठीच होते.

४ रमजान, वैशाख, शुध्द पंचमी रविवार शके १७८० (इ.स. १८५८) रोजी नानासाहेब पेशव्यांनी सोनाजी पंडितांना हे पत्र लिहिले आहे. पत्रात नाना म्हणतात की, ब्रिटिश सैनिकांना आमच्या धार्मिक भावना चिथावण्यास प्रोत्साहन दिले जात आहे. पण आपल्या धार्मिक भावना पायदळी तुडवल्या जात असतानाही लोक मात्र भावनाशून्य झाले आहेत. याचे मला प्रचंड दुःख वाटते. पत्रात त्यांनी पुढे म्हटले आहे की, रंगरावांनी सगळी स्थिती त्यांना सांगितली असून सर्व कुलकर्णी, देशपांडे, देशमुख व अधिकारी यांना त्वरित बंडाची पावले उचलण्याविषयीची पत्रे मी यासोबत पाठवत आहे. पत्राच्या शेवटी नानांनी सोनाजी पंडितांना या बंडात जाणीवपूर्वक लक्ष घालण्याचे आवाहन केले आहे.

तर दुसरे पत्र नानांनी सर्व सैनिक, कुलकर्णी, पाटील, देशमुख, देशपांडे यांना उद्देशून लिहिले आहे. त्यात हिंदू-मुस्लिमांना एकत्रितपणे लढण्याचे त्यांनी आवाहन करित हिंदू-मुस्लिमांमध्ये ब्रिटिश टाकत असणाऱ्या फुटीला न भूलण्याचे

आवाहन केले आहे.

रंगरावाने अत्यंत निष्ठेने नानासाहेब पेशव्यांचा हा संदेश सर्वत्र पोहचवण्याचा प्रयत्न करून उठावासाठी लोकांना प्रेरित केले. राजा दीपसिंग व सफदर-उद-दौल्लाने त्यांना मोठी मदत केली. पण शेवटी ब्रिटिशांनी तिघांना पकडले. राजा दीपसिंगची जहागिरदारी जप्त करून त्याला तीन वर्ष कारावासाची शिक्षा झाली. तर सफदर-उद-दौल्लाची सर्व संपत्ती जप्त करून त्याला आजन्म कारावासाची शिक्षा ठोठावली. या उठावाचे प्रणेते रंगराव पागे कुलकर्णी यांना अंदाजाने काळ्यापाण्याची शिक्षा ठोठावली. तिथेच त्यांचा दुसऱ्याच वर्षी १८६० मध्ये मृत्यू झाला. धर्माजी प्रतापराव यांच्या वीरमृत्यूने मराठवाड्याच्या भूमिवर इतिहासात हुतात्म्यांचा सुरू झालेला सोनेरी अध्याय आणि रंगराव पागे कुलकर्णींच्या रूपात अंदाजाने तुरुंगाच्या भिंतीवर मराठवाड्यातील क्रांतिकारकांनी काळ्यापाण्यापर्यंत मारलेली ही पहिली धडक इतिहासात गौरवाने नोंदवली गेली. ब्रिटिश-निजामाविरुद्ध बंड करणाऱ्या बीड जिल्ह्यातील मुग्या मांग या क्रांतिकारकाला ब्रिटिशांनी दिलेल्या फाशीने पुढे इतिहासात नवे सुवर्ण पान जोडले गेले.

तात्या मुदगलचा उठाव

१८५७ च्या राष्ट्रीय उठावाने देशातल्या स्वातंत्र्य चळवळीला नवीन प्राण मिळाला. तात्या टोपे, राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, नानासाहेब पेशवे, कुंवरसिंह यांच्या नेतृत्वाखाली लढलेल्या या उठावाने देशातल्या स्वातंत्र्य चळवळीला राष्ट्रीय एकात्मता आणि धार्मिक सहिष्णुतेचा नवा मंत्र दिला. हिंदू आणि मुस्लिमांनी एकत्रितपणे या उठावात इंग्रजांविरुद्ध लढा दिला हे या उठावाचे मोठे वैशिष्ट्य होते. १८५७ चा उठाव अयशस्वी झाला असला तरी देशातल्या हिंदू व मुस्लिमांमध्ये इतिहासात प्रथमच बंधुत्वाची भावना मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली हा संदेश सर्वदूर पोहोचला आणि देशातल्या लहान ठिकाणीही होणाऱ्या बंडात हिंदू-मुस्लिम खांद्याला खांदा लावून लढले. १८५८ मध्ये बीडमध्ये झालेले बंड यांचे उत्तम उदाहरण ठरते. रंगराव पागे कुलकर्णींच्या हस्ते स्वतः नानासाहेब पेशव्यांनी बीड भागातील प्रमुख व्यक्तींना जी पत्रे पाठवली होती. त्यात त्यांनी नमूद केले होते की, हिंदू-मुस्लिमांमध्ये ब्रिटिश फूट पाडत असून त्याला न भूलता हिंदू-मुस्लिमांनी एकत्रितपणे या बंडात सामील व्हावे. वासुदेव बळवंत फडकेंनीही रोहिल्यांना सोबत करून हैदराबाद संस्थानात उठाव करण्याचा

प्रयत्न केला होताच. इतकेच काय पण हैदराबादेतदेखील १८५७ च्या उठावात फार मोठ्या प्रमाणात मुस्लिम सहभागी झाले. निजामानेही फिरंग्यांविरोधात या उठावात सामील व्हावे अशी त्यांची अपेक्षा होती. पाचवा निजाम अफजलुद्दौला १८५७ मध्ये गादीवर आला तेव्हा तो वयाने बराच लहान होता. त्यामुळे संपूर्ण राज्यकारभार तेव्हाचा दिवाण पहिला सालारजंग याच्याच हातात होता. तो शंभर टक्के ब्रिटिशांशी एकनिष्ठ होता. त्याने बंडापासून अलिप्त राहण्याची पराकाष्टा केली तरीही ' खुद हैदराबादेतच निजामाच्या लष्करातील रोहिल्यांनीच बंड केले. सर्व रोहिले सैनिक एकत्रित आले व त्यांनी रेसिडेन्सीवरच हल्ला केला. १२ जून १८५७ ची ही घटना आहे.'^१ शेवटी लोकांनीच मोठा उठाव घडवून आणला. फिरंग्यांच्या विरोधात मोठी दंगल घडवली गेली. त्या दिवशी भल्या-भल्या मौलवींनी सह्या केलेल्या हस्तपत्रकांचे जाहीरनाम्याचे ढीग हैदराबादेत पडले. ' फिरंग्यांना स्वदेशातून हुसकावून लावण्याच्या कडक शपथा जनसमुहास घातल्या जात होत्या. मशिदीतून मुस्लिमांच्या टोलेजंग सभा भरल्या व क्रांतियुद्धाचे अत्यंत जालीम उपदेश उघडपणे दिले गेले.'^२ एकूणच सर्व देशात स्वातंत्र्यासाठी हिंदू-मुस्लिम एकत्र येण्याच्या प्रयत्नाने वेग घेतला होता.

बीड जिल्ह्यातही उठावाचे लोण पसरले होते. या उठावाचे मुख्य ध्येय होते ते खड्यांचा किल्ला जिंकणे.' त्यासाठी थेट सातारचे छत्रपती व्यंकोजी (भाऊसाहेब, सन १८५९) महाराजांची प्रेरणा होती. या कामी त्यांनी बीडच्या स्वातंत्र्यसैनिकांना मोठी मदत केली. महत्त्वाचे म्हणजे या उठावात छत्रपती व्यंकोजींच्या वतीने तत्कालीन बीडचा तालुकदार हाफीज गुलाम मुस्तफाखान याचा मुलगा पापामियाँ याने अत्यंत हिरिरीने भाग घेतला होता. त्याच्यासोबतच स.चाँद, जानू आणि छोटू या तरुणांनीही या बंडात भाग घेतला. शिवाय देवराव किशनराव, वामनराव किशन, विठ्ठलराव, बीडचे देशमुख श्रीनिवास शंकरराव देशपांडे यांनी हिरिरीने भाग घेतला.'^३ या बंडाचे नेतृत्व करणारे शंकर आत्माराम या क्रांतिकारकाने म्हटले आहे की, बाळासाहेब यांनी या बंडाचे स्वरूप ठरवून बंडाला प्रेरणा दिली. क्रांतिवीर सय्यद चाँदकडून ब्रिटिशांनी काही कागदपत्रे जप्त

१. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक: अनंत भालेराव पृष्ठ- २९

२. १८५७ चे स्वातंत्र्यसंग्राम, लेखक: विनायक दामोदर सावरकर, पृष्ठ ४२९

३. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp.95

केली. त्यातून निष्पन्न होत होते की तात्या मुदगल हा खड्याचा किल्ला जिंकण्यासाठी सैन्याची जुळवाजुळव करीत होता. नंतर तो सातान्यास निघून जाणार होता. हे सैन्य बाळासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली उभे केले जात होते. पुढे हा बाळासाहेब गोसावी झाला. बाळासाहेब बीडला तात्या मुदगल यांच्या घरी राहत. तात्या मुदगल बंडासाठी पैसा गोळा करीत होते तर दुसरीकडे शंकर आत्माराम हा दीडशे सैनिकांची फौज उभा करून त्यांच्यासाठी शस्त्रसाठा गोळा करीत होता. या फौजेतील सैनिकांना १५ रुपये प्रतिमाह तर जमादारांना ३० रुपये महिना प्रतिमाह पगार देण्याचे त्याने ठरवले होते. त्याला या कामी दाजी खंडेलवाल मदत करीत होता. 'शंकर आत्मारामने तो नानासाहेब पेशव्यांचा नोकर असून त्यांच्याचसाठी सैन्य उभा करीत असल्याचे स.चाँद या सेनानीला सांगितल्याचा जबाब चाँद याने स्वतः ब्रिटिशांना दिला.'^१

शंकर आत्मारामने पापामियांच्या सहकार्याने रसूलखान व रोहिल्यांशी संपर्क साधून त्यांची स्वतंत्र तुकडी उभारण्याचा प्रयत्न केला. त्याला मांजरसुंबा भागातून मोठा प्रतिसाद मिळाला. (तेव्हा हा भाग बालाघाट तालुका नावाने ओळखला जात होता.) विशेष म्हणजे तात्या मुदगलने तर त्याचे राहते घर एकनाथ गोविंदजवळ २००० रुपयात गहाण ठेवून रसूलखान व राजपुतांचा प्रमुख बाजोरी यांच्या मदतीने सैन्याची तुकडी उभारण्याचा प्रयत्न केला.

खड्याचा किल्ला जिंकून ब्रिटिश-निजामांच्या सत्तेला आव्हान देण्यासाठी बीड जिल्ह्यातील भूमिपुत्रांनी केलेले बंड ब्रिटिशांनी मोडीत काढले. बंडाच्या प्रमुखांना अटक करण्यात आली पण बाळासाहेब गोसावी व तात्या मुदगल पसार होण्यात यशस्वी झाले.

ब्रिटिश कोर्टाने १४ ऑक्टोबर १८५९ रोजी बंडातील क्रांतिकारकांना शिक्षा ठोठावली. 'शंकर आत्माराम, तात्या मुदगल, बालाजी गोसावी, आणि दाजी खंडेलवाल यांनी खड्याची तटबंदी ताब्यात घेण्यासाठी सैन्य गोळा केले. सय्यद चाँदच्या मदतीने पगारदार सैन्य भरती केले. त्यांनी राजपूत प्रधान बाजोरीशी संधान साधले. पण पैशाअभावी हा उठाव असफल झाला'^२ असे निकालपत्रात नमूद करून कोर्टाने या गुन्ह्याबद्दल शंकर आत्माराम, दाजी खंडेलवाल व

1. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp.96

2. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp.97

सय्यद चाँद यांना प्रत्येकी सात वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावली. तर वामनराव विठ्ठल, लालसिंग व छोटू यांना दोन वर्षांची आणि गुलामनबी ऊर्फ पापामियाँला एक वर्षाची शिक्षा ठोठावली गेली.

या बंडानंतर खड्यांच्या किल्ल्यावर निजामी फौजांनी तळ ठोकले.

बलवंतचा उठाव

ब्रिटिशांनी १८५७ चा राष्ट्रीय उठाव दडपून टाकला तरी त्याची धग मात्र कायम होती. देशातल्या काही भागात याच धगीच्या विस्तवामुळे असंतोषाचा स्फोट झाला. हा अम्नी थेट बीडसारख्या लहान ठिकाणीही येऊन आदळला.

सन १८८९ चा तो काळ होता. देशात ब्रिटिशांविरोधात असंतोष उफाळून आला होता. सशस्त्र क्रांतिशिवाय स्वातंत्र्य मिळणार नाही यावर जनता ठाम होते होती. अनेक क्रांतिवीरांनी आपले मूळगाव सोडून अन्यत्र जाऊन जनसामान्यांमध्ये राष्ट्रप्रेमाचे बीज रोवायला सुरुवात केली होती. वासुदेव बळवंत फडके यांनी सन १८७९ मध्ये हैदराबाद संस्थानात घुसून रोहिले व इतरांना ब्रिटिश व निजामाच्या जुलमी सत्तेविरुद्ध लढण्यासाठी एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला. गाणगापूर हे त्यांचे मुख्य केंद्र होते. पण दुर्दैवाने ब्रिटिशांनी त्यांना २१ जुलै १८७९ रोजी अटक केली. जर वासुदेव बळवंत फडके यांना अटक झाली नसती आणि इंग्रज अधिकारी रँडचा खून करणारे औरंगाबादचे क्रांतिवीर अनंत लक्ष्मण कान्हेरे यांना फाशी झाली नसती व ते इंग्रजांच्या हाती लागले नसते तर पुढे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासाने अभूतपूर्व वळण घेतले असते. आणि कदाचित हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासाची पाने आणखी जास्त गौरवाने बहरली असती.

१८५७ च्या राष्ट्रीय उठावानंतर बीड जिल्ह्यात त्याचे पडसाद उमटले. हे पडसाद इतके तीव्र होते की, थेट हातात बंदुका घेऊन बीड जिल्ह्यातील भूमिपुत्रांनी ब्रिटिश आणि निजामी राजवटीविरुद्ध सशस्त्र लढा पुकारून ही जुलमी राजवट उलथून पडणार हा विश्वास सर्वसामान्य जनतेत निर्माण केला. तत्कालीन राज्यव्यवस्थेचा क्रूरपणा व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करता असा विश्वास लोकांच्या मनात निर्माण करणे कठीण होते; पण हे कठीण काम राष्ट्रभावनेने पेटलेल्या एका जाज्वल्य क्रांतिकारकाच्या विलक्षण धैर्यामुळे सोपे झाले.

हॉलीवूड सिनेमाच्या युद्धपटाला शोभेल असे या क्रांतिकारकाचे चारित्र्य

होते. १८८९ च्या बीड जिल्ह्यातील सशस्त्र उठावाचा हा नायक निश्चित कोण होता हे अद्यापही अंधारातच आहे. त्याने स्वतःबद्दल विलक्षण गुप्तता पाळली होती. ब्रिटिश व निजामी पोलिस त्याला इतके घाबरत की, तो असलेल्या गावी जाणे टाळणेच ते पसंद करित. हा क्रांतिकारी कोण होता ? तो मूळ कुठला ? त्याचे निश्चित खरे नाव काय ? आणि नंतर तो कोठे गेला ? याबद्दल अद्यापही इतिहास अंधारातच आहे. या क्रांतिकारकाविषयी जी माहिती उपलब्ध आहे त्यावरून निघणारे निष्कर्ष हाच काय तो त्याचा धागा.

‘बीड जिल्ह्यात हा क्रांतिवीर अनेक बनावट नावांनी वावरला. राजेसाहेब, रावसाहेब, विठ्ठल चाटे, बाबा, महाराज आणि बलवंत जगदंब अशी त्याची नावे. पण मुख्यतः तो ओळखला गेला राजा अर्थात राजेसाहेब याच नावाने.’^१ पण ब्रिटिश-निजामाचे जुलमी जग उलथवण्याची दुर्दम्य इच्छाशक्ती बाळगणाऱ्या या बलवान वीराला खरे नाव शोभते बलवंत जगदंब हेच. म्हणून पुढे या वीरसाठी या ग्रंथात बलवंत जगदंब हेच नाव स्वीकारण्यात आले आहे.

बलवंत जगदंब हैदराबादहून बीडला सन १८८९ साली आला. तो हैदराबादचा नव्हता. त्याचे राहणीमान पश्चिम महाराष्ट्रातल्या माणसासारखे होते. तो हैदराबादला कोठून आला याबद्दल माहिती उपलब्ध नाही. त्याने हैदराबाद संस्थानात सरकारी नोकरीला असणारे किसनराव, दाजीसाहेब व बापुराव नरसिंग या तिघांना फितवून स्वतःबरोबर घेतले आणि तेथून थेट बीड गाठले. हे तिघे त्याचे पहिले सहकारी !

बलवंत जगदंबने सशस्त्र उठावासाठी बीड का निवडले याचे उत्तर सापडत नाही. बीडला आल्यावर बलवंत जगदंब काही दिवस एका मंदिरात राहिला. हे मंदिर बीड शहरातील जटाशंकर मंदिर असावे. कारण या काळात कंकालेश्वर मंदिर हे निजामाच्या ताब्यात होते. बीड वस्तीत जटाशंकर हे एकमात्र जुने व मोठे मंदिर होते. महत्त्वाचे म्हणजे या मंदिराच्या परिसरात मनसबदार, देशपांडे, नाईक, कुलकर्णी यांसारखी मातब्बर मंडळी राहत होती. त्यांचा सशस्त्र उठावाला फायदा होईल असा बलवंत जगदंबचा कयास होता. बलवंत जगदंबच्या उठावाला अगदी शेवटपर्यंत खांद्याला खांदा लावून लढणारे शेषराव सौंदत्तीकर

1. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp. 98

(काका) हे याच भागातले निवासी होते.

बलवंत जगदंबच्या उठावात शेषराव सौंदत्तीकरांची भूमिका अनन्य साधारण ठरते. शेषराव यांचे मूळनाव शिवाजी शंकरराव सौंदत्तीकर ते बीडच्या तालुकदार कचेरीत कामाला होते. शेषराव या नावाने त्यांचा उल्लेख आढळत असला तरी ते 'काका' या नावानेच ओळखले जात. त्यांची आणि बलवंत जगदंबची मैत्री होण्याची दोन कारणे संभवतात. बलवंत जगदंबचे मराठीसह उर्दू, संस्कृत, इंग्रजी व कानडी भाषेवर प्रभुत्व होते. काका सौंदत्तीकर हे मूळचे कर्नाटकातल्या सौंदत्तीचे. त्यामुळे त्यांना कानडी भाषा अवगत होती. म्हणून दोघे कानडीत बोलत. दुसरे म्हणजे बलवंत जगदंब ज्या जटाशंकर मंदिरात राहत होते त्याच्याजवळच काका सौंदत्तीकरांचा वाडा होता. त्यामुळे काकांची व त्यांची नियमित भेट होत असे. बलवंत जगदंबने काकाच्या हृदयात राष्ट्रभक्तीची अशी ज्योत पेटवली की काकांचे पुढचे संपूर्ण आयुष्यच जणू या उठावाच्या कामी लागले. इतकेच काय पुढे बलवंत जगदंब काकांच्याच वाड्यावर माडीवर राहायला आला. अगदी शेवटपर्यंत तो तिथेच राहत होता.

'ब्रिटिश इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ पोलिस (आय.जी.पी) ए.सी.हॅनकिन याने दि. २२ जून १८९९ रोजी मुंबईच्या आय.जी.पी सह निजाम सरकारला बीडच्या सशस्त्र उठावाचा गुप्त अहवाल पाठवला. या अहवालात त्याने बलवंत जगदंबचे अत्यंत सूक्ष्म वर्णन केले आहे. आपल्या अहवालात ए.सी.हॅनकिन म्हणतो, स्वतःला राजा म्हणवणाऱ्या एका ब्राह्मणाने या भागात ब्रिटिश राज्य खालसा होणार असल्याचा विश्वास सर्वसामान्य माणसांत निर्माण केला आहे. दरोडेखोरांत राष्ट्रभावना पेटवण्यातही तो यशस्वी झाला आहे. त्याचे वय तीस वर्ष असून उंची ५ फूट ७ ते ८ इंच आहे. तो देखणा व सुंदर आकर्षक व्यक्तिमत्त्व लाभलेला आहे. त्याला काळी दाढी व मिशा आहेत. कपाळ उंच व रुंद आहे. त्याची दाढी शिखाप्रमाणे मधून दोन्ही बाजूला विभागली आहे. पुष्कळदा दाढी छातीपर्यंत येते. त्याचे केस खांद्यापर्यंत लांब आहेत पण त्या केसापेक्षाही जास्त लांब त्यांची शेंडी असून ती ब्राह्मणी शैलीची आहे. त्याने दोन्ही कान टोचलेले आहेत मात्र त्याच्या उजव्या कानात नेहमी बाळी असते. त्यांच्या कपाळावर दोन खोल जखमा आहेत. तो लंगोट घालतो. तो धोतर अरबांच्या लुंगीप्रमाणे वरून कमरेभोवती गुंडाळून बांधतो. त्याच्या गळ्यात रुद्रमाला व जानवे आहे मात्र तो

चंदन लावत नाही. त्याला तंबाखू, सुपारी, पान असले व्यसन नाही. तो मराठीसह संस्कृत, उर्दू, इंग्रजी व कानडी भाषा उत्तम बोलतो. त्याची उर्दू उत्तर भारतीय पध्दतीची आहे. क्वचित प्रसंगी तो पुण्याच्या ब्राह्मणाप्रमाणे कोट व विजार घालतो तर कधी पंजाबी शैलीने पटका बांधतो. त्याच्या जवळ चांदीचा तांब्या व फुलपात्र ठेवतो व त्याच फुलपात्राने पाणी पितो. असे अत्यंत सूक्ष्म निरीक्षण ए.सी.हॅनकिनने त्यांच्या अहवालात नोंदवले आहे.^१

बलवंत जगदंबाचा उठाव सशस्त्र होता याचे अनेक पुरावे सापडतात. तो उत्तम दर्जाचा घोडेस्वार व उंटस्वार होता. त्याच्या जवळ नेहमी रंग, ब्रश, पेन्सिल व ट्रेसिंगपेपर असायचे. विविध सैनिकी छावण्यांचे नकाशे तो काढीत. बळवंतचा संबंध राष्ट्रीय स्तरावरील नेत्यांशी असावा कारण त्याला जयपूर, नेपाळ, गुजरात, लखनौ, काश्मिर व अफगाणिस्तानातूनही पत्रे व तारा येत. मात्र या पत्र-तारांवर इतरांची नावे असत, व त्यावर रावसाहेब किंवा बाबासाहेब यांना देणे. अशी सूचना असत. स्थानिक सरकारी अधिकारी व सैनिकांशी तो जाणीवपूर्वक मैत्री वाढवी. सैनिकांकडून शस्त्र विकत घेऊन तो त्यांच्या साथीदारांना पुरवीत असे. 'विशेष म्हणजे बलवंतने बीडच्या या १८८९ च्या उठावाचा एक ध्वजही तयार केला होता. हा ध्वज केशरी रंगाचा होता. त्यावर उठावाचे बोधचिन्ह होते. या बोधचिन्ह चित्राचे वर्णन बीड जवळील देवगाव (ता.केज) येथे राहणारे उठावातील एक प्रमुख क्रांतिकारी जयवंत शहाजी मुंडे या सेनानीने इंग्रजांना दिलेल्या जबानीत केले आहे. जयवंत शहाजी मुंडे यांच्या जबानीनुसार उठावाच्या ध्वजावर एक तीक्ष्ण नजर असणाऱ्या मांजरासारख्या प्राण्याचे तोंड असून हे तोंड पंख पसरवलेल्या गरुडासारख्या एका पक्षाने त्यांच्या पंजात पकडले आहे. या बोधचिन्हाखाली 'अन्ते प्रयत्नो विजयते.' (शेवटी प्रयत्न करणाऱ्यांचाच विजय होतो.) हे या उठावाचे ब्रीदवाक्य लिहिलेले होते.'^२ बलवंतने या उठावाचे ठेवलेले हे ब्रीदवाक्य त्याच्या दुर्दम्य इच्छाशक्तीचा परिचय तर

1. Letter dated 22nd June 1899, from A.C. Hakin, Esq. ; C.I.F Inspector-General of Police and Jails, H. H. the Nizam's Dominions, Hyderabad, to the Inspector- General of Police, Bombay C.P., N.W.P., Panjab and Madras. General Superintendent, Thagi & Dakaiti, Simla, First Asst. Resident, Hyderabad through the Secretary to the Govt. of H. H. The Nizam; Police Department.(Beed Gazetteer p.99)

2. Statement of Javantia, son of Shajee of Dewgaon, in custody (From the " File of Baba" from Central Records Office, Govt. of Hyderabad, Hyderabad Deccan (Beed Gazetteer p.136)

देतेच, पण छत्रपती शिवाजी महाराजांविषयी प्रचलित असणारे 'साहसे श्रीप्रती वसती' या वचनाच्या अत्यंत जवळ जाणारेही ठरते. शिवाजी महाराजांचा स्वराज्याविषयीचा विलक्षण स्वाभिमान व त्यासाठी शेवटच्या श्वासापर्यंत लढण्याची हिंमत बलवंत जगदंबपर्यंत अशी संस्कारित झाली होती! जयवंत मुंडेने बलवंतला 'ध्वजावरील बोधचिन्हाचा अर्थ काय ?' असा प्रश्न विचारला असता बलवंतने जे स्पष्टीकरण दिले ते त्याच्या ध्येयावर अधिक प्रकाश टाकणारे ठरते. जयवंत म्हणतो त्याला जगदंब बलवंतने सांगितले होते की, "मांजरासारखा दिसणारा हा प्राणी म्हणजे सध्याचे सरकार होय. तर त्याला पंजात पकडणारा गरुड हा ब्राह्मणांच्या राज्याचे प्रतिनिधित्व करतो. हा पक्षी या प्राण्याला गिळंकृत केल्याशिवाय राहणार नाही..."^१

अशा प्रकारचा एक ध्वज इंग्रज अधिकारी हॅनकिन याने जयवंत मुंडेकडूनच जप्त केला होता. बलवंतने त्याच्या उठावाला एक पासवर्डही दिला होता तो 'फरेब' असा होता. 'फरेब' हा मूलतः फारसी भाषेतला शब्द असून त्याचा अर्थ 'धोका' असा होतो. शिवाय त्याच्या साथीदारांना सैनिकीगणवेश व उठावाचे बोधवाक्य असलेली चांदीची छातीवर लावायला एक प्लेटही केली होती. या प्लेट तयार करण्याचे काम नारायण बापू सोनार काकाच्या वाड्यातल्या कारखान्यात करी.

ब्राह्मणांचे राज्य येणार हा विश्वास निर्माण करण्यात बलवंत जगदंब कमालीचा यशस्वी झाला होता अशी कबुली आय.जी.पी हॅनकिन देतो. पण बलवंतच्या दृष्टीने ब्राह्मणांचे राज्य म्हणजे ब्राह्मण जातीचे राज्य असे अपेक्षित नसावे तर हिंदूंचे राज्य ही संकल्पना त्याची असावी. हीच संकल्पना तत्कालीन काळात सर्वसामान्य असावी. कारण बलवंतच्या या लढ्यात ज्यांनी प्रत्यक्ष शस्त्र हातात घेतली व रणभूमीवर ब्रिटिश निजामाविरुद्ध लढले त्यात प्रचंड मोठी संख्या बहुजन समाजाची होती. या उठावाचा शेवट झालेल्या घोडेखूरच्या लढाईचे विस्तृत वर्णन आपण पुढे पाहणार आहोतच पण या लढाईत हौतात्म्य आलेल्या व युद्धकैदी झालेल्यामध्ये महार, मांग, धनगर, वंजारी, रामोशी, कोल्हाटी व राजपूत या समाजाची संख्या प्रचंड मोठी होती. बलवंत ज्यांच्या विश्वासावर

1. Statement of Javantia, son of Shajee of Dewgaon, in custody (From the "File of Baba" from Central Records Office, Govt. of Hyderabad, Hyderabad Deccan (Beed Gazetteer p.136)

बीडला आला ते किसनराव, दाजीसाहेब व बापुराव नरसिंग यांनी दुर्दैवाने पुढे त्यांची साथ सोडल्याचे निष्पन्न होते. पण या उठावात शेवटपर्यंत बलवंतला साथ दिली ती देवगावच्या धोंडीबा विठोबा मुंडे व शहाजी विठोबा मुंडे या भावांनी. तर दुसरीकडे ब्रिटिशांनी ज्यांची दरोडेखोर म्हणून निर्भर्त्सना केली, त्या यद्या व मुग्या या मातंग समाजातील शूरवीरांनी प्रत्यक्ष रणभूमीवर लढून बलवंतचे स्वराज्याचे स्वप्न वास्तवात आणण्याचा प्रयत्न केला. या उठावाचा मास्टरमाईंड निश्चितच बलवंत जगदंब होता. पण शहाजी-धोंडीबा, शहाजीचा मुलगा जयवंत व यद्या-मुग्या सारखे मावळे या उठावास लाभले नसते तर हा उठाव बलवंतचे केवळ एक स्वप्नच ठरले असते.

बलवंतच्या या सशस्त्र उठावात विविध स्तरांतील देशभक्त सामील होते. शेषराव सौंदत्तीकर काका हे तर त्याचे प्रमुख साथीदार होतेच पण त्याशिवाय देवगाव, मौज, हिवरापहाडी, गुंदावडगाव, दहिफळ, आंधळ्याची वाडी, तांबवा, घोडेखूर व लोकरवाडी हा भाग या उठावाचा केंद्रबिंदू असल्याने या भागातील अनेक देशभक्त या उठावात होते. त्यात शहाजी व धोंडीबा मुंडे, जयवंत मुंडे, आबा हिराजी आंधळे, मौजचे बापुराव आबाजी पाटील व त्यांचे भाऊ जाऊजीराव, अण्णा, व पुतण्या गणपतराव पाटील, धोंडी तेली, गोकूळप्रसाद राजपूत, विठ्ठल बापू काशिद वकील, काशाबा वकील, धुन्या महार, यश्या महार, जयराम गोसावी, दामू बुंदेले, अप्पा भैरू लोहार, जया श्रीराम महार, बुध्या कैकाडी, विठ्ठलसिंग व गोपाळसिंग (काकाचे नोकर) या सर्वांनी प्रत्यक्ष हातात शस्त्र घेऊन हा उठाव लढला. याशिवाय हैदराबाद करोडगिरी विभागातील कारकून रंगराव, गोविंदराव पोतदार, दामोदर कुलकर्णी, दाजी मनसबदार, धनू बुंदल भुई, रघुनाथ पंत, केशवराज मुन्सी पेशकार, व्यंकटराव कुलकर्णी, उमर्थ भीमराव पंत, अप्पा व गोविंदराव, व्यंकटराव शेषराव, दाजी निरंतर, भीमराव देशपांडे, गंगाधर सौंदत्तीकर यांनीही बलवंतला विलक्षण सहकार्य केले.

बीडचे वकील गोविंदराव चपळगावकर, रंगराव कोतवाली कारकून, विठ्ठलराव कारकून, बापुराव काशिद वकील, काका सौंदत्तीकर काकांचा मुलगा श्रीपती सौंदत्तीकर, वासुदेव धुतेकर वकील हे बीडमधील देशभक्त बलवंत जगदंबच्या अत्यंत जवळचे सहकारी होते. यांच्याशी चर्चा करूनच बलवंत पुढील लढ्याची दिशा ठरवत असावा.

काका सौंदत्तीकर याचा थिगळे गल्ली-जटाशंकर मंदिर भागातील वाडा तर त्याकाळात उठावाच्या हालचालीचे मुख्य केंद्रच झाले होते. स्वतः बलवंत तिथेच राहत. इतकेच काय पण या वाड्याच्या रिकाम्या जागेत काकांनी चक्क शस्त्रांचा कारखानाच काढला. इथे तलवारी तयार होत. गणवेशावरील बोधवाक्याच्या प्लेट इथेच तयार होत. शिवाय सैनिकांना फितवून विकत आणलेल्या बंदुका अथवा औरंगाबादहून हस्तगत केलेल्या बंदुकांची हवेत गोळीबार करून इथेच चाचणी केली जात असे. त्यासाठी वाड्याच्या माडीवर भिंतीला पूर्वबाजूने एक छिद्र केले होते. या गोळ्या बिंदुसरा नदीपलीकडे जाऊन पडत. अद्यापही या वाड्यात हे छिद्र दिसते. सर्वजण बलवंतला भेटायला काकाच्याच वाड्यावर येत. आलेल्या सर्वांची चहापान व भोजनव्यवस्था काका करीत. काका सौंदत्तीकरांच्या वाड्याशेजारी राहणाऱ्या आसुनाथ एकनाथ कॉन्स्टेबल यांनी ब्रिटिशांना दिलेल्या जबानीत म्हटले आहे की, 'मी काकाच्या शेजारी राहतो. मी ब्राह्मण असून सहा

शेषराव काका सौंदत्तीकरांचा वाडा बंदुकीसाठीचे छिद्र अद्यापही दिसते.

वर्षांपासून कॉन्स्टेबल आहे. बलवंताला भेटायला अन्य लोकांसह केशवराव, दत्तोपंत हे वकील व धोंडी म्हणजे धोंडीबा मुंडे येत. बलवंत, केशवराव व काका घोड्यावर डोंगरात फिरायला जात. मी हे बीडच्या मोहतमिम यांना सांगितले होते. पण त्यावर कारवाई झाली नाही.'

क्रांतिवीर बलवंत जगदंबने १८८९ चा बीड उठाव यशस्वी करण्यासाठी तीन भागात नियोजन केले होते. त्यात पहिल्यांदा त्याने बीड शहरातील

आद्य स्वा.सै.गोविंदराव चपळगावकर वकील

आद्य स्वा.सै.श्रीपती शेषराव सौंदत्तीकर

बुद्धिजीवी तरुणांना एकत्र केले. त्यात रंगराव कोतवाल, रंगराव मोहरीर, गोविंदराव चपळगावकर वकील, विठ्ठलराव कारकून, बापू काशिद वकील, काशीराव वकील, गणपतराव तसेच काकांचा मुलगा श्रीपती शेषराव सौंदत्तीकर व सावरी सावकार यांचा प्रामुख्याने समावेश होता. तर दुसऱ्या भागात बलवंतने ग्रामीण भागात विखुरलेल्या बहुजन देशभक्त तरुणांचे संघटन केले. त्यांची नावे आपण मागे पाहिली आहेतच. प्रत्यक्ष हातात शस्त्र घेऊन लढण्यासाठी बलवंतने हा गट तयार केला होता. त्यासाठी त्याने शस्त्रपुरवठाही केला. तर तिसऱ्या भागात बलवंतने निजामी सैनिकांमध्ये फूट पाडण्याचा डाव आखला होता या सैनिकांकडून चोरीने शस्त्र विकत घेणे, त्यांना मोठ्या पगाराची लालूच दाखवून स्वतःच्या सैन्यात भरती होण्यासाठी तो उद्युक्त करित असे.

खरे तर बलवंत अत्यंत चाणाक्ष, धूर्त आणि तितकाच खतरनाक होता. स्वातंत्र्यासमोर त्याने कोणाचाही मुलाहिजा ठेवला नाही. त्यासाठी त्याने लोकांना कधी लालूच दाखवून तर कधी धमक्या देऊन टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्याने आरंभी धोंडीबा, शहाजी, बापुराव पाटील, यद्या-मुग्या यांना त्याचे राज्य येताच जहागीरदारी देण्याचे आमिष दाखवले. त्याच्या विरोधात बोलणाऱ्या सुध्या मांगाचा त्याने खून घडवून आणला तर त्याच्याशी न पटणाऱ्या जवळच्या

साथीदारांना त्याने ठार मारण्याच्या धमक्या दिल्या. बलवंतचे अगदी आरंभीचे साथीदार रघुनाथपंत हे त्याच्यापासून वेगळे झाल्यावर बलवंतने तलवारीने त्यांचा गळा कापण्याचा प्रयत्न केला. उठावाच्या कामी मदत न करणाऱ्यांना सत्तेत आल्यावर पाहून घेण्याची धमकी त्याने जयवंत शहाजी मुंडेजवळ दिली. काका सौंदत्तीकरांनीही धोंडीबा मुंडे याला आमच्यात सामील झाला नाही, तर बलवंत जगदंब तुझा परिवार खलास करून टाकीन असे धमकावले होते.

काका सौंदत्तीकरांनी बलवंतच्या उठावासाठी माणसे गोळा केली. त्यांचा मुलगा श्रीपती व नोकर विठ्ठलसिंग व गोपालसिंग या राजपूत तरुणांनी या कामी महत्त्वाचे योगदान दिले.

बलवंतने उठावासाठी देवगाव गुंदा, लोकरवाडी, व घोडेखूर या परिसराची अभ्यासपूर्वक निवड केली असावी. कारण पुढे या उठावात याच भागातील तरुण मोठ्या प्रमाणात सहभागी झालेले आढळतात. ब्रिटिश-निजामांशी झालेली लढाईदेखील घोडेखूरला झाली. याचा अर्थ बलवंतने हा परिसर जाणीवपूर्वक निवडला होता. या भागातील शूर तरुणांची चाचपणी त्याने काका सौंदत्तीकरांच्या माध्यमातून केली होती. या पाहणीत देवगावच्या मुंडे परिवारातील काही शूर तरुण काकांनी हेरले. आणि त्यांचा नोकर विठ्ठलसिंगमार्फत धोंडीबा विठोबा मुंडे याला बीडला जगदंबला भेटण्यासाठी बोलावले. काकाच्या वाड्यात माडीवर धोंडीबा मुंडे आणि बलवंत जगदंब यांची पहिली भेट झाली. काकाने धोंडीबाची ओळख करून देताना ते देवगावचे पाटील असून उठावास संपूर्ण मदत करतील असा मुंडेचा परिचय करून दिला. जगदंबने यावेळी मुंडेला औरंगाबादहून भाले आणून देण्याचे वचन देत सगळा बंदोबस्त झाला आहे, ब्राह्मणांचे राज्य येणार आहे. हा विश्वास निर्माण केला.

धोंडीबाने देवगावला येऊन त्याचा भाऊ शहाजी याला ही हकिकत सांगितली. तेव्हा शहाजीने स्वतः बीडला येऊन चाचपणी केली व धोंडीबास सुनावले की, ते सगळे ब्राम्हण खोटारडे आहेत असा माझा समज झाला आहे. पण विशेष म्हणजे धोंडीबाने शहाजीचे न ऐकता हा लढा तर लढलाच उलट पुढे त्याने शहाजीचे मतपरिवर्तन केले. या दोन्ही भावांचे या लढ्यात मोठे योगदान ठरले. शहाजीचा मुलगा जयवंत यानेही या लढ्यात वडील शहाजी मुंडे आणि चुलते धोंडीबा मुंडे यांच्या खांद्याला खांदा लावून भाग घेतला.

एके दिवशी दिवाळीच्या दरम्यान बलवंतने जयवंतला बोलावून घेतले. बलवंत म्हणाला “गत चौदा वर्षांपासून मराठा व हिंदू वाईट परिस्थितीत जगत आहेत. युरोपियन भारतावर दरोडा टाकून भारताला लुटून नेत आहेत. युरोपियन एक काड्याची पेटी पन्नास पैशाला विकतात पण आमच्याकडून मात्र एका काडीचे पन्नास पैसे घेतले जातात. मुसलमान व युरोपियन खूप पापी आहेत. त्यांनी हिंदूंच्या पवित्र गार्थींना कापले. त्यामुळे आमचा धर्म बुडतोय मी हे सगळं बदलून टाकीन. ज्यांनी गोहत्या केली त्या सर्वांना फाशी देईन. ज्यांनी आपल्या गायी मुसलमान-युरोपियनांना विकल्या त्यांचे हात छाटून टाकीन.”^१

जगदंबने आता सशस्त्र उठावासाठी माणसे गोळा करायला वेग घेतला होता. त्याच्या प्रभावी, ओजस्वी आणि जहाल वक्तव्याने माणसे पेटून उठत. मौजचे बापुराव आबाजी पाटील हे त्यांपैकी एक. बापुराव पाटील यांचा मौज भागात चांगलाच दबदबा होता. जगदंबने त्यांच्याशी भेटण्याची इच्छा व्यक्त केली. मौजहून बापुराव आणि जयराम गोसावी हे बलवंतला भेटायला वाड्यावर आले तेव्हा बलवंत, गोविंदराव चपळगावकर वकील, देवगावचे शहाजी पाटील व बापुराव काशीद वकील हे चर्चा करत होते. बलवंत हा हिंदू असल्याने व भविष्यात तोच राजा होणार असल्याने बापुराव पाटलाने बलवंतच्या उठावात सामील व्हावे असा काकाने प्रस्ताव मांडला. चर्चेच्या दुसऱ्या फेरीत बापुराव पाटील यांचे भाऊ जाऊजी व अण्णा पाटील आणि जयराम गोसावी बलवंतला भेटले. बलवंतने सत्तेत आलो तर तुम्हाला जहागिरी देईन असे आश्वासन दिले. लढण्यासाठी त्यांना भाले दिले व सर्वांना देवगावच्या धोंडीबा मुंडेच्या पथकात सामील होण्यास सांगितले. यावरून आता उठाव संघटनेचे स्वरूप घेत होता हे स्पष्ट होते. बलवंत अत्यंत निवडक माणसे पारखून घेत होता. बीडजवळील चिंचोली गावच्या महादेवसिंग गोमसिंग याला उठावात सामील करून घेताना बलवंतने महादेवसिंगला विचारले की, तो भारतात कोठे रहातो? त्यांची जात कोणती? त्याच्या जगण्याचे साधन काय? धार्मिक लढाईत सामील होणार का? या प्रश्नांवरून बलवंतचा सावधपणा स्पष्ट होतो. जेव्हा या लढाईत सामील होण्याचा महादेव होकार देतो तेव्हा बलवंत त्याला दहा हजार लोकांची फौज उभी करण्याचा आदेश देतो. खूप प्रयत्न केल्यानंतरही एकीकडे बलवंतला

1. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp. 118

त्याच्या कल्पनेतील जिगरबाज माणसे मिळत नव्हती पण त्याने जेव्हा धोंडाजी शहाजी कडून यदया-मुग्या या भावाचे नाव ऐकले व त्यांच्या धाडसाच्या कथा त्याने ऐकल्या तेव्हा या उठावात हे दोघेजण महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकतात. यावर त्याचा विश्वास बसला. आणि त्याने या दोघांना स्वतः जाऊन भेटण्याचे ठरविले. यदया-मुग्या मातंग समाजातील क्रांतिकारकांविषयी आपण पुढे विस्ताराने माहिती घेणार आहोतच.

बलवंत या उठावाला एकीकडे संघटनात्मक रूप देत होता. तर दुसरीकडे कधी पैशाची कधी पदाची लालूच दाखवून तर कधी देशभक्तीच्या व धार्मिक भावना उद्दीप्त करून तो निजाम व ब्रिटिश सैन्यांतील भारतीय सैन्याला फोडून आपल्यात सामील करण्याचा प्रयत्न करत होता. त्याने मोमीनाबादच्या ब्रिटिश छावणीतील एका तुकडीला फोडून आपल्याकडे वळवण्यासाठी दहा हजार रुपये दिले होते. इंग्रज अधिकारी ई.जे.स्टिफन्स यांच्यासमोर घोडेखुरच्या लढाईत युद्धकैदी झालेल्या मौज येथील गणपतराव पाटील बुवा या क्रांतिकारकाने दिलेल्या कबुली जबाबात म्हटले की, मोमीनाबाद (अंबाजोगाई) मध्ये सैनिकांच्या फलटणीतील सात-आठ मुख्य सैनिक बलवंतला भेटायला येथील सदाशिवराव वकिलांच्या घरी आले होते. तेव्हा गणपत बलवंत बरोबर होता. त्याच्यासमोर बलवंतने हिरासिंग जमादाराला १५०० रुपये व सोन्याच्या दोन मोहरा देऊन पुन्हा ५००० रु. देण्याचे वचन दिले. याबदल्यात हिरासिंग जमादार त्याच्या फलटणीतील सैनिक ब्रिटिशांपासून फोडून बलवंतच्या सैन्यात सहभागी होणार होता. गणपतराव पाटील पुढे म्हणतो की, सदाशिवराव वकील सैन्यातील लोकांना बाबा (बलवंत)बरोबर आणून भेटवीत असे. हेच काम परळीत नानासाहेब देशपांडे करी. सैन्यातील शस्त्राची तस्करी करणाऱ्यांशी बलवंतचे संबंध होते. त्याची माणसे चोरून अशा तस्कऱ्यांना भेटत. हैदराबाद संस्थानाच्या कस्टम विभागात काम करणाऱ्या रुस्तुमजी या अधिकाऱ्यासाठी ब्रह्मजी यहुजी वर्सीयर हा शस्त्राची तस्करी करीत असे. त्याने बीडला काही बंदुका विकायला आणल्या होत्या. व जगदंब बलवंत चे साथी दत्ता वामन वकील, केशवराव व बलवंतराव वकील यांनी या बंदुकी खरेदी करण्यासाठी वर्सीयरशी संबंध साधला होता.

जगदंब बलवंतसमोर हा उठाव यशस्वी करण्यासाठी एक मोठा प्रश्न होता तो पैशाचा. यासाठी त्याने बीड जिल्ह्यातील व सरहद्दीवरील श्रीमंतांच्या

घरावर दरोडे घालून पैसा गोळा करण्याचा निश्चय केला. त्याकरिता त्याने धोंडाजी-शहाजी हे मुंडे बंधू, शहाजी मुंडेचा मुलगा जयवंत, मौजचे गणपतराव पाटील त्यानंतर देवगावचा चुड्या रामा महार, धोंडी परघा तेली, आबा आंधळे, एकनाथ मालू मांग, महादेवसिंग (चिंचोली), पांडू हनुमंत्या विंगूर, शहाजी हिराजी मांग, धुन्या गोपाळ महार, जयराम गोसावी, बापुराव आबाजी पाटील आणि यद्या, मुग्या मांग यांचा उपयोग केला.

यद्या-मुग्या मांग हे बंधू श्रीमंताच्या घरावर दरोडे टाकून गोरगरिबांना मदत करण्यासाठी प्रसिद्ध होतेच. पण बलवंतशी त्यांचा संपर्क आल्यावर मात्र त्यांच्या जीवनात अंतर्बाह्य बदल झाला. यद्या-मुग्याची बलवंतशी झालेली भेट व त्यानंतरचा इतिहास फारच रोमांचकारी आहे.

यद्या-मुग्याच्या शौर्याचा व बहादुरीचा या उठावास मोठा फायदा झाला. पुढे त्यांनी लोकमान्य टिळकांनाही क्रांतिसाठी अर्थसाह्य केले अशी चर्चा सुरु झाली.

यद्या-मुग्या व धोंडीबा मुंडे यांच्या सहकाऱ्यांनी अनेक ठिकाणी डाके टाकून बलवंतप्रणित उठावाला शस्त्रास्त्र विकत घेण्यासाठी व अन्य बाबींसाठी मोठे अर्थसाह्य केले. त्यांनी पहिला दरोडा टाकला तो २ फेब्रुवारी १८९९ रोजी नाश्रा (ता. परळी) येथील आबाजीच्या घरावर. खर तर आबाजी हा धोंडीबाचा नातेवाईक (बहुधा मेव्हणा) होता. पण उठावासाठी धोंडीबाला हे करायला बलवंतने उद्युक्त केले. या दरोड्यात ११,३७१ रुपये लुटले गेले. तर १५ फेब्रुवारी १८९९ रोजी बार्शीजवळील उपळी येथील विठ्ठल सुत्सिराम मारवाड्याच्या घरावर दरोडा टाकून ३,६३२ रुपये गोळा केले. नंतर ब्रह्मपूरच्या सुखदेव मारवाड्याच्या घरी दरोडा टाकून १,११४ रुपये लुटले, तर ४ एप्रिल १८९९ रोजी ताडसौत्रा येथील रमुच मारवाड्याच्या घरावर दरोडा टाकून २४,७६२ रुपये लुटले गेले. याशिवाय ९ एप्रिल १८९९ रोजी मौजवाडी व १२ एप्रिल १८९९ रोजी टाकळी गावातील श्रीमंताच्या घरावर दरोडा टाकून रक्कम सोने चांदी गोळा केले. यांपैकी जुजबी रक्कम ही मंडळी स्वतःला ठेवून घेत व जवळपास ऐंशी टक्के रक्कम बलवंत जगदंबला पाठवत. या दरोड्यांपैकी बहुतेक वेळी काका साँदतीकर यांचे विश्वासू नोकर विठ्ठलसिंग व गोपाळसिंग हे सोबत असत. तेच उठावासाठीचा हिस्सा बलवंतसाठी बीडला घेऊन येत. सुध्या मांगाने याच हिश्यावर शंका घेऊन

बलवंतच्या साथीदारांना बलवंतविषयी म्हटले होते की हा राजा वगैरे कोणी नाही. हा आम्हांला डाके टाकायला लावून पैसै गोळा करणारा भामटा आहे. त्यानंतर जयवंत व मुग्यातर्फे तो पोलिसांचा माणूस आहे असे सांगून काका-बलवंतने सुध्या मांगाचा खून घडवून आणला होता.

गोळा केलेल्या पैशातून बलवंत औरंगाबादहून शस्त्रे आणत व ती त्याच्या साथीदारांना पुरवत. दरम्यान बलवंत आणि त्याच्या सहकाऱ्यांचा हा कट ब्रिटिश व निजाम सरकारला कळला. कोणत्याही परिस्थितीत हा उठाव मोडून काढण्यासाठी सर्वतोपरी त्यांनी शक्ती लावली. तेव्हा हे सगळे क्रांतिकारी मौजजवळच्या डोंगरात होते. मोमीनाबादहून खास सैनिकांची फलटण ठेकणमोहाला येऊन धडकली. इकडून बीडहूनही १२ मार्च १८९९ रोजी बीडचे मोहतमीम व पोलिसप्रमुख , २ मुख्य पोलिस अधिकारी, १८ कॉन्स्टेबल हेही ठेकणमोहला आले. ठेकणमोहचे गुमास्ता पाटील शामराव यांनी तातडीने क्रांतिकारकांना जंगलात या सैन्याची माहिती दिली. तेव्हा क्रांतिकारकांचा जथ्या सावकारवाडीपासून दोन मैलाच्या अंतरावर हिवरागावच्या जंगलात होता. बीडहून काका-बलवंतने त्यांना बंदुका, गोळ्या व अन्य शस्त्र पुरवले होते. दरम्यान जंगलातून मार्ग बदलत क्रांतिकारी लोकरवाडीकडे वळले. बीडहून काकाने निरोप पाठवला की, “एकत्र या दुसऱ्याला सामील करून घ्या. चिंता करू नका, बलवंत जगदंबचे राज्य येणार आहे....!” शेवटी क्रांतिकारी व ब्रिटिश-निजामी सैनिक पोलिस समोरासमोर आले. सावकारवाडी, लोकरवाडी-घोडेखूर परिसरात झालेल्या या भीषण लढाईत सरकारी नोंदीनुसार १३ जण ठार तर एकोणसत्तर जणांना युद्धकैदी करण्यात आले. हे युद्ध सावकारवाडीत १४ एप्रिल १८९९ रोजी झाले.^१ प्रत्यक्षात या लढाईत अनेक जण ठार झाले व कित्येकजण बेपत्ता झाले. यद्दयाला ब्रिटिशांनी देवगावच्या गंजीत जाळून ठार मारले तर मुग्याला फाशी दिली. अज्ञात बलवंत जगदंबच्या नेतृत्वाखाली बीडच्या भूमितला हा लढा इथल्या बहुजन जनतेने निष्ठेने आणि समर्पणाने लढला. पण शेवटी ब्रिटिश-निजामाच्या शक्तीसमोर हा उठाव घोडेखूरच्या लढाईसोबतच संपला. जुलमी सरकार बीडचे बंड मोडून काढण्यात सफल झाले. ‘सरकारने बाबासाहेबांच्या(बलवंत जगदंब) या उठावाची वासलात डाके

1. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp. 98 / बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यलढा, श्रीनिवास खोत, दिगंबर विर्धे, पृष्ठ-११ टिप- सावकारवाडी लढाईचा भाग आज घोडेखूर या नावाने ओळखला जातो. हा भाग देवगाव(ता.केज) जवळ असून देवगाव हे शहाजी व धोंडीजी या क्रांतीकारकांचे आहे. आजही त्यांचे वंशज गावात राहतात.

आणि दरोडे म्हणून लावली.^१ लढाईनंतर १९०२ मध्ये बलवंत जगदंब व काका सौंदत्तीकर बीड जिल्ह्यातून आकस्मिक निघून गेले. बलवंत जगदंब हा अमरावतीला गेल्याचा रिपोर्ट इंग्रज अधिकारी स्टिफन वर कळवतो. तर काका सौंदत्तीकर काशीला गेले व तिथेच त्यांचे देहावसान झाले अशी त्यांच्या वंशजांची श्रद्धा आहे. हा उठाव जरी मोडून काढला तरी बंडाचा अग्नी

सावकारवाडी (घोडेखूर) लढाईचे स्थळ. क्रांतीकारक धोंडी व त्यांचे भाऊ शहाजी यांना फितूरीमुळे इथेच अटक झाली. क्रांतीकारक धोंडी यांनी स्थापन केलेले बजरंगबलीचे मंदीर छायाचित्रात दिसत आहे.

मात्र विझणारा नव्हता हे पुढच्या काळाने सिद्ध केले....घोडेखूरच्या उठावाचे नायक क्रांतिकारक शहाजीबापू व धोंडीजी मुंडे या दोन भावांनाही ब्रिटिशांसह निजामाने दरोडेखोर ठरवले. अज्ञान व निरक्षरतेमुळे त्यांच्या पुढच्या पिढीतही तोच समज कायम राहिला. भारतातील अनेक क्रांतिकारकांना दरोडेखोर ठरवून त्यांच्या महान त्यागाला संकुचित करण्याच्या षडयंत्रात ब्रिटिश मोठ्या प्रमाणात सफल झाले हे पुढे काळानेच स्पष्ट केले.

१. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक: अनंत भालेराव पृष्ठ- पृष्ठ-३०

घोडेखूर उठावाचे परिणाम बीडच्या नागरिकांना भोगावे लागले. आय.जी.पी. हॅनकिनने हैदराबाद संस्थानाला पत्र लिहून या उठावातील सहभागींवर कारवाई न केल्याबद्दल तीव्र आक्षेप घेतला. मुंबई-पुणे-मद्रासच्या बंडात सरकारने त्वरित दंडात्मक कारवाई केली. मग बीडचे बंड त्वरित मोडून का काढले नाही? असा प्रश्न उपस्थित केला. त्यावर २७ जुलै १८९९ रोजी संस्थानाच्या पोलिस व न्याय खात्याने त्वरित अजीज मिर्झा यांना गुप्त पद्धतीने बीडमधील सरकारी नोकरीतील ब्राह्मण अधिकाऱ्यांना शोधायला सांगितले. '४ जुलै १८९९ रोजी मिर्झा यानी हॅनकिनला एक महत्त्वाचे शासकीय पत्र लिहून सुचवले की, बीड शहरात सध्या ब्राह्मणांची ३२२ घरे असून धोंडीपुरा भागात ती अधिक आहेत. करिता धोंडीपुरा भागात एक पोलिस चौकी उभी करावी. त्यात जमादार, दफेदार व १२ पोलिस असावेत हा सगळा खर्च ब्राह्मणांकडून वसूल करावा. सर्व ब्राह्मण वकिलांना दोन वर्षासाठी निलंबित करावे व लोकल फंड व नगरपालिकातून सर्व ब्राह्मणांची नावे वगळा.'^१ (याचाच अर्थ त्यांचे नागरिकत्व रद्द करा.) अर्थात या सुचनांपैकी केवळ धोंडीपुरा भागात पोलिस चौकी उभारण्याची सूचना स्वीकारली व अन्य सूचना फेटाळल्या. (आजची माळीवेस पोलिस चौकी ती हीच पोलिस चौकी होय. जिचे मूळ रूप आता शिल्लक नाही.) बीड व औरंगाबादच्या या उठावाचे वर्णन करताना ब्रिटिश सरकारने आपल्या गुप्त अहवालात म्हटले आहे की, 'एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातला हा एक महत्त्वाचा उठाव होता.'^२

1. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp. 148

2. Gazetteer of India, Maharashtra State, Bhir District pp. 149

दोन अज्ञात
स्वातंत्र्यवीरांना फाशी
देताना.....
स्थळ : अज्ञात

१८८८-८९ च्या दरम्यान जगदंब बलवंतने केलेल्या उठावाचे बीड भागावर दूरगामी परिणाम झाले. त्यानंतर अनेक तरुणांनी उठावाची ही मशाल तेवत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. या दृष्टीने काही तरुणांनी मौल्यवान कार्य केले. या आणीबाणीच्या कालखंडात ज्या स्वातंत्र्यवीरांनी हे मूलभूत काम केले त्यावर संक्षिप्त प्रकाश टाकू या.

गुधाटे पांडूरंगराव व्यंकटराव (जन्म:१८८१, मृत्यू:१९७२) मूळगाव बीड (ता.जि.बीड) ; १९३० च्या मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे करमाळे येथे अटक होऊन १ वर्ष ४ महिने शिक्षा व रुपये १०० दंड अगर दंड न भरल्यास ३ महिने जादा शिक्षा देण्यात आली; पण गांधी आयरविन करारामुळे लवकर सुटका झाली. कौसलसिंग बापुसिंग (जन्म:१८८२) मूळगाव धारूर (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मिडल स्कूल व वकिली ; १९३८ साली काँग्रेसच्या विद्यमाने औरंगाबादेहून सत्याग्रह केल्यामुळे त्यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. कारभारी तात्याबा (जन्म १८८७) मूळगाव मायाळ (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी डिफेन्स अॅक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

श्री.नारायण जोशी

नारायण सदाशिव जोशी (जन्म:१८८४) मूळगाव अंबाजोगाई (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक व स्टेट वकिली ; १९१८ सालच्या सुमारास यांनी अंबाजोगाई येथे श्री.योगेश्वरी प्राथमिक शाळेची स्थापना केली ; १९३५-४३ या काळात श्री.योगेश्वरी नूतन विद्यालयाचे हे चिटणीस होते; १९४२ साली त्यांना हैदराबाद जेलमध्ये स्थानबद्ध करण्यात आले ; सार्वत्रिक सुटकेबरोबर त्यांची सुटका झाली ; १९४७ साली त्यांना पुन्हा औरंगाबाद जेलमध्ये स्थानबद्ध करण्यात आले; पोलिस कारवाईनंतर त्यांची सुटका झाली. उगलमुगले पाटीलबुवा तुळशीराम (जन्म १८८८) जन्मगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा,जिल्हा बीड), १९४६ मध्ये निझामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात यांनी प्रचार कार्य, झेंडावंदन, प्रभातफेरी वगैरे कार्य केले; वडगाव शिबिरात राहून यांनी लढ्यात भाग घेतला. कुलकर्णी विनायक रामचंद्र (जन्म: १८८८, मृत्यू:१९४८) जन्मगाव पिंपळगाव (तालुका व

जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी; १९४७-४८ सालच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात रझाकारांशी सामना करित असताना ठार झाले; नंतर रझाकारांनी त्यांचे घर लुटून जाळले त्यामुळे ३०,००० रुपयांचे नुकसान झाले. शंकर काशिनाथ (१८८९) मूळगाव शिरूर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; १९४२ च्या चळवळीत भाग घेऊन चलेजावच्या घोषणा दिल्यामुळे सिटी मॅजिस्ट्रेट स्पेशल कोर्टाने १९४३ मध्ये ६ महिने सक्त मजुरीची शिक्षा फर्मावली. आत्मारामराव माधवराव (जन्म:१८९१) मूळगाव अंबाजोगाई (तालुका मोमीनाबाद, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक व ज्युडिशियल परीक्षा; यांनी ता.१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी अंबाजोगाईस सत्याग्रह केला,त्याबद्दल त्यांना डिफेन्स ॲक्टखाली एक वर्ष सक्तमजुरी व १,००० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली. दुबे गोविंदप्रसाद हिरालाल (जन्म: १८९७, मृत्यू: १९५४) मूळगाव धारूर (ता.केज, जि. बीड) यांचे शिक्षण केवळ तिसरीपर्यंत झाले होते. हजारी जयपालसिंह रामसिंह (जन्म: शके १८०२ (सन १८९९) मृत्यू: १९५६) मूळगाव धारूर (ता.केज, जि.बीड) ; शिक्षण साक्षर ; शके १८५८(१९५५) मध्ये सत्याग्रहीच्या जथ्यात यांनीही भारतीय राष्ट्रध्वज हाती घेऊन घोषणा दिल्या; यांना अटक करण्यात आली ; औरंगाबाद सेशन कोर्टाने यांना व इतरांना ४ वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा दिली होती ; ती अपिलात २ वर्षांची झाली; चंचलगुडा व हैदराबाद जेलमध्ये ही शिक्षा यांनी भोगली. मोतीलालजी मंत्री (जन्म:१८९९) जन्मगाव पिंपळनेर (ता.जि.बीड);शिक्षण कायद्याची परीक्षा;१९३८ ते १९४८ या कालावधीत अनेक वेळा करावास ; हरीजन सेवक संघाचे चिटणीस म्हणून कित्येक वर्षे काम पाहिले;आता सर्वोदयवादी.विष्णू गोविंद (जन्म: १८९९, मृत्यू: १९६६) मूळगाव पिंपळवाडी (ता.पाटोदा, जि.बीड);शिक्षण मराठी पाचवी;१९४२ साली चलेजावची घोषणा दिल्याने त्यांना ३ महिन्यांची शिक्षा फर्मावली; ती त्यांनी पाटोदा जेलमध्ये भोगली. हजारी साहेबसिंग भवानीसिंग(जन्म:१९००) मूळगाव धारूर (ता.केज,जि.बीड);शिक्षण उर्दू सातवीपर्यंत;धारूर येथे शके १८५८ मध्ये हातात ध्वज घेऊन घोषणा देत असताना पोलिसांनी यांना पकडले व मोमीनाबाद अंबाजोगाई येथील कोर्टासमोर उभे केले;सेशनमध्ये इतर आरोपाखाली खटला चालून चार वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा यांना देण्यात आली;ती त्यांनी वरगळ जेलमध्ये व चंचलगुडा आणि हैदराबाद जेलमध्ये भोगली. वझे वामन गोविंद (जन्म:१९००) जन्मगाव औरंगाबाद

(ता.जि.बीड);शिक्षण वकिली;१९४७ साली बीड जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष होते;१९३८ साली पहिला सत्याग्रह तालुका आष्टी येथे केला तेव्हा यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने पावणेदोन वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा आणि २५० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली;१९४७ साली ९९ अबकारी नाकी जाळली व पोलिस स्टेशनजवळील ५००० पौंड गन पावडरचा नाश यांनी इतर सहकाऱ्यांबरोबर केला;गुंडांनी यांच्या घरावर हल्ला केला तेव्हा यांच्या उजव्या हाताच्या मनगटाचे हाड मोडले व भांडीकुंडी व वस्तू पळविल्या गेल्या. चपळगावकर पुरुषोत्तम नारायण (जन्म:१९०१) मूळगाव सोनवळे (तालुका केज, जिल्हा बीड);शिक्षण स्टेट वकिलीची परीक्षा;१९३८ साली हैदराबादेत राजकीय चळवळ सुरू होताच त्यांच्यावर हैदराबाद डिफेन्स अॅक्टखाली खटला भरण्यात आला, त्यात त्यांना सहा महिने सक्तमजुरी व २०० रूपये दंड अशी शिक्षा झाली पण सार्वत्रिक सुटकेबरोबर त्यांची सुटका झाली;१९४७ साली उदगीर येथे केलेल्या भाषणाबद्दल त्यांच्यावर खटला भरला गेला तो चालू असताच बीड येथे बेकायदेशीर सभा भरविल्यावरून त्यांच्यावर दुसरा खटला भरण्यात आला; या खटल्यात २८ ऑगस्ट १९४७ ते सप्टेंबर १९४८ पर्यंत त्यांना औरंगाबाद जेलमध्ये ठेवण्यात आले.कुलकर्णी नरहर लक्ष्मण(जन्म:१९०१)जन्मगाव आष्टी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; स्वातंत्र आंदोलनात यांनी १९३८ पासून भाग घेतला; पाटोदा तालुक्यात खेडोपाडी प्रचार व जनजागृती केली;१९४२ साली बीड येथे सत्याग्रह केल्याने यांना २ वर्षे सश्रम कारावासाची शिक्षा व ५०० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली; ती शिक्षा बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली, पुन्हा सहकाऱ्यांसह धामणगाव, देवळाली येथे सत्याग्रह केला; तेव्हा यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने यांना पुन्हा २ वर्षे सक्तमजुरी व १०० रुपये दंड अशी शिक्षा दिली;दंड इस्टेट जप्त करून वसुल केला; रझाकारांनी यांचे घरदार लुटले. शासनाकडून यांना दंडापैकी ७१५ रूपये परत मिळाले; सन्मानपत्र व दिल्ली येथे आश्रय मिळाला आहे. रामपूरकर गोविंद वैजनाथ (जन्म:१९०१)मूळगाव धारूर (ता.केज,जि. बीड);शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत;१९३८ साली कळंब जिल्हा बीड येथे आर्य समाजाच्या सत्याग्रहाचा प्रचार व प्रसार केला;१९४२ साली हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या लढ्याच्या प्रचाराचे कार्य केले;१९४७ साली पालम येथे राजद्रोहाच्या आरोपाखाली एक वर्ष सक्तमजुरी व ४०० रुपये दंड अशी

शिक्षा झाली;पोलिस कारवाईनंतर सुटका झाली. गव्हाणे भानू काशिबा (जन्म:१९०३) जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड);हिरापूरचा पूल उडविण्याच्या खटपटीत असताना हे पकडले गेले; बीड येथील कारागृहात काही दिवस ठेवून यांना सोडण्यात आले. घोचके सुखदेव (जन्म: १९०३, मृत्यू: १९७१) मूळगाव सार्वी सांगवी(तालुका केज,जिल्हा बीड);शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; निझामी सत्तेविरुद्ध आंदोलन केल्यामुळे यांचेवर वॉरंट होते. गोवा मुक्तिसंग्रामात यांनी भाग घेतला होता. जायभाये दामू अमृता (जन्म १९०३) जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड);१९४६ मध्ये निजामी सत्तेविरुद्ध आंदोलनात झेंडावंदन, प्रभातफेरी व इतर प्रचार कार्यात यांनी प्रथम भाग घेतला व नंतर वडगाव छावणीत राहून यांनी लढ्यात भाग घेतला. सत्याबा भाऊराव (जन्म:१९०३) मूळगाव मातावळी (ता.आष्टी, जि.बीड);यांना १९४७ साली कायदेभंगाबद्दल दोन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा व ५० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली. तागड रामा सखाराम (जन्म:१९०३) मूळगाव शिरापूर (ता.आष्टी,जि.बीड) ; चळवळीतील कार्यकर्त्यांना जेवण देणे,आसरा देणे, मदत करणे ही कामगिरी यांनी केली ; यामुळेच यांना अटक झाली व तीन महिने सक्तमजुरी व ५० रुपये दंडाची शिक्षा देण्यात आली होती, ती शिक्षा बीड तुरुंगात भोगली. गोरे रावसाहेब तुकाराम (जन्म:१९०४) मूळगाव बनसारोळा (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी चौथी ; आर्य समाजातर्फे १९३९ मध्ये सत्याग्रहात यांनी भाग घेतला होता ; त्यात त्यांना ३ महिन्यांची सश्रम कारावासाची शिक्षा झाली होती ; ती त्यांनी गुलबर्गा जेलमध्ये भोगली; हैदराबाद मुक्तिआंदोलनात सन १९४६ मध्ये तिरंगा ध्वज हातात घेऊन चलेजावच्या घोषणा देत मिरवणूक निघाली असताना पकडले गेले व अंबाजोगाई येथे पोलिसांनी मारपीट करून सोडून दिले.

आडसूळ वामन मारुती (जन्म:१९०४) जन्मगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड);खर्डा येथील शिबिरात राहून यांनी हैदराबाद रझाकाराचा प्रतिकार केला;दिघोळ गावची रझाकारांनी पळवून नेलेली गुरे सोडवून आणली, त्यांच्या शेतातील पीके व घरातील जंगममाल रझाकारांनी लुटून नेला. राख साहेबा बाबू (जन्म:१९०४) मूळगाव थेरला (ता.पाटोदा, जि.बीड);यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल त्यांना डिफेन्स अॅक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. कुसभडे तुकाराम एकनाथ (जन्म १९०४)जन्मगाव कोळगाव (तालुका

गेवराई, जिल्हा बीड);स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतल्यामुळे यांना ७ महिने ११ दिवसांची शिक्षा झाली;१०० रुपये दंडही भरावा लागला.

उगलमुगले मारुती लक्ष्मण (जन्म:१९०५) मूळगाव करंजवन (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड);यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला, त्याबद्दल डिफेन्स अॅक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. काटेकर दिगंबर विनायक (जन्म:१९०५, मृत्यू:१९५७) मूळगाव आष्टी (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड);शिक्षण मॅट्रिक; १९४७ च्या सप्टेंबरमध्ये डिफेन्स कलमान्वये ते कारागृहात स्थानबध्द होते आणि पोलिस कारवाईनंतर १९४८ साली सुटले. खळीकर शंकर नागोराव (जन्म १९०५) जन्मगाव खळी (तालुका गंगाखेड, जिल्हा परभणी) ; शिक्षण मॅट्रिक;१९३८ मध्ये यांनी हैदराबाद मक्तिसंग्रामात भाग घेतला; नागरगोजे नाना शंकर (जन्म:१९०५) मूळगाव रोहतवाडी (ता.पाटोदा, जि.बीड);शिक्षण मराठी चौथी;यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना डिफेन्स अॅक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. तळेकर धोंडीराम नामदेव (जन्म:१९०५)

मूळगाव शिरूर (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक;१९४१ साली जाहीर सभेत चलेजावची घोषणा दिल्यामुळे यांना अटक होऊन चार महिने सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. तळेकर धोंडीराम महादेव (जन्म:१९०५) जन्मगाव शिरूर (ता. पाटोदा, जि.बीड);१९४१ साली यांना चार महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. सानप योगीराज राघुजी (१९०५) जन्मगाव वडझरी (ता.पाटोदा, जि.बीड) ; शिक्षण मराठी पाचवी ; यांनी करंजी येथील शिंदीची झाडे तोडली;१९४७ मध्ये आष्टी कोर्टावरील झेंडा उभारण्यासाठी गेलेल्या तुकडीत हे होते ; त्यासाठी त्यांना अटक करून आष्टी कोर्टाने यांना ३ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा दिली; ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद कोर्टात भोगली. वडे गणपत बाजीराव (जन्म:१९०७) मूळगाव लोणी (ता.पाटोदा, जि.बीड);शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत;१९४७ साली करंजी येथे जंगल सत्याग्रह केला;त्याबद्दल त्यांना तीन महिन्यांची शिक्षा झाली; सुटकेनंतर सरहद्दीवर क्रांतिकारककार्यात त्यांनी भाग घेतला.सानप योगीराज राघूजी(१९०५)जन्मगाव वडझरी (ता.पाटोदा, जि.बीड);शिक्षण मराठी पाचवी ; यांनी करंजी येथील शिंदीची झाडे तोडली;१९४७ मध्ये आष्टी कोर्टावरील झेंडा उभारण्यासाठी गेलेल्या तुकडीत हे होते;त्यासाठी त्यांना अटक करून आष्टी कोर्टाने यांना ३ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा दिली; ती त्यांनी बीड व औरंगाबाद

कोर्टात भोगली. देसाई सखाराम गोपाळ (जन्म:१९०५) मूळगाव माबलखेड (ता.आष्टी, जि.बीड); १९३७ साली संरक्षण कलमाखाली यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा व २०० रुपये दंडही झाला; १९४६ मध्ये अटक झाली व ३ महिने शिक्षा दिली गेली. दौला बापूजी (जन्म:१९०५) मूळगाव बेनसूर (ता.पाटोदा, जि.बीड); यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला; त्यासाठी त्यांना डिफेन्स अॅक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

जोशी केशव नारायण (जन्म:१९०६) जन्मगाव पिंपळा (ता.गेवराई, जि.बीड); शिक्षण मराठी सातवीपर्यंत; करोडगिरी नाकी जाळण्यात भाग घेतला; तोष्णीवाल झुंबरलाल रामचंद्र (जन्म:१९०६) मूळगाव धारूर (ता.जि.बीड); शिक्षण मराठी सातवी; १९३८ साली गोंदी ता.अंबड येथे सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना तेरा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. जायभाये केरू आनंदा (जन्म:१९०६) जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड); निजामी सत्तेविरुद्ध यांनी १ मे १९४६ रोजी आंदोलनात भाग घेतला; झेंडावंदन, प्रभात फेरी, सभा, रझाकारांनी प्रतिकार करणे वगैरे कार्य यांनी भूमिगत राहून केले. देवधरे दिगंबर बप्पाजी (जन्म:१९०६) जन्मगाव केज (ता.केज. जि.बीड); शिक्षण मॅट्रिक; १९४२ साली चळवळीत भाग घेतला; त्यासाठी येरवडा जेलमध्ये १० महिने स्थानबद्ध होते. दडीपक्के बाबुराव बापाजी (जन्म:१९०७) जन्मगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड); शिक्षण मराठी तिसरीपर्यंत; १९४६ मध्ये आंदोलनाच्या सर्व दैनंदिन व प्रचारकार्यात भाग घेत असत; वडगाव, पाथर्डी व डोमरी केंद्रात यांनी काम केले. दगडखरे मारुती लक्ष्मण (जन्म:१९०७) मूळगाव थेरला (ता.पाटोदा, जि.बीड); यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी डिफेन्स अॅक्टखाली यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. दशरथ गोविंद कृष्णा (जन्म:१९०७) मूळगाव अंबाजोगाई (ता.अंबाजोगाई, जि.बीड); शिक्षण उर्दू सातवी पर्यंत; १९३८ साली हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात भाग घेतला; त्यासाठी १ महिना अटकेत हाते; खटल्याचा निकाल लागून सहा महिने सक्तमजुरी व ५० रुपये दंड, दंड न भरल्यास १ महिना साधी कैद अशी शिक्षा झाली. आनंदा गोविंदा (जन्म:१९०७) मूळगाव करंजवन (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी चौथी इयत्तेपर्यंत; १९४७ साली सत्याग्रह केला त्याबद्दल डिफेन्स अॅक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. खाटिक नामदेव

मारुती (जन्म:१९०७) मूळगाव बेनसूर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत; यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी डिफेन्स अॅक्टखाली त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. गव्हाणे रावजी नारायण (जन्म:१९०८) जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई,जिल्हा बीड);शिक्षण प्राथमिक;यांनी जनजागृती केली; लेव्ही बंद मोहिमेत भाग घेतला. औटे दशरथ बाळाजी (जन्म:१९०७, मृत्यू:१९५७) जन्मगाव नांदा (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड) ; शिक्षण सातवी पर्यंत; यांनी १९४८ मध्ये औरंगाबाद येथे सत्याग्रह केल्यामुळे ६ महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; याशिवाय १०० रुपये दंडाची शिक्षा करण्यात आली ती यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. सोनवणे भुजंगा वामन (जन्म:१९०७) मूळगाव थेरला (ता.पाटोदा, जि.बीड);यांनी १९४७ साली सत्याग्रह केला त्यासाठी त्यांना डिफेन्स अॅक्टखाली सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. शिंदे किसन नारायण (जन्म:१९०८, मृत्यू:१९५७) मूळगाव चिंचाळा (ता.माजलगाव, जि.बीड);शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत;१९४७ साली सत्याग्रह केला त्यामुळे त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; सुटकेनंतर पाथर्डी कॅम्पवर सैनिक म्हणून काम केले;त्यांच्या गैरहजेरीत रझाकारांनी त्यांचे घर लुटून त्याचे सुमारे १०,००० रुपयाचे नुकसान केले. शिनगारे रानबा दादाराव (जन्म:१९०८) मूळगाव धारतु (ता.केज,जि.बीड);शिक्षण चौथीपर्यंत; निजामशाहीविरुद्ध सत्याग्रही म्हणून धारतु व आसपासच्या गावात काम केले. देवकर भाऊ येसू (जन्म:१९०८) मूळगाव शिरापूर (ता.आष्टी, जि.बीड) ; १९४६ सालापासून स्वातंत्र्यचळवळीत ते प्रामुख्याने भाग घेत त्यामुळे यांना अटक करण्यात आले व दीड महिना सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. देवकर मारुती दामू (जन्म:१९०८) मूळगाव शिरापूर (ता.आष्टी जि.बीड);१९४६ साली यांना पोलिसांनी अटक करून खटला भरला त्यात त्यांना ६ महिने शिक्षा झाली; ती त्यांनी बीड येथे भोगली. कातळे निवृत्ती आप्पाराव (जन्म:१९०८) जन्मगाव रेणापूर (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड);शिक्षण मराठी तिसरीपर्यंत; परकीय सत्ता नष्ट होण्यासाठी यांनी आंदोलनात भाग घेऊन सत्याग्रह व कायदेभंग केला;त्यामुळे कारावास भोगावा लागला. गव्हाणे रावजी नारायण (जन्म १९०८) जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई,जिल्हा बीड);शिक्षण प्राथमिक;यांनी जनजागृती केली;लेव्ही बंद मोहिमेत भाग घेतला. जाधव भगवानजी

कृष्णाजी (जन्म:१९०८) जन्मगाव कुंभारवाडी (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) ; शिक्षण मराठी दुसरी; हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात गरीब जनतेवर होणारा अत्याचार मोडून काढण्याच्या कामगिरीत भाग घेतला; चौधरी द्वारकाप्रसाद नारायण प्रसाद (जन्म:१९०८) जन्मगाव आंबेजोगाई (तालुका अंबाजोगाई, जिल्हा बीड); यांनी आमदार पदावर सन १९५२ ते १९५७ या काळात काम केले होते; १९३८ मध्ये केलेल्या सत्याग्रहात यांना १ वर्ष ३ महिने कारावासाची शिक्षा झाली; या शिवाय २५ रुपये दंडाचीही शिक्षा झाली ती त्यांनी बीड व गुलबर्गा जेलमध्ये भोगली. गिते आप्पा बाजी (माजी पाटील) (जन्म:१९०८, मृत्यू:१९५८) मूळगाव बेलगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) शिक्षण चौथी ; हे महाराष्ट्र परिषदेचे सभासद होते; सभा घेणे, प्रभात फेरी काढणे ही कामे भूमिगत राहून केली; नंतर श्रीनिवास यांचे नेतृत्वाखाली आगळगाव कॅम्प व खर्डा कॅम्पमध्ये राहून अनेक नाकी जाळण्यात आली, पोलिस पाटीलकीचा राजीनामा देऊन इतर गावच्या पोलिस पाटलांना पण राजीनामा देण्यास भाग पाडले. तारळकर सदाशिव गणपती (जन्म:१९०८) मूळगाव नांदूरघाट (ता.केज, जि.बीड); शिक्षण मराठी चौथी ; यांनी गोवा मुक्तिआंदोलनात रामराव आवरगावकर, काशिनाथ जाधव यांच्या मार्गदर्शनाखाली व वामनराव देशमुख यांचे नेतृत्वाखाली १५ ऑगस्ट १९५५ रोजी गोव्यातील हार्मल या गावी झेंडा सत्याग्रह केला; त्यावेळी गोवा पोलिसांनी यांना मारहाण करून खाडी पलीकडे आणून सोडले. तिवारी किसनप्रसाद शामलाल (जन्म:१९०८) मूळगाव धारूर (ता. केज, जि.बीड) ; शिक्षण मॅट्रिक ; त्यांनी हातात भारतीय तिरंगा ध्वज घेऊन मिरवणूक काढली व घोषणा दिल्या; औरंगाबाद सेशन कोर्टाने यांना ४ वर्षे सश्रम कारावासाची शिक्षा दिली; चंचलगुडा व औरंगाबाद तुरुंगात यांनी ती शिक्षा २ वर्षे भोगल्यावर यांना सोडून देण्यात आले. जायभाये धना भाऊ (जन्म:१९०८) मूळगाव पिंपळनेर (ता.पाटोदा, जि.बीड); १९४६ साली यांनी मुक्तिसंग्रामात भाग घेतला; आंदोलनकाळात याचे वास्तव्य वडगाव, पाथर्डी व डोमरी शिबिरात होते; तिथूनच यांनी लढ्यात भाग घेतला. नागरे शिवाजी कृष्णाजी (जन्म:१९०८) मूळगाव देवळाली (ता.आष्टी जि. बीड); १९४६ व १९४७ सालात स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतला; यामुळे यांना अटक करण्यात आली आणि एक वर्ष सक्तमजुरी व १००० रुपये दंड अशी शिक्षा देण्यात आली; ती शिक्षा यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. जायभाय साहेबराव बापुराव

(जन्म:१९०८) जन्मगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड); शिक्षण मराठी दुसरी ; ते वडगाव, पाथर्डी व डोमरी काँग्रेस शिबिरात राहून रझाकार व निजाम सरकार यांना विरोध करित असत. जायभाय सुकदेव गोविंदा (जन्म:१९०८) जन्मगाव पिंपळनेर (तालुका पाटोदा, जिल्हा बीड) ; निजाम सरकारविरोधी आंदोलनात यांनी १ मे १९४६ रोजी भाग घेतला; झेंडावंदन, प्रभात फेरी, सभा इत्यादी कार्यात यांनी भाग घेतला; भूमिगत राहून १४ महिने यांनी वरील कामे केली म्हणून यांच्यावर वॉरंट होते; त्यामुळे यांनी वडगाव, पाथर्डी व डोमरी या छावण्यात आश्रय घेतला. स्वामी रामलिंगस्वामी महालिंग (जन्म:१९०९) मूळगाव येळंब (ता.जि.बीड); शिक्षण शालांत व उच्च वकिली; १९३८ साली हैदराबाद संस्थानात शैक्षणिक व राजकीय जागृतीचे काम केले; १९४२ च्या काँग्रेस कृतिसमितीच्या आदेशानुसार पत्रके काढणे, विद्यार्थ्यांना सत्याग्रह करण्यास प्रवृत्त करणे, सभा घेणे ही कामे केली; १९४७ पर्यंत त्यांनी उघडपणे सभा घेतल्या; केज व पाटोदा या तालुक्यांत ४०,५० सभा, कायदेभंग व राष्ट्रीय ध्वज फडकविणे यामुळे त्यांच्यावर आठ खटले भरले जाऊन खटल्यात तीन तीन अशी दोन वेळा सक्तमजुरीची शिक्षा किंवा ४५० रुपये दंड अशी शिक्षा झाली; घर जप्त करून दंड वसूल केला गेला ; जेलमध्ये असताना घरातील सामान लुटले गेले ; ही शिक्षा भोगून आल्यावर पुन्हा वॉरंट निघाले ; १९४७ साली त्यांना औरंगाबाद जेलमध्ये सहा महिने अंड ट्रायल म्हणून ठेवले. झेंडावंदन, प्रभात फेरी, सभा इत्यादी कार्यात यांनी भाग घेतला; भूमिगत राहून १४ महिने त्यांनी वरील कामे केली म्हणून यांच्यावर वॉरंट होते; त्यामुळे त्यांनी वडगाव, पाथर्डी व डोमरी या छावण्यात आश्रय घेतला. शिंदे यादवराव तुकाराम (जन्म:१९०९) जन्मगाव खळेगाव (ता.गेवराई, जि.बीड) ; शिक्षण प्राथमिक ; खळेगाव या त्याच्या गावी झेंडा वंदन व प्रभात फेरी काढित असत; १९४७ साली बीडच्या कोर्टावर तिरंगा ध्वज लावण्याची कामगिरी केल्यावर यांना पकडण्यात आले व २ वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली व १००० रुपये दंड झाला ; ती शिक्षा त्यांनी औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. काकडे मारुती महादेव (जन्म:१९०९) जन्मगाव होळ (तालुका केज, जिल्हा बीड); शिक्षण प्राथमिक; यांनी १९३८ पासून आंदोलनात भाग घेतला. १९४२ साली वॉरंट निघाल्यामुळे हे भूमिगत झाले; १९४८ साली यांना अटक होऊन मारहाण झाली व खटला भरून यांना रिमांडहोममध्ये

८ महिने ठेवले होते. काकडे विश्वनाथ गोविंद (जन्म:१९०९) जन्मगाव किन्ही (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड);१९४७ मध्ये यांनी इतर सहकाऱ्यांबरोबर धामणगाव व देवळाली येथे सत्याग्रह केला. तेव्हा यांना अटक होऊन आष्टी कोर्टाने २ महिने सक्तमजुरी व २०० रुपये दंड अशी शिक्षा दिली. ती शिक्षा त्यांनी बीड व औरंगाबाद जेलमध्ये भोगली. सुटून आल्यावर कडा व मिरजगाव येथील कॅपात राहून लढ्यात भाग घेतला. जंजिरे भाऊसाहेब बाबूराव (जन्म:१९०९) जन्मगाव कुंभेफळ (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड);शिक्षण प्राथमिक;१९३७ सालापासून हैदराबाद संस्थान मुक्तिसंग्रामात भाग घेत असत;निर्वासितांची सर्वतोपरी सोय केली; अनेक करोडगिरी नाके जाळून टाकण्यात यांनी भाग घेतला. गव्हाणे माजलिंग रघुनाथ (जन्म:१९१०) जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड) लेव्ही घालण्याचे नाकारल्यामुळे यांच्यावर खटला भरला. जाधव ज्ञानोबा बाळाजी (जन्म:१९१०) जन्मगाव माजलगाव (तालुका माजलगाव, जिल्हा बीड);शिक्षण बी.एस.सी.,एल.एल.बी; १९४२ मध्ये यांनी चलेजावच्या चळवळीत भाग घेतला; १९४७-४८ मध्ये हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात भाग घेतला; स्टेट काँग्रेसच्या आदेशानुसार भूमिगत कार्य केले; १९४८ मध्ये निजाम सरकारचे पकड वॉरंट होते; त्यांची संपूर्ण मिळकत जप्त केली व त्यांच्या मुलीला ठार केले; सशस्त्र लढ्यात भूम, जिल्हा उस्मानाबाद येथे ऑगस्ट १९४८ मध्ये जबर मारहाण केली त्यामुळे त्यांना अर्धे अंधत्व आले. गवारे साहेबराव गणपतराव (जन्म:१९११) जन्मगाव सांगवी (पाटण) (तालुका आष्टी, जिल्हा बीड);शिक्षण प्राथमिक; १९४६ मध्ये हैदराबाद मुक्ती आंदोलनात यांनी खिळद येथील छावणीत आश्रय घेऊन मुक्तिलढ्यात भाग घेतला. जोशी उर्फ बल्लाळ नारायणराव चिंतामण (जन्म:१९१२, मृत्यू:१९६९) जन्मगाव बेलतुरी (ता.आष्टी जि.बीड);शिक्षण आयुर्वेदिक; १९२८ ते १९३२ या कालावधीत कायदेभंग चळवळ, स्वदेशी मोहीम, खादी पिकेटींग, भूमिगत हस्तपत्रके तयार करणे वगैरे कार्य केले;नगर कलेक्टर कचेरीवरील ब्रिटिशांचा ध्वज उतरवून तेथे भारतीय ध्वज लावला;१९३२ साली नगर जिल्हा काँग्रेसचे ५२ वे डिक्टेटर म्हणून यांची नियुक्ती झाली व शासनाने याच वेळी त्यांना पकडले व ६ महिने येरवडा तुरुंगात सक्तमजुरीची शिक्षा त्यांनी भोगली. गव्हाणे बाबूराव शंकरराव (जन्म:१९१३) जन्मगाव टाकळगाव (तालुका गेवराई, जिल्हा बीड);शिक्षण प्राथमिक; हैदराबाद संस्थान मुक्तिसंग्रामात यांनी भूमिगत राहून काम केले. काळेगावकर लक्ष्मणराव शामराव (जन्म:१९१४) जन्मगाव काळेगाव (तालुका केज, जिल्हा बीड) ; शिक्षण बी.ए.एम.एस.;१९३८ साली यांना अटक

झाली; जनतेत असंतोष पसरविण्याचा आरोप त्यांच्यावर होता; घराची झडती झाली, परंतु आक्षेपार्ह काही मिळाले नाही त्यामुळे सुटका झाली; आंदोलनात प्रसार व प्रचार ही कामे यांनी भूमिगत राहून केली; हे पुढे बार्शी सत्याग्रह शिबीरात राहात होते; एका झडतीत पत्रके, बंदुकी व दारूगोळा सापडला, त्यावेळी झालेल्या खटल्यात ६ महिने सक्त मजुरी २०० रुपये दंड किंवा दोन महिन्यांची शिक्षा झाली; औरंगाबाद जेलमध्ये शिक्षा दिली गेली; औरंगाबाद जेलमध्ये शिक्षा भोगत असतानाच पोलिस अॅक्शनच्यावेळी सुटका झाली.

कडेपूरकर रामचंद्र पंढरीनाथ (जन्म:१९१४) मूळगाव नांदेवाली (तालुका व जिल्हा बीड); शिक्षण हिंदी साहित्यरत्न; १९३२ साली नाशिक येथील काँग्रेस बार कौन्सिल डिक्टेटर म्हणून त्यांना सहा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली; १९३३ साली कलकत्ता येथे काँग्रेसच्या बेकायदा अधिवेशनास हैदराबाद, महाराष्ट्र व नागपूरतर्फे प्रतिनिधी म्हणून हजर राहिले; त्यावेळी झालेल्या लाठीमारात मार बसला तसेच त्यांना एक महिना अलिपूर तुरुंगात स्थानबध्द करण्यात आले.

पृष्ठ ६९ ते ७९ सर्व संदर्भ : स्वातंत्र्य-सैनिक चरित्रकोश, महाराष्ट्र राज्य विभाग मराठवाडा, डॉ. भ. ग. कुंटे, कार्यकारी संपादक, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन.

स्वा.सै. रामचंद्र कडेपूरकर

स्वा.सै. पुरूषोत्तमराव गोडसे

स्वा.सै. आत्मारामपंत पांडे वकील

स्वा.सै. अॅड. मधुसूदन चौध

स्वा.सै. निवृत्तीअप्या सरवदे (अडप्या)

स्वा.सै. लक्ष्मणराव देशमुख

बीड : एक कवडसा

१४ एप्रिल १८९९ रोजी झालेल्या घोडेखूर लढाईत अपयश आल्यानंतर बलवंत जगदंबने १८९९ ते १९०२ या काळात पुन्हा जमवाजमव करण्याचा प्रयत्न केला. घोडेखूर लढाईत झालेल्या प्राणहानीमुळे व पुढे या लढाईत सहभागी स्वातंत्र्यसैनिकांच्या नातेवाईकांच्या झालेल्या अतोनात छळामुळे लोक प्रचंड धास्तावले होते. त्यामुळे जगदंबला पुन्हा फारसा प्रतिसाद मिळणे कठीण होते. कदाचित या मुळेच त्याने १९०२ दरम्यान बीड सोडले.

सन १९०२ चा काळ बीडच्या दृष्टीने अतिशय मागासलेला होता. दळणवळणाच्या साधनांची कमतरता, बाहेरची वृत्तपत्रे येत नसल्याने माहितीचा अभाव, शिक्षणाची दुरवस्था व सामाजिकदृष्ट्या अनेक प्रश्न बीडच्या जनजीवनाला भेडसावत होते. पण अशा प्रतिकूल परिस्थितीतही स्वातंत्र्यसंग्रामाची ज्योत पेट घेत होती हे विशेष! बीड नगराच्या तत्कालीन सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर जर आपण दृष्टीक्षेप टाकला तर बीड जिल्ह्याची स्थिती स्पष्ट होते. स्वातंत्र्यसंग्राम काळात दळणवळणाची साधने तर खूप अपुरी होतीच परिणामी समन्वयाचा अभाव होता. तरीही स्वातंत्र्यसैनिकांनी दुर्दम्य इच्छाशक्तीवर हा लढा लढला.

बीड हे जिल्ह्याचे मुख्य शहर असताना अवघ्या बीडमध्ये केवळ एकच टांगा होता. कलेक्टरसह अन्य कोणाजवळही मोटारकार नव्हती. शहरातील कान्होपंताची हवेली ही प्रतिष्ठित मंडळीचे राहण्याचे ठिकाण होते.

सराफालाईन वेशीवरील शिलालेख

घड्याळ नसल्यामुळे सायंकाळी

खासबागेतून तोफा वाजवून रोज वेळ दर्शविली जाई. मध्ययुगातील एक धनिक धोंडाजी देशपांडे यांच्या नावाने ओळखल्या जाणारा धोंडीपुरा हा भाग म्हणजे स्वातंत्र्यसैनिकांचा बालेकिल्ला होता. (धोंडाजी छरण देशपांडे यांनी सराफालाईनवरील नदीच्या काठी वेस बांधल्याचा शिलालेख वेशीवर आहे. या वेशीस सराफालाईन वेस म्हणून ओळखतात)

बीडला पहिली मोटार आली ती १९१९ साली. हैदराबादचे दिवाण सर अली इमाम हे बीडच्या दुष्काळाची पाहणी करण्याकरिता या मोटारीतून आले होते. तेव्हा मोटार पाहण्यासाठी रस्त्याच्या दुतर्फा मोठी गर्दी झाली होती. १८९८च्या उठावाचा नायक बलवंत जगदंब हा धोंडीपुरा भागातील जटाशंकर मंदिरासमोरील शेवराव सौंदत्तीकरांच्या वाड्यात राहत. पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, राघवेंद्र ओपळकर, भगवानराव हसेगावकर, विश्वनाथ पालीमकर, रामलिंगस्वामी, शामराव बाहेगव्हाणकर, श्रीपतराव सौंदत्तीकर, काशीराव पाटील येळंबकर, आर.डी.देशपांडे आदी स्वातंत्र्यसैनिक याच भागात राहत. बळवंतच्या उठावाला खंबीर साथ देणारे गोविंदराव चपळगावकर हे पुरुषोत्तमराव चपळगावकरांचे चुलते होते. लोक त्यांना गोविंदरावांना 'रावसाहेब' म्हणत तेही याच भागात राहत. बीडहून जालन्याला एक खाजगी बस जाई. किल्ल्यावर खासबागेकडे जाणाऱ्या वेशीजवळ हे बसस्टँड होते. बीडमध्ये धोंडाजी वेशीला लागून धोंडीपुरा प्राथमिक शाळा होती. तर गावाबाहेर मदरसे-फोकानिया हायस्कूल (शिवाजी पुतळयाजवळील मल्टीपर्पज शाळा) होते. शाळेत मुस्लिम धर्मशास्त्र (शराह शरीफ) हा विषय

१. टीप : जुन्या बीड विषयीचे बहुतेक संदर्भ स्वा.सै. पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांच्या 'घडून गेलेली गोष्ट' या पुस्तकातून घेतले आहेत.

शिकवला जात असे. या काळात दळणवळणाची साधने जवळपास नव्हतीच. बीड-जालन्याचे तिकीट पाच रुपये होते. तर सरकारी नोकरांना पगार नऊ रुपये होता. जालन्याला जाण्यास आठ ते नऊ तास लागत. उच्च शिक्षणासाठी हैदराबादशिवाय पर्याय नव्हता. हैदराबादेत बीड भागातील काही तरुण वकिलीचे शिक्षण घेत होते. तेथेच त्यांचा स्वातंत्र्यलढ्याशी संबंध आला. यात पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, व्ही.डी. देशपांडे, बाबुराव हिटनाळीकर, भगवानराव परळीकर व ज्यंबकराव खुरसाळे यांचा समावेश होता. या काळात आनंद कृष्ण वाघमारे यांचे मराठवाडा हे एकमात्र साप्ताहिक चालू होते. अवघ्या बीडमध्ये केवळ एकच डॉक्टर होता. त्यामुळे आरोग्याच्या दृष्टीने लोकांचे हाल होत. माळीवेसजवळ असलेल्या 'बारादरी' नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या इमारतीत न्यायालय होते. इथेच घोडेखूर लढाईतील ९ स्वातंत्र्यसैनिकांना १८९९ साली फाशी देण्यात आली होती. पण या बारादरीत कोर्टाला जागा कमी पडल्याने ते कोर्ट त्याकाळात 'हरजीनानजीचा वाडा' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या औंटीच्या वाड्यात भरत. पुढे बशीरगंज भागातील एका मोमीनाच्या माडीवर भाड्याच्या जागेत हे कोर्ट भरत असे. कालांतराने नगरला जाणाऱ्या रस्त्यावर लक्ष्मीबाग शेताजवळील रस्त्याच्या कडेला नवीन कोर्टाची इमारत बांधण्यात आली. रावसाहेब गोविंदराव चपळगावकर यांना शहरात मोठा मान होता. त्याकाळात भीमा धांडे हा गाजलेला पैलवान होता. धूलिवंदनाच्या दिवशी कुस्त्याची दंगल व्हायची. तो चाहत्यांच्या खांद्यावर मिरवत मिरवत रावसाहेबांच्या घरी येत असे. रावसाहेब त्याचा फेटा बांधून सत्कार करीत. मग ही मिरवणूक मिरवत मिरवत धांडे गल्लीत जात असे. बीड शहरात राजुरीवेस ते चौक (नंतर या चौकाला बलभीमराव कदम यांचे नाव दिले गेले. तेव्हापासून हा चौक बलभीम चौक म्हणून ओळखला जातो.) एवढाच रस्ता सिमेंटचा होता. पुढे दोन-चार छकडे (बैलांची टांगागाडी) व एकदोन टांगे वाढले. रामतीर्थ भागातील रामदासी संप्रदायातील गिरधरस्वामी समाधी स्थळाची देखरेख बुडखे गल्लीतल्या महादेव मंदिरात रहाणारे श्रीपाद जेरे शास्त्री करीत. (ही गल्ली आज मंत्री गल्ली म्हणून ओळखली जाते.) दसऱ्याच्या दिवशी सीमोल्लंघनास बीडचे लोक खंडेश्वरी देवीच्या दर्शनास जात. निजामी राजवटीतील दसऱ्याच्या दिवशी देवळाजवळ एक शामियाना उभारण्यात येई, सर्व अधिकारी-मुस्लिमसुद्धा तेथे येत व पानसुपारी घेऊन जात.यात मुस्लिम अधिकाऱ्यांचाही समावेश असे. आंधळ्या देवीच्या

मंदिराचा जीर्णोद्धार अण्णाबुवासारख्या एका सामान्य आणि निरागस माणसाने स्वतःच्या परिश्रमातून केला. सर्व प्रकारची निमंत्रणे अण्णाबुवा गावभर देत. ते उखाणे फार छान घेत. त्यामुळे निमंत्रण सांगायला अण्णा आले की घरच्या बायका त्यांना उखाणे घ्यायला सांगत.

दत्तमंदिराच्या आवारात पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, विश्वनाथ पालीमकर, रामचंद्र खडकीकर व अंबाजोगाईचे विष्णू मुकादम यांनी व्यायाम शाळा सुरू केली. व्यायामशाळेत मल्लखांबासाठी लागणारे सागवानाचे लाकूड पुरुषोत्तमराव चपळगावकर व बाबूराव हिटनाळीकर यांनी मालकाला न कळत उचलून आणले व त्याचा लक्ष्मण सुताराकडून मल्लखांब करवून घेतला. याच व्यायाम शाळेवर एका अरबाने घोडे बांधून अतिक्रमण करण्याचा प्रयत्न केला. त्याला या सर्वांनी विरोध केला. त्यामुळे दत्तमंदिराचे संरक्षण झाले. दत्तमंदिर हे या काळात बीड शहरातील सांस्कृतिक आणि राजकीय घडामोडीचे केंद्रच झाले होते. याच दत्त मंदिरात बीडचा सार्वजनिक गणेशोत्सव साजरा होत असे. बीडच्या सार्वजनिक गणेशोत्सवाला सुरवात झाली ती याच मंदिरापासून. बीड येथील वकील गोपाळराव गोडसे हे त्याचे प्रमुख होते. चंद्रकांतराव गोडसे मिरवणुकीला मदत करीत. मशिदीसमोर किती अंतरावर वाद्य वाजविणे थांबवले पाहिजे हे दर्शविण्यासाठी रस्त्यावर झेंडे गाढण्यात येई. गणपतीची मिरवणूक दुपारी दोन वाजता निघून सायंकाळी पाच वाजता जुन्या पुलाजवळ विसर्जित होई. मिरवणुकीच्या मागे पुढे अल्लामा संघटनेचे फावडेधारी कार्यकर्ते असत. मुक्ताबाईची पालखी हा बीड शहरातील मोठा सांस्कृतिक कार्यक्रम होता. या पालखीचा मुक्काम सटवाई मैदानातील मळ्यात असे. त्याची जबाबदारीही गोपाळराव गोडसे दरवर्षी घेत. दोन-चार वर्षांत एकदा प्लेगची साथ यायचीच. तेव्हा लोक गावाबाहेर जाऊन राहत. धुळवडीला चपळगावकर आणि त्यांचे सोबती नकला आणि करमणुकीचे कार्यक्रम करीत. त्याबद्दल बापुसाहेब काशीद, धोंडीरामजी मंत्री त्यांचे कौतुक करीत. अनंत चतुर्दशीची व मुक्ताबाईच्या पालखीची जबाबदारी या काळात फरशीवरल्या देशमुखाचा वाडा सार्वजनिक चर्चासत्राचे एक व्यासपीठच होते. तर किल्ल्यावर प्रवचने व जाहीर सभा होत. वाड्यांना आजच्या कॉम्प्लेक्सप्रमाणे नावे दिली जात. त्यात कबाड गल्ली रोडवरील

पोलिस स्टेशनजवळ मायबापाचा वाडा प्रसिध्द होता. (आता हे पोलिस ठाणे बंद पडले आहे.)

१९१५ साली कंकालेश्वर मंदिराजवळ एका मुस्लिमाने घर बांधले. मंदिरात दर्शनासाठी येणाऱ्या लोकांना तो अडथळा आणू लागला. हे प्रकरण निजामाच्या मंत्रिमंडळाकडे गेले. निजामाच्या मंत्रिमंडळाने ते महादेवाचे मंदिर असल्याचे मान्य केले. मात्र यात्रेला विरोध केला. मंत्रिमंडळाच्या हुकूमानुसार शामबुवा फाटक साडे सात रुपये महिन्याच्या पगारावर देवळात पूजाअर्चा करत. मात्र इतरांना देवळात जाण्यास बंदी घालण्यात आली. ही बंदी मोडून देवळात जाण्याचे धाडस पुरुषोत्तमराव गोडसे व भुजंगराव चपळगावकर या दोन धाडसी तरुणांनी केले.

धर्माजी प्रतापराव या आद्यक्रांतिकारकाने १८१८ मध्ये केलेल्या आद्यउठावापासून ते पुढे १८८९ मध्ये बलवंत जगदंबने केलेला सशस्त्र उठाव व त्याची घोडेखूरच्या लढाईत झालेली परिमती बीड जिल्ह्याच्या मातीने पाहिली होती. त्याचे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष संस्कार लोकजीवनावर झाले होते. निजाम व ब्रिटिशांविरुद्ध झालेल्या या उठावांनंतरही सर्वसामान्य माणूस स्वातंत्र्याबद्दल फारसा जागरूक नव्हताच. हैदराबाद संस्थानचा म्हणून स्वतंत्र असा स्वातंत्र्यलढाच नव्हता. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याशी हा लढा जोडला जात होता. या काळात बीडच्या मंत्री कुटुंबातील मोतीलाल हा तरुण औरंगाबादेत शिकत होता. तो देशभक्त होता. लोकमान्यांच्या निधनानिमित्त आयोजित शोकसभेत मोतीलाल उपस्थित होता. घरची श्रीमंती असल्याने तो इंग्रजी पेहरावात होता. डोक्यावर हंगेरियन शैलीची टोपी होती. या सभेला तरुणांचे नेते व मोतीलाल यांचे मित्र आनंद कृष्ण वाघमारे उपस्थित होते. वाघमारेंना मोतीलालच्या डोक्यावरील हंगेरियन शैलीची टोपी आवडली नाही. त्यांनी ती काढून फेकली आणि मोतीलालजींना स्वदेशी वस्तूंचा वापर करायला सांगितले. घटना लहान होती पण त्यामुळे मोतीलाल मंत्रांचे आयुष्यच बदलून गेले! शेवटच्या श्वासापर्यंत मोतीलालजी मंत्री यांनी स्वदेशीचा पुरस्कार केला. मोतीलालजी मंत्रांच्या रूपाने स्वातंत्र्यसंग्रामाचे वारे बीडच्या दिशेने वाहू लागले.

मोतीलाल मंत्री यांचा जन्म १९०० सालातला. १९२५ साली त्यांनी वकिलीचे शिक्षण पूर्ण केले मात्र वकिली कधीच केली नाही. घरच्यांना

न जुमानता महात्मा गांधीजींच्या मिठाच्या सत्याग्रहात ते सामील झाले. पिंपळनेर सारख्या लहानशा गावी जन्मलेल्या मोतीलालजींचा महात्मा गांधीशी जवळचा संबंध आला. महात्मा गांधींनी वैयक्तिक सत्याग्रहासाठी राज्यातून पाच कार्यकर्ते निवडले. त्यात स्वामी रामानंद तीर्थांसह हिरालालजी कोटेचा व मोतीलालजींचा समावेश होता. १९३८ च्या सत्याग्रहात त्यांना अडीच वर्षे शिक्षा व दोन हजार रुपये दंड झाला. तुरुंगातून सुटताच पुन्हा १९४० मध्ये त्यांनी हैदराबादेत सत्याग्रह केला. बाहेरील गुंडांनी केलेल्या हल्ल्यात ते तुरुंगात जखमी झाले तेव्हा स्वतः महात्मा गांधींनी हैदराबादचे दिवाण अकबर अली हैदरी यांना पत्र लिहून बीडच्या या भूमिपुत्राच्या जिविताच्या रक्षणाची जबाबदारी सरकारवर आहे याची समज दिली होती. पुढे १९४२, ४५, ४६ व ४७ साली झालेल्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या सत्याग्रहात ते सामील झाले व त्यांनी कारावास भोगला. इतकेच काय स्वातंत्र्यानंतर १९७७ साली लावण्यात आलेल्या आणीबाणीमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आलेल्या बंधनाविरुद्ध त्यांनी खांद्यावर तिरंगा ध्वज घेऊन एकट्याचाच मोर्चा काढून स्वतःला अटक करवून घेतली होती. याच कारणाने त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. विनोबांची भूदान चळवळ, हरिजन सेवक संघ, गो शाळा, सूतकताई अशा अनेक माध्यमातून त्यांनी जनसेवा केली. जयप्रकाश नारायणांसोबत जीवन राष्ट्रास अर्पण करण्याची शपथ घेतली. मोतीलालजीसारख्या समर्पित गांधीवादी व्यक्तित्वाने एका अर्थाने हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याची ठिणगी बीड भागात पडली असे म्हणल्यास वावगे ठरू नये. या ठिणगीची दाहकता वाढवली ती हिरालालजी कोटेचा यांनी.

हिरालालजी कोटेचा यांचा जन्म सन १९१३ मध्ये बीड येथे झाला. ते गांधीजींचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. गांधीजींनी निवडलेल्या वैयक्तिक सत्याग्रहात मोतीलालजी मंत्रीसोबत हिरालालजीही होते. वडिलांचा विरोध झुगारून ते व त्यांची भावंडे स्वातंत्र्यलढ्यात उतरली. हिरालालजी कोटेचा व कोटेचा कुटुंबीयांवर पुढे विवेचन आले आहेच. मोतीलालजी मंत्री व हिरालालजी कोटेचांमुळे गांधीवादी विचार करणाऱ्या तरुणांची एक फळीच बीडमध्ये उभा राहत होती.

बीड शहरात हळूहळू वाचनालय व व्यायामशाळा सुरू होत होत्या. दत्तात्रय संतराम पाटील, विश्वनाथ पालीमकर, रामचंद्र खडकीकर व बालाजी गोखले वाचनालयासाठी परिश्रम घेत होते. हे वाचनालय दत्तमंदिर परिसरात

चाले. जनजागृतीसाठी मदनलाल सारडा राष्ट्रीय मेळा चालवीत. ते तुरुंगात गेल्यावर भारतभूषण, बाबुराव सरवदे, तुकाराम नलवडे, आसराजी बनसोडे, मिटूलाल सारडा यांनी ते काम केले. सार्वजनिक गणेशोत्सव व मुक्ताबाईची पालखी हा मोठा उत्सव होता. गोपाळराव गोडसे वकील त्यांची जबाबदारी घेत. निजामाचे पोलिस अशा उत्सवांना मोठा पायबंद घालीत. वाद्यांवर बंदी घातली जात. मशिदीसमोर वाद्य वाजवल्यास शिक्षा व मारहाण होत असे. वामनराव वझे यांनी तरुणांचे संघटन करून अशा अन्यायाला विरोध सुरू केला. दरम्यान 'इत्तेहादुल मुस्लिमीन' या कट्टर धर्मांध मुस्लिम संघटनेच्या रझाकारांनी संस्थानात मोठा हैदोस माजवायला सुरुवात केली होती. हिंदू स्त्रियांच्या अब्रू लुटणे नित्याचेच झाले. गुंडगिरी दडपशाही व लुटालूटीचे प्रमाण वाढले यामुळे असंतोषाचा आगडोंब उसळत होता. यातूनच हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आकार घेत होता.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचे चार टप्प्यात विभाजन होते. या आंदोलनाचा पहिला टप्पा म्हणजे कायदेभंगाचा. निजामाच्या जुलमी कायद्यांना विरोध करून या कायद्याचा भंग करून सरकारला विरोध करणे व लोकात जागृती निर्माण करण्याचे मूलभूत काम या टप्प्यात झाले. २७० खेड्यांनी लेव्ही देण्यास नकार दिला. तर ५५० खेड्यांनी सरकारला कर देण्याचे नाकारले. जंगल सत्याग्रहात संपूर्ण मराठवाड्यातून जवळपास सव्वालाख शिंदी, ताड, मोह व सागाची झाडे तोडण्यात आली. तर निजामाच्या आसफिया झेंड्याच्या नाकावर टिच्चून एक हजार सेहचाळीस खेड्यांमध्ये सामुदायिकरीत्या तिरंगा फडकावला गेला. स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या दुसऱ्या टप्प्यात बहिष्कार आणि असहकाराचे शस्त्र उपसले गेले. मराठवाड्यातून साडेचार हजार विद्यार्थ्यांनी शाळा कॉलेजवर बहिष्कार टाकला. जवळपास तीनशे वकिलांनी कोर्टावर बहिष्कार टाकला. स्वतःहून सातशे तेवीस पाटील कुलकर्ण्यांनी व २९२ खेड्यांतील पंचांनी सरकारच्या तोंडावर राजीनामे फेकले. तर साठ गावातील पाटील कुलकर्ण्यांच्या दप्तरांची लोकांनी होळी केली. 'सरंजामदार, जहागीरदार, इनामदार, देशमुख, पाटील, कुलकर्णी साधारणतः शिक्षित वर्ग हा निजामी यंत्रणेत कोठे ना कोठे गुंतलेला असे त्यामुळे शासनाविरूद्ध जाऊन आपल्या स्वार्थास धोका पत्कारायला कोण स्वीकारतो?'^१

१. बिंदुसरेचं पाणी, लेख- पिंडच त्यांचा शूरांचा. लेखक: स्वातंत्र्यसैनिक रामलिंग महालिंग स्वामी, पृष्ठ १

स्वातंत्र्यलढा आता तिसऱ्या टप्प्यात पोहचला होता. लोक प्रक्षुब्ध होत होते. सरकार जाचक नियमांचा आधार घेऊन सामान्य शेतकऱ्यांची पिळवणूक करत होते. तर दुसरीकडे रझाकार अमानुष अत्याचार करत होते. याला प्रत्युत्तर देण्यासाठी संस्थानातील जनतेने बाह्या सरसावल्या. सरकारी इमारती व सरकारी मालमत्तेची लोकांनी मोठ्या प्रमाणात नासधूस करून आपला रोष व्यक्त करायला सुरुवात केली होती. लोकांनी पोलिस स्टेशन व सरकारी इमारतीत बाँबस्फोट घडवून आणले. रेल्वेस्टेशन जाळण्यात आली. मराठवाड्यात चार सरकारी पूल आणि चार सरकारी इमारती उडवण्यात आल्या. इंजिन रुळावरून पाडून डबे घसरवण्याचे तीन प्रकार घडले. सरकारी बस जाळण्याच्याही दोन घटना घडल्या. जवळपास ३५ ठिकाणच्या तारा तोडून रूळ उखडण्यात आले व सरकारचे दळणवळण बंद करण्याचा प्रयत्न झाला. लोक समोर यायला लागले होते. सरकारचे वर्चस्व झुगारून १६८ ठिकाणी शेतकरी तरुण मुलांनी लढाऊ किसान दले स्थापन करून गावचा कारभार हाती घेतला होता. इतकेच काय, सरकारी धान्य गोदामे लुटून त्यातील धान्य गोरगरीब प्रजेला वाटण्याचे धाडस ही तरुण मुले करत होती. सरकारी गोदामे लुटण्याचे २३ प्रकार मराठवाड्यात घडले. अहिंसक मार्गाने स्वातंत्र्य मिळणे कठीण आहे असे लोकांना वाटू लागले. सशस्त्र उठावाशिवाय पर्याय नाही यावर लोकांचा विश्वास बसला. अर्थातच शेवटचा टप्पा होता तो सशस्त्र उठावाचा.

संग्रामाच्या चवथ्या आणि शेवटच्या टप्प्यात संपूर्ण मराठवाड्याच्या सरहद्दीवर जवळपास २५ कॅम्प सुरू झाले. या कॅम्पचे अनेक उपकॅम्प होते. एक प्रकारे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढा आता निर्णायक क्षणावर आला होता. कॅम्पमधील स्वातंत्र्यसैनिकांनी हातात बंदुका उचलल्या होत्या. जुलमाचे प्रतीक असणारे करोडगिरी नाके, रझाकार केंद्र यांच्यावर धडाधड गोळ्या बरसू लागल्या. बाँबहल्ले होऊ लागले. आता निजाम सरकारला कळून चुकले होते की, त्यांची शेवटची घटका जवळ आली आहे.

कॅम्पच्या स्वातंत्र्यसैनिकांनी किती मोठ्या प्रमाणात हल्ले केले हे पुढील आकड्यांवरून आपल्या लक्षात येऊ शकेल. स्वातंत्र्यसैनिकांनी जवळपास साडे आठशे रझाकार आणि पोलिस यमसदनाला पाठवले. ४२ पोलिस अधिकारी, २०५ पोलिस जवान, ५६१ रझाकार आणि ३६ रोहिले व अरबांचा त्यात समावेश होता.

हैदराबाद संस्थानास स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या ध्येयाने पछाडलेल्या स्वातंत्र्यसैनिकांनी १५२ करोडगिरी नाके उद्ध्वस्त केले. ४७ पोलिस ठाण्यावर हल्ले केले. ६० रझाकार केंद्रांवर हल्ले केले. पोलिस आणि रझाकारांचा १६५ खेड्यांनी तीव्र प्रतिकार केला. विशेष म्हणजे २५० खेड्यांनी निजामी सत्ता झुगारून स्वातंत्र्य पुकारले होते. यात शत्रूशी लढत असताना मराठवाड्यातील अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांनी हौतात्म्य पत्करले. या घटनांशिवाय रझाकार व पोलिसांनी अनेक ठिकाणी हल्ले व गोळीबार केला. त्यास स्वातंत्र्यसैनिकांनी सडेतोड उत्तर दिले.

वरील चार पर्वात हैदराबाद स्वातंत्र्यलढा लढला गेला. आज मराठवाडा, तेलंगणा, हैदराबाद व कर्नाटक हे विभाग वेगवेगळे असले तरी स्वातंत्र्यपूर्व काळात ते एकात्म पावलेले होते. सन १७२४ ते १९४८ पर्यंत म्हणजे २२४ वर्षांची आसफिया घराण्याची राजवट स्वातंत्र्यसैनिकांनी आत्मिक बळावर उखडून फेकली.

(आकडेवारी संदर्भ - हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक: अनंत भालेराव)

बीडचा रणसंग्राम...

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात बीड जिल्ह्याच्या योगदानाचा विचार विविध चार पर्वात करावा लागेल. मात्र हा विचार आंदोलनाच्या स्वरूपावरून करण्याच्या ऐवजी तो काळानुरूप केल्यास त्यात अधिक सुस्पष्टता येऊ शकते.

१. बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यसंग्रामाचा पहिल्या पर्वाचा कालावधी धर्माजी प्रतापरावाचा सन १८१८ चा उठाव ते सन १८८९ मध्ये बलवंत जगदंबने घोडेखूर मध्ये लढलेल्या लढाईपर्यंतचा ठरतो.
२. दुसऱ्या पर्वाचा कालखंड हा १८९० ते १९३५ असा असून बीड जिल्ह्यात या काळात लोकमान्य टिळक व नंतर महात्मा गांधींचा मोठा प्रभाव दिसतो. पुढे टिळकांच्या मृत्यूनंतरच्या युगास 'बीड जिल्ह्याचे गांधीयुग' म्हणावे लागेल.
३. तिसरे पर्व स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या दृष्टीने बीड जिल्ह्यातील खऱ्या अर्थाने जडणघडणीचे ठरते. या पर्वाचा काळ १९३६ ते १९४२ आहे.
४. चौथ्या व अंतिम पर्वाचा कालखंड १९४३ ते १९४८ असा असून हा

काळ विलक्षण संघर्षाचा ठरतो.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामास पार्श्वभूमी आहे ती भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाची. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या शेवटच्या टप्प्यात हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाची बीजे पेरली गेली. भारतीय स्वातंत्र्यलढा हा जवळपास पाऊणे दोनशे वर्षे लढला गेला तर हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम प्रत्यक्षात अवघी दहा वर्षे! भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील वेगवेगळ्या टप्प्यांचा, कार्यक्रमांचा, नेत्यांचा प्रभाव संस्थानातील जनजीवनावर पडणे अपरिहार्यच होते. कारण भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा तो एक भागच होता. त्यामुळे १९३८ च्या पूर्वी बीड जिल्ह्यातील बहुसंख्य नेते हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे सैनिक होते. मात्र हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर व विशेषतः १९३८ च्या सत्याग्रह आंदोलनानंतर ही सगळी मंडळी हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याचे सैनिक झाले. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यानेच खऱ्या अर्थाने हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील क्रांतिकारकांची पायाभरणी केली. याच लढ्यातून हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम उभा राहिला.

सहाव्या निजामापर्यंतचा अन्याय लोकांनी कसाबसा सहन केला. पण सातवा निजाम उस्मानअली सत्तेवर आला. त्याने सत्ता टिकवण्यासाठी अनेक षडयंत्रे रचली त्यातूनच 'इत्तेहादुल मुस्लिमिन' या धर्मांध संघटनेचा जन्म झाला. याच संघटनेतून कासीम रझवी या जात्यंध नेत्याचा पुढे उदय झाला. दुर्दैवाने रझवी व निजामाने संगनमताने हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामास धार्मिक रूप देण्याचा प्रयत्न झाला. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरही त्यांनी मुस्लिम संघर्ष उभारण्याचा प्रयत्न केला.

निजामाच्या धर्मांध कारवायांमुळे १९ व्या शतकाच्या आरंभी हैदराबाद संस्थानात आर्य समाज व हिंदू परिषदेच्या चळवळीचे बीजारोपण होत होते.

बळवंत जगदंबने बीडमध्ये १८८९ मध्ये केलेल्या सशस्त्र उठावानंतर त्याच्यासह त्याचे बहुसंख्य साथीदार जिल्हा सोडून गेले होते. याच काळात मुंबईत आर्य समाजाच्या चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवताच बीड जिल्ह्यात आर्य समाजाची चळवळ आश्चर्यकारकरीत्या फोफावली. १८९१ मध्ये धारूरला आर्य समाजाची स्थापना झाली होती. दरम्यान १८९५ मध्ये पुण्यात लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनी सुरू केलेल्या गणेशोत्सवाचे लोण संस्थानातही पसरले व १८९५ च्या गणेश चतुर्थीला हैदराबाद शहरात पहिला सार्वजनिक गणपती उत्साहात

बसवला गेला... औरंगाबाद शहरात त्याही पूर्वी १८९३ ला गणेश उत्सवाला आरंभ झाला होता. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळात बीड जिल्ह्यातील बहुसंख्य सैनिकांवर लोकमान्य टिळकांचा विलक्षण प्रभाव होता. जहाल मंडळी लोकमान्यांकडे मोठ्या प्रमाणात आकर्षली गेली होती. १९०५ ते १९०७ च्या दरम्यान लोकमान्य टिळक प्रणित स्वदेशी चळवळ या भागात मोठ्या प्रमाणात फोफावली होती.

लोकमान्य टिळक मराठवाड्यात येण्याच्या अगोदरच बीड परिसरातील क्रांतिकारकांचा त्यांच्याशी संपर्क होता. सन १८८९ च्या उठावाचा नायक बलवंत जगदंबसह उठावातील प्रमुख शहाजी व धोंडाजी मुंडे या क्रांतिकारक बंधूंचा लोकमान्य टिळकांशी संपर्क होता

गोळ्या तयार करण्याचे यंत्र

तसेच जगदंबचे सहकारी गोविंदराव चपळगावकर वकील यांच्या सह अन्य काही जण लोकमान्य टिळकांना पंढरपूरला जाऊन भेटल्याचे बोलले जाते. लोकमान्यांनी शहाजी व धोंडाजी मुंडे या क्रांतिकारक बंधूंना गोळ्या तयार करण्याचे यंत्र दिले होते. हे मशीन मुंडे यांच्या वंशजाजवळ शोधण्यात प्रस्तुत लेखकाला यश आले आहे. शिवाय हे दोन भाऊ लोकमान्य टिळकांना स्वातंत्र्य आंदोलनासाठी

अर्थपुरवठा करित असल्याच्या कथा अद्यापही देवगाव परिसरात सांगितल्या जातात.

सन १९०१ मध्ये ताई महाराज दत्तक प्रकरणी लोकमान्य टिळक औरंगाबादला आले आणि त्या दिवसापासून हैदराबाद संस्थानातील त्यातही विशेषतः मराठवाडा प्रांतातील स्वातंत्र्यआंदोलनात नवा जीव ओतला गेला. हा काळ टिळकांच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रचंड भारलेला होता.

लोकमान्य टिळकांनी सुरू केलेला गणेश उत्सव हा संस्थानातील हिंदू रयतेला निजाम-ब्रिटिशांना विरोध करण्याचा जालीम मार्ग वाटला. पूजापाठातल्या

धार्मिकतेपेक्षा राष्ट्रभक्तीची भावना त्यात अधिक होती. लोकमान्य टिळकांनी मनातला असंतोष व्यक्त करायला एक प्रभावी अस्त्र त्यांच्या हातात दिले होते.....!

लोकमान्य टिळकांच्या मराठवाड्यातील आगमनाचे दूरगामी परिणाम झाले. त्यांची प्रेरणा घेऊन आर्य समाजाने मराठवाड्याच्या काही भागात ग्रंथालय, व्यायामशाळा, आखाडे, वाचनालय, खाजगी शाळा आणि यज्ञकुंड उभारणी निजाम सरकारला न जुमानता सुरू केल्या. औरंगाबाद बीड, उस्मानाबाद, नांदेडपर्यंत टिळकांच्या प्रेरणेने असंख्य ब्रह्मचारी, संन्यासी, गोसावी, शास्त्री यांनी स्वदेशीचा प्रचार जोरात केला. १९०५ ते १९०७ च्या दरम्यान स्वदेशी चळवळ भरास येत होती. दरम्यान इंग्रजांनी टिळकांना केलेल्या अटकेचा निषेध म्हणून औरंगाबादच्या १९ वर्षांच्या अनंत लक्ष्मण कान्हेरे याने २१ डिसेंबर १९०९ रोजी नाशिकच्या विजयानंद नाट्यगृहात इंग्रज अधिकारी जॅक्सनचा गोळ्या घालून खून केला. १९ एप्रिल १९१० रोजी या तरुण क्रांतिकारकाला फासावर लटकवले. अनंत कान्हेरेंच्या हौतात्म्याने संपूर्ण मराठवाड्यात असंतोषाची लाट उसळली. गावोगावी व्यायामशाळा, वाचनालय सुरू होऊन तरुण मुले देशभक्तीकडे मोठ्या प्रमाणात आकर्षली गेली.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आता हळूहळू आकार घेत होता. १९१३ मध्ये हैदराबादेत न्यायमूर्ती राय बालमुकुंद यांच्या पुढाकाराने 'ह्युमॅनिटेरियन लीग' स्थापले गेले. अनेक कर्तबगार नेते याच लीगमधून पुढे आले. १९१५ मध्ये केशवराव कोरटकर व वामनराव नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली सोशल सर्व्हिस लीग (सामाजिक परिषद) ची स्थापना झाली.

दुसरीकडे सामाजिक परिषदेच्या माध्यमातून लोकजागृती होत होती. या परिषदेचे पहिले अधिवेशन सन १९१८ मध्ये हदगाव तालुक्यातील कवाना या गावात झाले. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाला खरी धार आली ती महात्मा गांधींच्या संस्थानातील आगमनाने. १९१९ मध्ये महात्मा गांधी हैदराबादला आले. त्यामुळे संस्थानात खिलाफत चळवळीला वेग आला व हिंदू - मुस्लिम ऐक्याचे नवे वारे वाहू लागले. हे निजामाला नको होते. त्यामुळे निजामाने यात फूट पाडण्याचे षडयंत्र रचायला सुरवात केली. त्याने १९२१ मध्ये 'गश्ती निशाण' हा अत्यंत अन्यायी कायदा संस्थानात लागू केला. या कायद्यामुळे हिंदू रयतेवर मोठी बंधने लादली गेली. (पुढे निजामाने सन १९३५ मध्ये धार्मिक बंधने जास्त कडक

केली.) १९२४ मध्ये गुलबर्ग्यात हिंदू-मुस्लिम दंगल घडवून आणली गेली. त्याचा मोठा परिणाम मराठवाड्यात झाला. बीडमध्येही मोठी जाळपोळ झाली. बीड हे स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या दृष्टिने मुळातच संवेदनशील शहर असल्याने गुलबर्ग्याच्या दंगलीचा वणवा बीडमध्ये चांगलाच पेटला. ही दंगल बीडच्या इतिहासात 'तीन तारीख' या नावाने ओळखली गेली. संस्थानात पुढे १९२७ मध्ये इत्तेहादूल मुस्लिमिन या कडव्या धार्मिक संघटनेचा जन्म झाला.

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील हिप्परगे या लहानशा गावात याच काळात (१९२४) अनंत कुलकर्णी व व्यंकट देशमुख या तरुणांनी राष्ट्रीय ध्येय समोर ठेवून शाळा काढली. या शाळेत आरंभी स्वामी रामानंद तीर्थ व बाबासाहेब परांजपे हे शिक्षक म्हणून कार्यरत होते. (दोघेही पुढे अंबाजोगाईच्या योगेश्वरी शाळेत शिक्षक म्हणून दाखल झाले.) दरम्यान केशवराव कोरटकरांच्या अध्यक्षतेखाली १९२८ मध्ये जनता शिक्षण परिषदेची स्थापना होऊन शिक्षणाचा मुद्दा ऐरणीवर आणण्याचा प्रयत्न झाला. या परिषदेचे मे १९३७ मध्ये हैदराबादेत तिसरे अधिवेशन झाले. परिषदेचे अध्यक्ष काशीनाथराव वैद्य यांच्या आमंत्रणावरून स्वामी रामानंद तीर्थ परिषदेला उपस्थित होते.

लोकमान्य टिळकांच्या प्रेरणेने संस्थानात उसळत असणारी असंतोषाची लाट अचानक त्यांच्या निधनाने (१ ऑगस्ट १९२०) अस्ताव्यस्त होण्याच्या मार्गावर असतानाच महात्मा गांधींचे नेतृत्व राष्ट्रीय स्तरावर विलक्षण लोकप्रिय झाले. ही सगळी लाट गांधीजींकडे वळली. महात्मा गांधींनी या असंतोषावर सत्य, अहिंसा आणि सहिष्णुतेचे संस्कार केले. या काळात मराठवाड्यात अनेक गांधीवादी नेतृत्व उभे राहिले. त्यात बीडमधील मोतीलाल मंत्री व हिरालाल कोटेचा व त्यांचे कुटुंबीय यांची नावे महत्त्वाची आहेत. बीड जिल्ह्यात खऱ्या अर्थाने गांधीयुगाचा आरंभ मंत्री-कोटेचांपासून होतो असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

हिरालालजी कोटेचा हे कोटेचा कुटुंबातील हिरा होते. इ.स. १९१३ मध्ये यांचा जन्म झाला. सातवा निजाम उस्मान अलीचा थोरला मुलगा त्यांचा जवळचा मित्र होता. ते दोघे फिरायलाही जात. कलकत्याहून दोघे रेल्वेने प्रवास करीत असताना हिरालालजी मध्ये वर्ध्याला उतरले. राजपुत्र निजाम हैदराबादेस गेला. वर्धा येथे हिरालालजींना त्यांचा औरंगाबादचा मित्र दामोदरदास मुंदडा

भेटले.मुंदडा हैदराबाद लढ्याची सर्व माहिती म.गांधीना देत. 'दामोदरदासने हिरालालजींना महात्मा गांधींकडे नेले. गांधीजीनी त्यांना बसायला सांगितले. दामोदरदासने ओळख करून दिली. हिरालाल प्रत्यक्ष गांधींना पाहून विलक्षण प्रभावित झाले होते. गांधीजी हिरालालजीसोबत खूप वेळ बोलले. 'बोलताना गांधीजींनी हिरालालजींना सुचवले की, निझामच्या नोकरी पेक्षा जनतेची सेवा करावी.'^१ गांधीजींच्या या एका वाक्याने हिरालालजींचे जीवनच बदलून गेले. ते जेव्हा बीडला आपल्या घरी आले तेव्हा त्यांच्या डोक्यावर उच्च निजामी टोपीऐवजी गांधी टोपी व भरजरी सिल्कच्या शेरवाणी-पायजम्या ऐवजी खादीचे जाड धोतर व खांद्यावर घोंगडी होती.

हैदराबाद संस्थानात स्वातंत्र्याचे आंदोलन पेटलेले होते. त्यात दुसऱ्या महायुद्धाचा भडका उडाला. लोकांनी सामूहिकपणे उठाव करण्याची कल्पना मांडली, पण महात्मा गांधींनी काँग्रेसजनांना सामूहिक सत्याग्रहापेक्षा वैयक्तिक सत्याग्रह करण्याचा सल्ला दिला. या सत्याग्रहींची सेवाग्राम आश्रमात स्वतः गांधींनी निवड केली. अहिंसक मार्गाने आत्मसमर्पण व विधायक कामातून जीवनात ज्यांनी अहिंसेचे प्रयोग केलेल्या सात जणांना गांधींनी निवडले. त्यात स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नंतर बीडचेच मोतीलालजी मंत्री आणि हिरालालजी कोटेचा यांचा समावेश होता. (या दोघांना औरंगाबादेत १२ ते १५ सप्टेंबर १९४० दरम्यान अटक करण्यात आली व १६ डिसेंबर १९४१ रोजी सोडण्यात आले.)

दरम्यान केशवराव कोरटकर, वामनराव नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली सामाजिक परिषदेचे काम जोरात चालू होते. सामाजिक परिषदेची सहा अधिवेशने झाली. यातील बहुसंख्य अधिवेशनात बीड जिल्ह्यातील देशभक्तांनी भाग घेतला. गुलबर्गा येथे एप्रिल १९२३ मध्ये शिक्षणाला केंद्रीभूत करून झालेल्या अधिवेशनात अंबाजोगाईचे श्री भाऊसाहेब चौसाळकर यांचे प्रभावी भाषण झाले.

हैदराबाद संस्थानातील कर्तबगार, बुद्धिवंत देशभक्तांच्या मानसिक व वैचारिक कुचंबनेचा हा काळ होता. पण त्यातूनही विविध संघटना लोकांमध्ये स्वातंत्र्याच्या विचारांचे बीज पेरण्याचे काम करित होत्या. २१ ऑगस्ट १९२८

१. क्रांतीकडून शांतीकडे. लेखक: रतनलाल कोटेचा, पृष्ठ ८८

रोजी असे सर्व देशभक्त हैदराबादला एकत्र आले आणि केशवराव कोरटकरांच्याच नेतृत्वाखाली जनता शिक्षण परिषदेची स्थापना केली गेली. ' उस्मानिया विद्यापीठात शिकणाऱ्या द. ग. देशपांडे (जाफराबादकर) यांनी विद्यापीठातील अन्य तरुण मित्र द.मा. देशपांडे, माधवराव नांदेडकर, भुजंगराव कुलकर्णी, रा. द. जोशी, श्रीनिवासराम धोंगडे, नरहरराव तुंगार (बीड), श्रीपादराव देशपांडे, श. ना. देशपांडे, जगन्नाथराव कुलकर्णी यांच्या साहाय्याने प्रथमतः मराठी संघ विशेष संघटित करण्याचे धोरण आखले.'^१

जनता शिक्षण परिषदेच्या चळवळीचा मराठवाड्याच्या स्वातंत्र्यविषयक घडामोडीवर चांगलाच प्रभाव पडला. जनता शिक्षण परिषदेचे तिसरे अधिवेशनात हैदराबादला झाले जे अनेक कारणाने महत्त्वाचे ठरले. विशेषतः मराठवाडा प्रांताच्या दृष्टीने या अधिवेशनात महत्त्वाची घटना घडली. अधिवेशनाचे अध्यक्ष काशीनाथराव वैद्य यांच्या आमंत्रणावरून मोमीनाबादच्या योगेश्वरी शाळेचे स्वामी रामानंद तीर्थ या अधिवेशनाला उपस्थित राहिले. अधिवेशनात स्वामी रामानंद तीर्थांचे अत्यंत प्रभावी व खणखणीत भाषण झाले. त्यांनी मॅकेन्झीने तयार केलेल्या शिक्षणपद्धतीवर जोरदार हल्ला चढवला. स्वामींचा आवेश, भाषणाची प्रभावी पद्धत, बौद्धिक तर्काची शास्त्रशुद्ध मांडणी व सोप्या भाषेमुळे त्यांच्या भाषणास प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. हैदराबादच्या अधिवेशनातील स्वामी रामानंद तीर्थांच्या या भाषणाने त्यांचा थेट राजकीय व सार्वजनिक क्षेत्रात प्रवेश झाला.!

'जहागिरदार, मनसबदार, रिसालदार, रसूमदार, आणि किताबधारक खानबहादूर, राजबहादूर हे सगळे निजामाचे आश्रित होते. पांडे, देशपांडे, सरदेशपांडे, मोठे सावकार, जमीनदार हे आपले पद जाऊ नये म्हणून निजामाच्या अंकित राहत होते.'^२ सामान्य माणूस मात्र हवालदिल झाला होता. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात १९३६ ते ३८ चा काळ वैचारिक जडणघडणीच्या दृष्टीने सर्वात महत्त्वाचा काळ ठरतो. याच काळाने हैदराबाद संस्थानाच्या लढ्याची सूत्रे कोणाच्या हातात असतील हे निश्चित केले. संस्थानाची राज्यकर्ती जमात मुसलमान व संस्थानाचा अधिकृत धर्म इस्लाम असल्याने मुस्लिम जनतेला राज्यकर्त्यांकडून अधिक सुविधा व सुरक्षितता मिळत गेली. इथपर्यंत लोक सहन करीत होते. पण पुढे हिंदूवर

१. हैदराबाद वन्हाड मुक्तिसंग्राम. लेखक: द. ग. देशपांडे (जाफराबादकर). पृष्ठ ४४

२. चादळातील दिवा: माधवराव सवाई. लेखक: रामराव सवाई, पृष्ठ १९१

अतोनात अत्याचार करण्यासाठी व मुस्लिमांची संख्या वाढवून आपली सल्तनत अबाधित राखण्यासाठी निजामाने मुस्लिम जनतेचा एखाद्या शस्त्रासारखा वापर करायला सुरुवात केली तेव्हा परिस्थिती चिघळली. निजामविरोधी लढ्याला धार्मिक स्वरूप यावे असे निजामालाच वाटे. राज्य टिकवण्यासाठी त्याला अशा प्रकारच्या स्वरूपाची गरज होती. एकप्रकारे हिंदूंवरील जाणीवपूर्वक अत्याचार, त्यांचा अमानुष छळ, त्यांच्या स्त्रियांची बेअब्रू करणे, त्यांची घरे लुटणे, त्यांच्या धार्मिक उत्सवांवर बंदी आणणे. त्यांची मंदिरे उद्ध्वस्त करणे ही निजामाची एक राजकीय व्यवस्थाच होती. हा आमच्या मध्ययुगीन सरंजामी व्यवस्थेचा वारसा होता. सहनशीलतेच्या पलीकडे गेलेल्या या परिस्थितीमुळे हिंदूंच्या मनात मुस्लिमांविषयी चीड येणे साहजिकच होते. या परिस्थितीचा फायदा घेण्यासाठी हिंदू-मुस्लिमांच्या अनेक संघटना उत्सुक होत्याच. इत्तेहादुल मुस्लिमीन संघटना याच कारणाने मुस्लिम समुहात सर्वमान्य झाली होती. राजाश्रयामुळे 'बादशहाची पार्टी' म्हणून तिच्याकडे पाहिले जात.

भारतीय प्रजासत्ताकाचा लढा देशभर चालू होताच. हिरालालजी कोटेचा, मोतीलालजी मंत्री पुढे रामलिंगजी स्वामी व पुरुषोत्तमराव चपळगावकरांचा या लढ्याशी संपर्क आल्याने बीड जिल्ह्यात टिळक-गांधींच्या विचारांचे वारे येऊन ठेपले होतेच. दलित-सवर्णामधील दुरावा कमी करून समाजसुधारणेसाठी माधवराव सवाई (जन्म १९०६) हे प्रयत्नशील होते. याच काळात येळंबघाटचे तरुण वकील रामलिंगजी स्वामी व बीड शहरातील तरुण वकील पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांनी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात उडी घेतली. पुढे पिंपळनेरचे धाडसी तरुण काशीनाथराव जाधव हे १९३८ मध्ये बीडला आले. ते चपळगावकर व स्वामीजींना भेटले. वि.पा.नातू, बाबुराव पाटील, लक्ष्मण पिंपळेकर, डॉ. धर्मराज जोशी व लक्ष्मीकांत कुलकर्णी हे त्यांचे सहकारी होते. जाधवांनी बाबासाहेब परांजपे व गोविंदभाई श्रॉफ यांची भेट घेऊन कार्याला प्रारंभ केला. मराठवाड्यात जवळपास सर्वत्र मोठ्या प्रमाणात जमवाजमव चालू होती. काँग्रेसच्या या चळवळीला हळूहळू धार येत होती. गोविंदभाई श्रॉफ, वैशंपायन, बाबासाहेब परांजपे, माणिकचंद पहाडे हे औरंगाबादेतून या लढ्यात विद्यार्थी जीवनापासूनच आकर्षिले गेले होते. हिंदूंवर होणारा अत्याचार रोखून संस्थान मुक्ततेसाठी काँग्रेससोबत हिंदू महासभा व आर्य समाजानेही हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात उडी घेतली. एकदाच

तीन संघटना आता लढ्यात क्रियाशील झाल्या होत्या. तिन्ही संघटनांचे ठळक ध्येय संस्थानाला स्वतंत्र करणे हे असले तरी त्यांच्या अंतर्गत उद्देशांमध्ये व ध्येयपूर्तीसाठीच्या मांडणीमध्ये विलक्षण तफावत होती. या तफावतीमुळे या संघटनांमध्ये अंतर्गत संघर्ष होणे क्रमप्राप्तच होते. हिंदू महासभेने आरंभी निशस्त्र प्रतिकाराचे आंदोलन सुरू केले. स्टेट काँग्रेसचा सत्याग्रह सुरू होण्याच्या तीन दिवस अगोदर हिंदू महासभेची एक तुकडी वाय.डी.जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली तुरुंगात गेली. मुस्लिमांच्या विरोधात हिंदूंना एकत्रित करून लढा उभारण्याची आखणी महासभा करित होती. स्वा.सावरकरांनी पुण्यात शनिवारवाड्यासमोर जाहीर सभा घेऊन भागानगर हिंदू निशस्त्र प्रतिकार मंडळाचे पदाधिकारी जाहीर केले. त्यानंतर महासभेने राज्याच्या विविध भागांतून निशस्त्र प्रतिकार तुकड्या पाठवल्या. खरं तर याचे स्वरूप सत्याग्रहासारखेच होते. पण 'सत्याग्रह' हा शब्द महासभा वापरत नव्हती. महासभा आपल्या ध्येयावर प्रामाणिक होती. हिंदू महासभेचे तेरा स्वयंसेवक या कालावधीत तुरुंगात मरण पावले. निजाम राजवटीला रझाकारी कृतीला हिंदू महासभेने केलेला हा कडवा विरोध संस्थानातील लोकांना आवडला होता. त्यामुळे अनेक जण हिंदू महासभेकडे ओढले गेले. बीड जिल्ह्यातून पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, रामलिंग स्वामी, काशीनाथराव जाधव हे आरंभी हिंदू महासभेच्या काही अधिवेशनास उपस्थित राहिले. हा काळ जडणघडणीचा होता. लोकांना सशक्त पर्याय हवा होता. पण हिंदू महासभेच्या भूमिकेवर अनेकांनी संशय व्यक्त करायला सुरुवात केली होती. 'हिंदू महासभेची हैदराबादेतील या नागरी प्रतिकार चळवळीमागची अगर निशस्त्र प्रतिकारामागची दृष्टी निःसंशय हिंदू-मुस्लिमांच्या संदर्भात जातीय आणि हिंदुत्ववादीच होती.'^१ 'हिंदुत्ववादी दृष्टीतून स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा आणि हिंदूमहासभेचा असा प्रयत्न होता की, हैदराबादच्या विरोधात देशातील तमाम हिंदूंनी उभे राहावे आणि मुसलमानी संस्थान नष्ट करावे. या तुलनेत ज्या संस्थानावर हिंदू संस्थानिकांचे राज्य होते त्यांच्याविरूद्ध हिंदू महासभेने चळवळ केल्याचे अगर साधा शाब्दिक प्रचार केल्याचेही आढळत नाही.'^२

मुस्लिम गुंडाकडून अनन्वित अत्याचार सहन करणाऱ्या हिंदूंना

१./२. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा. लेखक: अनंत भालेराव पृष्ठ-१२५

हिंदूमहासभेविषयी आकर्षण होतेच. याच काळात किंबहुना या अगोदरच आर्य समाजानेही हैदराबाद संस्थानात चळवळ सुरू केली होती. आर्य समाजाच्या मागण्या धार्मिक होत्या. त्या विशेषतः होमहवन, सत्संग, प्रवचन, कीर्तन, धार्मिक उत्सव इत्यादींना परवानगी व नवीन मंदिर उभारणी विषयक जास्त होत्या. मात्र हिंदू महासभेच्या तुलनेत आर्य समाजाच्या कामात फरक होता. आर्य समाज हिंदूमधील जातीयता, अस्पृश्यता इत्यादी विषमता नष्ट करण्यावर भर देत. अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेश नाकारण्याच्या या काळात आर्य समाज अस्पृश्यता निवारणासाठी कार्यरत होता. मूळ वेदकाळात अस्पृश्यता, जातीयता नव्हती; म्हणून ती वेदकालीन रचना पुन्हा आणण्याचा प्रयत्न आर्य समाज करू इच्छित होता. हिंदूमधील सध्याची ही विषमता स्वातंत्र्यलढ्यास मारक आहे यावर आर्य समाज ठाम होता. याच कारणाने हिंदू महासभेच्या तुलनेत आर्य समाजास अधिक मान्यता होती. 'हैदराबाद राज्यात बीड जिल्ह्यातील धारूर येथे १८८० मध्ये सर्वप्रथम आर्य समाजाची स्थापना केली.'^१ नरदेवशास्त्रींचे वडील रावसाहेब श्रीनिवासराव यांना धारूर येथे आर्य समाजाची स्थापना करण्याचे श्रेय जाते. त्यांना आर्य समाजात महत्त्वाचे स्थान होते. धारूरसह अंबाजोगाईतही आर्य समाजाचे काम जोरात चालू होते. हिंदू महासभेने ही काळजी घेतली होती की शक्यतो आर्य समाजासोबत असावे किंवा आर्य समाजास आपल्या बरोबर घ्यावे. याच उद्देशाने स्वतः सावरकर आर्य समाजाच्या सोलापूर अधिवेशनास उपस्थित होते. त्यांचे अधिवेशनात मुख्य भाषणही झाले. पण आर्य समाज मात्र हिंदू महासभेबरोबर गेला नाही. उलट दूर राहण्याचा प्रयत्न केला. जे हिंदुत्व हिंदू महासभेला अपेक्षित होते कदाचित आर्य समाजाच्या हिंदुत्वाच्या संकल्पना निराळ्या होत्या. त्यामुळेच आर्य समाजाने आपला सत्याग्रह महात्मा गांधीप्रणित अहिंसेच्याच मार्गाने होणार असे जाहीर केले. तर हिंदू महासभेस महात्मा गांधीच्या सत्य, अहिंसा व सत्याग्रहाची कल्पना मान्य नव्हती. एक प्रकारे आर्य समाजावर गांधी विचारांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव होता. ही बाब स्टेट काँग्रेसच्या दृष्टीने महत्त्वाची होती. हिंदू महासभेचे निशस्त्र प्रतिकार आंदोलन, आर्य समाजाचे सत्याग्रह आंदोलन व याच काळात स्टेट काँग्रेसची १९३८ ची सत्याग्रह चळवळ सर्वसामान्य माणसात

१. बालाघाट, रामराव आवरगावकर गौरवग्रंथ, लेख- एक झुंजार स्वातंत्र्यसेनानी. लेखिका: प्रा.वैशाली बागुल (सावंत) पृष्ठ २००

विलक्षण संभ्रम निर्माण करणारी होती. यात कसोटी लागणार होती ती स्टेट काँग्रेसचीच. कारण एकीकडे निजामी राजवटीतील मुस्लिमांच्या कडव्या जातीयवादाविरुद्ध मराठवाड्याचे राजकारण झुंज देत होते. तर दुसरीकडे धर्म आणि राजकारण यांची गल्लत होऊ न देता एक धर्मनिरपेक्ष लढा उभारण्याचे आवाहन स्टेट काँग्रेससमोर होते. महात्मा गांधींच्या सल्ल्याने स्टेट काँग्रेस गंभीरपणे ही भूमिका बजावत होते.

स्टेट काँग्रेस, हिंदू महासभा व आर्य समाज या तिन्ही संघटनांच्या सत्याग्रहामुळे

लोकांच्या या तिन्ही संघटनांच्या विचारसरणीला घेऊन गैरसमज होऊ शकतो व तिन्ही संघटना एकाच ओळीत लोक बसवू शकतील अशी भीती काँग्रेसला होती. हिंदू महासभेला उलट अशी स्थिती पोषक वाटत होती. आर्य समाज व हिंदू महासभेप्रमाणे स्टेट काँग्रेसलाही लोकांनी हिंदूंचे संघटन म्हणून पाहणे स्टेट काँग्रेसच्या धर्मनिरपेक्ष भूमिकेला घातक होते. ही कोंडी फोडणे गरजेचे हाते. परिणामी महात्मा गांधीजींनी हस्तक्षेप करून २४ डिसेंबर १९३८ रोजी संस्थानातील स्टेट काँग्रेसचा सत्याग्रह अचानक स्थगित केला. २४ ऑक्टोबर १९३८ला सुरू झालेला सत्याग्रह दोन महिन्यांतच थांबला. तोपर्यंत स्टेट काँग्रेसच्या हजारो कार्यकर्त्यांनी सत्याग्रहासाठी नावे नोंदवली होती. त्यांची निराशा झाली असली तरी महात्मा गांधींच्या या निर्णयाने एका क्षणात हिंदू महासभा व आर्य समाजाचे आंदोलन वेगळे पडले. मात्र स्वतः गांधीजींनी आर्य समाजाच्या धार्मिक मागण्यांमध्ये लक्ष घातले. आर्य समाजावर होणाऱ्या अत्याचाराविषयी कडक भाषेत निजामाशी पत्रव्यवहार केला. परिणामी निजाम सरकारला आर्य समाजाच्या धार्मिक मागण्या मान्य कराव्या लागल्या. याचा परिणाम असा झाला की पुढे आर्य समाज फार मोठ्या प्रमाणात स्टेट काँग्रेसमध्ये सामील झाला.

आर्य समाजाच्या आंदोलनाला मराठवाड्याच्या सर्व जिल्ह्यातून

चांगला प्रतिसाद मिळाला. हैदराबादच्या संस्थानाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात आर्य समाजाच्या त्यागाचे व निष्ठेची अनेक उदाहरणे देता येतील. पुढे राजकीय क्षेत्रात स्टेट काँग्रेसला साथ देत स्वतःला धार्मिक चळवळी पुरते आर्य समाजाने सीमित केले. हिंदू महासभेला संस्थानात पुढे कधीही पाय रोवता आले नाहीत. मुस्लिम जातीयतेचा कडवा विरोध करण्याचे काम धर्मनिरपेक्ष शक्तींनाच करावे लागले. गांधीजींची दृष्टी अगदीच अचूक ठरली होती. पुढे १ ऑगस्ट १९३९ रोजी हिंदू महासभेने तर आर्य समाजाने ७ ऑगस्ट १९३९ रोजी सत्याग्रहाचा लढा संपवला. सत्याग्रहानंतर संस्थानात एकटी स्टेट काँग्रेस उरली होती. संस्थानातील सर्वसामान्य कार्यकर्त्यांच्या दृष्टीने मात्र हा काळ विलक्षण कसोटीचा होता. निजाम राजवटीच्या विरोधातील असंतोषाला वाट करून देणारा मार्ग त्यांना हवा होता. त्यामुळे कोणी हिंदू महासभेच्या, कोणी आर्य समाजाच्या तर कोणी स्टेट काँग्रेसच्या चळवळीत होते. बीड जिल्ह्यातील स्वातंत्र्यसंग्रामाचे नेतृत्व करणारे बहुसंख्य पुढारी या द्विधा मनःस्थितीतून गेले.

स्टेट काँग्रेसचे जिल्ह्यातील अनेक महत्त्वाचे पुढारी पूर्वाश्रमी आर्य समाज अथवा हिंदू महासभेची संबंधित होते. किंबहुना हैदराबादच्या मुस्लिम सल्तनतीत पक्षीय अभिनिवेशाला वावच नव्हता. पंचाऐंशी टक्के रयतेच्या जन्ममरणाचा तो प्रश्न होता. पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, विश्वनाथ पालीमकर, बलभीमराव कदम, लक्ष्मणसिंह बुंदेले, डॉ.आठवले, बाबुराव एरेडे, विजयसिंह राजपूत, जगन्नाथ सोनार, साहेबराव जगताप, पाटीलबुवा धांडे, आश्रुबा शिराळे हे तरुण आर्य समाजाचे काम करीत. तत्कालीन वैचारिक जडणघडणीच्या कालखंडावर टिपणी करताना पुरुषोत्तमराव चपळगावकर म्हणतात, 'व्यक्तिशः माझ्याबद्दल बोलायचे तर सावरकरांच्या सुधारणावादी तर्कशुध्द सामाजिक विचाराचे मला आकर्षण वाटत असले तरी हिंदू महासभेचे राजकीय तत्वज्ञान मला पटत नव्हते. हिंदूवर होणाऱ्या धार्मिक जुलूमास प्रतिकार होणे मला आवश्यक वाटत असले तरी धर्म हा राजकीय विचारांचा मूलभूत पाया मानणे माझ्या गळी उतरत नव्हते.'^१ अशा परिस्थितीत गांधीजींचा विचार सर्वांनाच एक समर्थ पर्याय वाटू लागला होता. परिणामी स्टेट काँग्रेस आरंभीपासूनच बलवान होत गेली. १९३८

१. घडून गेलेली गोष्ट, लेखक: पुरुषोत्तम नारायण चपळगावकर, पृष्ठ-३९

च्या सत्याग्रहाने तिला स्थापनेपासूनच शक्ती मिळाली पण त्यातही साम्यवादी, समाजवादी, गांधीवादी, रॉयवादी, नेमस्त, जहाल हे गट होतेच. या गटाच्या अंतर्गत राजकारणाचा अभ्यास स्वतंत्र संशोधनाचा विषय ठरू शकेल. हे सारे वैचारिक गट स्वातंत्र्यलढ्यात खांद्याला खांदा लावून लढले हे मात्र खरे!

काशीनाथराव जाधव यांनी देशकार्याचा आरंभ आर्य समाजातूनच केला. भाई बन्सीलालजी व पंडित नरेंद्र यांची भाषणे ऐकून जाधव आर्य समाजाकडे वळले. ते आर्य समाजाच्या विविध अधिवेशनासही उपस्थित राहिले. पंजाबला जाऊन त्यांनी प्रचारकाचे प्रशिक्षण घेतले. जाधव पुढे हिंदू महासभेत सामील झाले. हिंदू महासभेचे ११ ऑक्टोबर १९३८ रोजी उभारलेल्या भागानगर निशस्त्र प्रतिकार मंडळात सामील झाले. याच मंडळात बीडचे कान्होबा सुतनासे, वि.पा.नातू, बाबुराव पाटील व लक्ष्मण पिंपळेकर हे तरुण सहभागी होते. काशीनाथराव जाधवांसह अन्य सगळी मंडळी पुढे स्टेट काँग्रेसमध्ये आली.

निजाम-उल-मुल्क उस्मानअलीने व्यापक प्रमाणात इस्लाम धर्म भावनेचा वापर करायला आरंभ केला होता. त्याने आसफजाही घराण्याच्या व त्यांच्या राज्याचे रक्षण करणारी एक प्रार्थनाच प्रत्येक शाळेत म्हणायला बंधनकारक केले. ती प्रार्थना अशी:

निजामुल्मुल्क उस्मानअली खाँ
सिराजे दीने इस्लामी अमीरे मोमिनाँ तु हो ।
सलातीने सलफ सब हो गये नजरे अजम उस्माँ
मुसलमानोका तेरी सलतनसे है निशाँ बाकी-

अर्थात हे सातव्या निजामा, तूच हो इस्लाम धर्माचा सूर्य, तूच हो सगळ्या मुसलमानांचा पालनहार..! तुझ्या मुळेच सलतनतीत मुस्लिमांचे अस्तित्व टिकून आहे.

१९२१ मध्ये संस्थानातील जनतेच्या मूलभूत नागरी हक्कावर 'गश्ती निशाण ५२' या कायद्यान्वये बंदी घालून निजाम उस्मानअलीने कळस गाठला होताच. मोहरमच्या वेळी तर हिंदूंचे सण येत असतील तर ते स्थगित ठेवले जात. सण-उत्सवांना गाणी व वाद्यांना प्रतिबंध केला जाई. नवीन मंदिरे उभारणीस व जीर्णोद्धारस पायबंद घातला गेला. खरे तर निजाम संस्थानातील जनतेच्या

असंतोषाला खतपाणीच घालत होता. असंतोषाचे लोण बीड जिल्ह्यात व्यापक प्रमाणात पसरत होते. 'बीड शहरासह धारूर, गेवराई, माजलगाव, पिंगळनेर, परळी, अंबाजोगाई येथे व्यायामशाळा सुरू झाल्या होत्याच. बीडमध्ये खंडेश्वरी मंदिराजवळ तलवार, दांडपट्टा, बंदुकी चालवण्याचे शिक्षण दिले जाऊ लागले.'^१

अंबाजोगाई परिसराने केवळ बीड जिल्हा नव्हे तर हैदराबाद संस्थानाच्या एकूण स्वातंत्र्यसंग्रामाचेच नेतृत्व केले असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही. कारण भारतीय प्रजासत्ताक स्वातंत्र्याच्या शेवटच्या पर्वातील हा अत्यंत महत्त्वाचा लढा लढला गेला. तो परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली! १९३५ साली स्वामीजींचे अंबाजोगाईच्या भूमीत पदार्पण झाले आणि स्वातंत्र्य चळवळीत खऱ्या अर्थाने ते याच भूमीतून उभे राहिले! योगेश्वरी शाळेत ते स्वतः व बाबासाहेब परांजपे हे शिक्षक असल्याने या शाळेतील अनेक विद्यार्थ्यांनी पुढे या लढ्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. वास्तविक पाहता स्वामीजी येण्यापूर्वीही अंबाजोगाई तालुक्यात स्वातंत्र्य चळवळीचे वारे सुरू झाले होते.

'अंबाजोगाईतील नारायणराव जोशी हे सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक कार्यात सदैव अग्रेसर असत. त्यांचे शिक्षण पुण्याला झाले होते. तेथील वास्तव्यात टिळक व आगरकरांच्या शैक्षणिक कार्याचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला. त्यातूनच प्रेरणा घेऊन त्यांनी १९१८ साली अंबाजोगाईत योगेश्वरी नूतन विद्यालय स्थापन केले होते. हरिभाऊ पिंगळे, रामभाऊ तेरखेडकर, प्रल्हादराव रामदासी, राजारामपंत सोनवळकर, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, डॉ. व्यंकटराव देशपांडे. केशवराव कुर्डूकर, कृष्णराव चौसाळकर आदींच्या सहकार्याने मोठ्या प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड देत-देत प्रचंड कष्ट उपसून ही शाळा कशीबशी तग धरून होती.'^२ पुढे स्वामींच्या प्रयत्नांना यश येऊन 'शाळेला हायस्कूलची वामनराव नाईकांच्या सहकार्याने निजामाकडून परवानगी मिळवली.'^३

स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या काळात केज व धारूरचा समावेश अंबाजोगाई तालुक्यात होता. १८८१ मध्येच धारूरमध्ये आर्य समाजाची स्थापना झाली होती. वाचनालय, व्यायामशाळा, उत्सव, कीर्तन, प्रवचन, सूर्यनमस्कार वर्ग या

१. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा. लेखक- अनंत भालेराव, पृष्ठ-४९

२. मुक्तिदाता, लेखक- कमलाकर राऊत, पृष्ठ ४१

३. स्वामी रामानंद तीर्थ यांची दैनंदिनी, संपादन: प्रा. वि.पां. देऊळगावकर, पृष्ठ २०

माध्यमातून जनजागृती सुरू झाली होती. आर्य समाजाने होमहवन, धार्मिक ग्रंथवाचन, सत्संग सुरू केले होते. अंबाजोगाईत मोहनसिंग ठाकूर हे काम पाहत. हिंदू महासभेतही भट गल्ली, मंगळवार पेठ, रविवार पेठ, सदर बाजार व अंबाजोगाई परिसरातील काही खेड्यांतून व्यायाम शाळा व शस्त्र प्रशिक्षण शिबिरे सुरू केली होती. रघुनाथ नागापूरकर नावाचे वकील निष्ठेने वाचनालय चालवत होते. रझाकार व पोलिसांचा हैदोस चालू होता. दंग्याचे प्रमाण वाढले होते. रामनवमीच्या दिवशी निघालेल्या रामाच्या पालखीवर रझाकार गुंडांनी हल्ला करून सेलमोहकर यांना जागीच ठार केले. त्यामुळे वातावरण चांगलेच भडकले होते. योगेश्वरी शाळेचे विद्यार्थी आणि बीड जिल्हयातील सशस्त्र उठावातील नायकांपैकी एक श्रीनिवास खोत यांनी निजामाविरोधी धाडसी कारवायांनी अंबाजोगाईचा परिसर हादरून सोडला.

अंबाजोगाईच्या व्यायामशाळेतील मुलांनी वेगवेगळ्या उठावात मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला. अंबाजोगाईला साहित्य निकेतन वाचनालय याच काळात सुरू झाले. बहिष्कार सत्रातही अंबाजोगाईचे वकील कोर्टावर बहिष्कार घालण्यात अग्रेसर होते. त्यात अॅड.मधुसूदन वैद्य, अॅड. सांगप्पा उपळे, अॅड. त्र्यंबकराव खुरसाळे, अॅड. पुरुषोत्तमराव चौसाळकर, अॅड. राजारामपंत सोनवळकर, अॅड. यशवंतराव सारडगावकर या वकिलांनी लढ्याचे नेतृत्व केले

हैदराबाद संस्थानातील सामाजिक परिस्थिती भिन्न होती. इथे जवळपास ८५ टक्के जनता हिंदू होती. नोकरीत मात्र त्यांचे प्रमाण कसेबसे दहा टक्के होते. दुर्दैवाने हैदराबाद संस्थानाच्या स्वातंत्र्यलढ्यास हिंदू-मुस्लिम संघर्षाचे स्वरूप येण्याचा धोका उभा होता. खरे तर या अफाट लोकसंख्येवर राज्य करण्यासाठी निजामाला ते हवेच होते. त्यामुळेच 'इत्तेहादुल मुस्लिमीन' या अत्यंत जहाल धर्मांध संघटनेच्या पाठीमागे तो उभा होता. पुढे तर या संघटनेच्या सदस्यांना सैनिकी रूप दिले गेले. त्यामुळे 'बादशहाची पार्टी' या नावाने हैदराबादेत ही संघटना ओळखली गेली.

हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास क्रूर धर्मांध कारवाया करणाऱ्या 'इत्तेहादुल मुस्लिमीन' ही कडवी संघटना, कासीम रझवी आणि रझाकार या तीन नावांच्या उल्लेखांशिवाय दुर्दैवाने पूर्ण होऊ शकत नाही. अमानुष हत्या, लुटालूट, स्त्रियांची अब्रू सार्वजनिक ठिकाणी लुटणे, मारहाण, अपहरण यांसारख्या असंख्य

कासीम रझवी

पाकिस्तानची प्रयोगशाळा नव्हे तर हैदराबाद हेच ज्येष्ठ पाकिस्तान असल्याचा दावा करीत.

अमानवीय घटनांनी या संघटनेने स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासाची अनेक काळी पाने लिहिली आहेत. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाला मुस्लिम लीगसारख्या जातीयवादी शक्तीशी लढावे लागले. पण हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील इत्तेहादुल मुस्लिमीन च्या जातीयवादाचे स्वरूप त्यापेक्षा भिन्न व कडवे होते. इत्तेहादुल स्वतःला राज्यकर्ते, विजेते व परंपरेने शासक मानीत होते. ते मोगलांच्या राजसत्तेचा पुरावा देऊन हैदराबाद ही

इत्तेहादुल मुस्लिमीनला जन्माला घातले ते सातवा निजाम मीर उस्मानअली यानेच. इत्तेहादुलला निमलष्करी दलाचा दर्जा देऊन स्वतःच्या राजकारणासाठी मीर उस्मानअलीने शेवटपर्यंत या संघटनेचा वापर केला. सन १९२७ मध्ये इत्तेहादे बैनुल मुस्लिमीन या नावाने इत्तेहादुलची स्थापना झाली. पुढे १९२८ मध्ये झालेल्या तिच्या पहिल्या सभेत संघटनेचे 'जलिस इत्तेहादूल मुस्लिम'असे नामकरण करण्यात आले.

आरंभी इत्तेहादुल मुस्लिमांच्या धार्मिक प्रश्नांपुरतीच मर्यादित होती. मात्र पुढे हिंदूंच्या धार्मिक कार्यक्रमांना विरोध करायला इत्तेहादुलने सुरुवात केली. त्यांतून आर्य समाजाशी इत्तेहादूलच्या अनेक चकमकी उडाल्या व पुढे तिला कट्टर धार्मिक स्वरूप लाभले. बहादूरयार जंग इत्तेहादुलचे अध्यक्ष झाले त्यांच्या कार्यकारिणीत मराठवाड्यातून तिघांचा समावेश करण्यात आला त्यात परभणीचे मीर मजहर अली कामील, नांदेडचे मौलाना अखलाक हुसैन झबेरी व लातूरचे मौलाना कासीम रझवी यांचा समावेश होता. याच रझवीच्या टोळीने पुढे मराठवाड्यात आणि एकूण संस्थानात क्रूरतेचा कळस गाठला '१९४४ काळात

अनीसुद्दीन नावाचे गृहस्थ बीडमध्ये इत्तेहादुलचे काम करित होते.’^१ ते बीड मधील जुन्या अशोक टॉकीजजवळील जवाहर रंगमंदिराजवळ राहत. (आता इथे बीड नगर पालिकेचा अग्निशामक विभाग आहे.)

पुढे १९४६ मध्ये लातुरात वकिली करणारा कासीम रझवी संघटनेचा अध्यक्ष झाला. रझवी विद्वेषी स्वभावाचा व माथेफिरू होता. त्याने इत्तेहादुलला अतिरेकी स्वरूप दिले. नोव्हेंबर १९४७ मध्ये तर त्याने ३२ कलमी कार्यक्रम आखून पशुतेची सीमाच गाठली. रझवीच्या काळात हिंदूंचे जगणे असह्य झाले होते.

संस्थानात हिंदूंनी चालवलेल्या स्वातंत्र्याच्या उठावाविरुद्ध या संघटनेचा निजामाने वापर केला. गुलबर्ग्यात मंदिराच्या कळसाची मशिदीवर सावली पडल्याचे निमित्त करून इत्तेहादुल मुस्लिमीनने दंगल घडवली. नंतर हैदराबादला आर्य समाजाने आयोजित केलेल्या नगर कीर्तनास गृहसचिवाकडून जाणीवपूर्वक मनाई हुकूम आणला.

कासीम रझवी हा अत्यंत जहाल आणि कडवा धर्मांध नेता होता. त्याचे वक्तृत्वही प्रभावी होते. रझवीचा जन्म १९०२ मध्ये लातूरमध्ये झाला होता. चाणाक्षपणे त्याने संस्थानच ताब्यात घेतले. त्याची ताकद इतकी वाढली की, निजामाला त्याच्या दबावामुळे मीर लियाकत अलीला पंतप्रधान करावे लागले. पुढे पंतप्रधान मीर लियाकत अलीने रझाकाराचा प्रमुख म्हणून रझवीची नेमणूक केली. यावरून रझवीचे संस्थानावरील वर्चस्व कळू शकेल. रझवी म्हणे, “मुसलमानांनी तलवारीच्या जोरावर भारत जिंकला आहे. देवाने सत्ता करण्यासाठीच आम्हाला पाठवले आहे. दिल्लीवरही आम्ही निजामाचा झेंडा फडकू”. तो अध्यक्ष झाल्यावरच इत्तेहादुलची खरी वाढ झाली. त्याच्या रझाकारांनी संस्थानात विशेषतः मराठवाड्यात घातलेल्या अमानवी हैदोसाने संग्रामाचा रक्तरंजित इतिहास लिहिला गेला. त्याने रझाकारांच्या नावाखाली अतिरेक्यांचा गटच तयार केला हेता. कासीम रझवी हा तसा सामान्य कुटुंबातला. अलिगढ विद्यापीठात बी.ए.एल.एल.बी करून लातुरात वकिली करायचा. तो अत्यंत विद्वेषी, माथेफिरू, हट्टी आणि उर्मट होता. कदाचित त्यामुळेच इत्तेहादुल मुस्लिमीनला अतिरेकी व भडक स्वरूप मिळाले. त्याने पंचवीस हजार रझाकारांची फौज उभी केली.

१. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक: अनंत भालेराव, पृष्ठ-२३१

आजच्या अतिरेकी संघटना व त्यांच्या षडयंत्राला लाजवील असे त्याने इत्तेहादुलला रूप दिले होते. या संघटनेची स्थापना करणारे संस्थापक अध्यक्ष बहादूरयार जंग शेवटच्या काळात निराश होते. त्यांनी निजामाबादचे त्यांचे एक स्नेही मौलवी गुलाम अहमदसाहब यांना लिहिलेल्या पत्रात निजाम सरकारबद्दल म्हटले आहे की, 'अशा सरकारला इस्लामी सरकार म्हणणे म्हणजे इस्लाम शब्दांचा विपर्यास करणेच होय.' जून १९४४ मध्ये बहादूर यारजंग यांचा मृत्यू झाला. या संघटनेने मराठवाडा भागात केलेल्या भयंकर अन्यायाच्या कहाण्या केवळ अंगावर शहारे आणतात. मद्रास येथील हैदराबाद स्टेट काँग्रेस कार्यालयाने छापलेल्या 'इन्फर्नो ऑफ अॅट्रॉसिटिज्' या पुस्तिकेत रझाकारांच्या अत्याचाराच्या कहाण्या अधिकतरित्या वाचायला मिळतात. रझाकारांशी इथल्या भूमिपुत्रांनी किती विलक्षण संघर्ष करून स्वातंत्र्य मिळवले याचे महत्त्व त्यामुळे लक्षात येते.

स्वातंत्र्यानंतर रझवीवर पत्रकार शोएबउल्ला खून प्रकरण, आळंद खून, बिबीनगर डाका इत्यादी प्रकरणात अटक करून बेड्या ठोकून तुरुंगात टाकले. व दि. १० सप्टेंबर १९५० रोजी त्याला विविध प्रकरणात शिक्षा ठोठावून हैदराबादच्या चंचलगुडा जेलमध्ये टाकले. त्याच्या पायात बेड्या घालून त्याला तुरुंगातील गवत कापण्याचे काम दिले. एके काळी संस्थानातला क्रूरकर्मा व सर्वेसर्वा समजला जाणारा कासीम रझवी त्याच संस्थानाच्या मुख्य तुरुंगात निमूटपणे गवत कापून जेवणासाठी जर्मनची थाळी घेऊन जेवणासाठी रांगेत उभा राहत होता. पुढे त्याची पुण्याच्या येरवडा कारागृहात रवानगी करण्यात आली. तो ११ सप्टेंबर १९५७ ला सुटला. व १८ सप्टेंबरला लगेच पाकिस्तानात पळून गेला. पाकिस्तानने त्याला कवडीचीही किंमत दिली नाही. तिथे तो पुन्हा वकिली करून उदरनिर्वाह करू लागला व १५ जानेवारी १९७० रोजी वयाच्या ६७ व्या वर्षी त्याचे निधन झाले. शेवटी रझवीची खूप वाताहत झाली. त्यांच्या शेवटच्या काळात त्याला कळाले असेल की, क्रूरता व धर्माधतेला कोणताही धर्म थारा देत नाही. कारण सहिष्णुता, प्रेम, मानवता आणि शांती हीच सगळ्या धर्मांची शाश्वत मूल्ये आहेत.

१९१८ मध्ये वामन नाईकांच्या नेतृत्वाखाली हैदराबादेत अखिल भारतीय काँग्रेसची स्थापना झाली. ही एक महत्त्वाची घटना होती. १९२० मध्ये

१. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक: अनंत भालेराव, पृष्ठ-२३७

महात्मा गांधींनी हैदराबादला भेट दिली. महात्मा गांधींच्या खिलाफत चळवळीचे लोण १९२० मध्ये हैदराबादेत मोठ्या प्रमाणात पोहचले. परिणामी संस्थानात हिंदू-मुस्लिम ऐक्यांचे अत्यंत आशादायी चित्र प्रथमच उभे राहिले.

अकोल्यात झालेल्या चौथ्या राजकीय परिषदेत (१९३७) सर्वप्रथम हैदराबाद संस्थानासाठी जबाबदार राज्यपध्दतीची मागणी करण्यात आली.

संस्थानातील जनतेच्या प्रक्षुब्ध भावनांना व्यक्त करण्यासाठी वाट मोकळी होणे गरजेचे होते. या अभिव्यक्तीला खरे संघटनात्मक स्वरूप मिळाले ते महाराष्ट्र परिषदेमुळे. १९३७ मध्ये महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना होताच त्याच वर्षी १ जूनला मराठवाड्यात परतूरला पहिले अधिवेशन झाले. तत्पूर्वी आनंद कृष्ण वाघमारे यांनी संस्थानातल्या मराठी वाचकांसाठी 'मराठवाडा सामाहिक' हे पहिले मराठी नियतकालिक १० फेब्रुवारी १९३८ ला सुरू केले. पुढे त्यांनी अनंतराव कुलकर्णी यांच्यासोबत मिळून 'महाराष्ट्र संघ' नावाची संघटना मराठवाड्यात सुरू केली होती.

हैदराबादच्या स्वातंत्र्यसंग्रामास दिशा देण्यासाठी लढ्याचे एक मध्यवर्ती संघटन असावे असे स्वामी रामानंद तीर्थांना मनापासून वाटत होते. लातूर अधिवेशनानंतर ते हैदराबादलाच राहण्यास गेले होते. हैदराबादेत तेव्हा अनेक प्रतिष्ठित व धनिक मंडळी होती. दुर्दैवाने स्वामीजींना कोणीही राहायला जागा दिली नाही इतकेच काय स्वामीजी या सगळ्यांचे उंबरठे झिजवत. त्यांना स्वातंत्र्यलढयातील मध्यवर्ती संघटनेचे महत्त्व पटवून देत. या सगळ्यांचे निजामाशी धंदेवाईक संबंध होते. शिवाय प्रतिष्ठा जपण्यासाठी त्यांना निजामाशी लगट करावी लागत होती. या काळात आनंदराव वाघमारे व दिगंबरराव बिंदू स्वामीजींसोबत असत. या सर्वांना एकच ध्यास होता तो म्हणजे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढयाला मदत करणारी एक मध्यवर्ती राजकीय संघटनेच्या उभारणीचा!

मध्यवर्ती राजकीय संघटनेच्या हालचाली पाहून इत्तेहादुल मुस्लिमीन जागृत झाली. त्यांच्या मराठवाड्यात कारवाया वाढल्या. इत्तेहादुलचे अध्यक्ष बहादूरयार जंग यांच्या प्रक्षोभक व जात्यंध भाषणाने वातावरण तप्त होत होते. खरं तर इत्तेहादुलने एक प्रकारे निजामाच्या सहकार्याने अघोषित युध्दच पुकारले होते. याच सुमारास स्टेट काँग्रेस या मध्यवर्ती राजकीय संघटनेच्या स्थापनेच्या हालचाली वाढल्या. रामकिशन धूत हे तिचे संयोजक होते. २९ जून १९३८ रोजी हैदराबाद

येथे हैदराबाद स्टेट काँग्रेस स्थापनेसाठी बैठक झाली. बैठकीतून मराठवाड्याच्या जहालांना वगळण्यात आले. स्वामी रामानंद तीर्थाना बैठकीचे निमंत्रण ही दिले गेले नाही. बैठकीत एक अस्थायी समिती नेमली गेली. हैदराबादेतील जवळपास बाराशे लोक स्टेट काँग्रेसचे सदस्य झाले होते. ९ सप्टेंबर १९३८ रोजी स्थायी समिती नेमून स्टेट काँग्रेसची रीतसर घोषणा करण्याचे ठरले. मात्र त्यापूर्वीच ८ सप्टेंबर १९३८ रोजी निजामाने स्टेट काँग्रेसवर बंदी घातली. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना झाली खरी पण प्रत्यक्षात तिचे कार्य सुरू होण्यापूर्वीच निजामसरकारने तिच्यावर बंदी घातली. स्टेट काँग्रेसवर बंदी आल्याने तेच काम महाराष्ट्र परिषदेने सुरू केले. खरे तर स्टेट काँग्रेस व महाराष्ट्र परिषद एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत्या. त्यांचे कार्यकर्तेही एकच होते. निजाम सरकारने बंदी घातल्यामुळे स्टेट काँग्रेसचे काम थांबले नाही. हैदराबाद स्टेट काँग्रेस ही संघटना भूमिगत झाली आणि हैदराबाद स्वातंत्र्यलढा भूमिगत संघर्षाच्या स्वरूपात उभा राहिला. स्टेट काँग्रेसच्या कामाला धार आली ती १९३८ च्या सत्याग्रहामुळे.

औपचारिक घोषणेची वाट न पाहता स्टेट काँग्रेसचे काम सुरू झाले होते. लोक पेटून उठले होते. असंतोषाचा विस्फोट होत चालला होता. हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याच्या राष्ट्रीय राजकारणातील खलबतांपासून इथला सर्वसामान्य सच्चा देशभक्त अनभिज्ञ होता. त्याला हे राजकारण माहीत व्हावे असा कोणताही स्रोत त्याच्याजवळ नव्हता. खरं तर एकप्रकारे त्याला त्याच्याशी देणघेणही नव्हतं. त्याला फक्त लढायचे होते. निजामशाही हटवायची होती. त्याच्या या अनभिज्ञतेची व भोळेपणाची पुरेपूर जाणीव राष्ट्रीय राजकारणाला होती.

महाराष्ट्र परिषदेमुळे मराठवाडा भागात निजामविरोध क्षोभ उसळून आला. जनतेला स्वतःचे व्यासपीठ मिळाल्याची भावना निर्माण झाली. मराठवाडा हेच खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याचे प्रमुख ठिकाण बनले. परिषदेची जवळपास सर्वच अधिवेशने मराठवाड्यात झाली. अशाच भाषिक संघटना आंध्र महासभा आणि कर्नाटक परिषद या स्वरूपात कर्नाटक व तेलंगणात कार्यरत झाल्या.

महाराष्ट्र परिषदेचे सेलूला झालेले पाचवे अधिवेशन प्रत्यक्षात बीडला होणार होते. औरंगाबादचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते माणिकचंद पहाडे यांची अध्यक्षपदी निवडही घोषित झाली होती. हे अधिवेशन वादळी ठरणार होते. या काळात बीड

जिल्ह्यात स्वातंत्र्यचळवळीने आक्रमक स्वरूप घेतले होते. परिणामी हे अधिवेशन भविष्यात धोकादायक ठरू शकते. यामुळे निजाम सरकारने अधिवेशनाला परवानगी तर नाकारलीच पण औरंगाबादेत माणिकचंद पहाडे व परिषदेचे सरचिटणीस गोविंदभाई श्रॉफ यांना स्थानबध्द करून औरंगाबाद जिल्ह्याची हद्द ओलांडण्याला प्रतिबंध घातला.

स्वामी रामानंद तीर्थांना परिषदेचे सरचिटणीस होण्याची सतत विनंती केली जात होती. पण स्वामीजी ती नाकारत होते. शेवटी लातूर अधिवेशनात नागरिक स्वातंत्र्यासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या समितीचे संयोजकत्व त्यांनी स्वीकारले. परिषदेच्या घटना समितीचेही ते सदस्य झाले व नंतर या निमित्ताने अंबाजोगाईत संस्थानातील महत्त्वाच्या कार्यकर्त्यांच्या बैठका होऊ लागल्या. स्वामीजींचा वाढता प्रभाव रोखण्यासाठी निजाम पोलिसांनी १९३९ मध्ये बेरोजगारपणे भटकारा भटक्या म्हणून त्यांच्यावर चॅप्टर केस दाखल करून त्यांना अटक केली. त्यावर स्वामीजी म्हणाले, “संन्याशाचे यापेक्षा वेगळे वर्णन काय होणार. व्यवहारी जगाला तो चॅप्टर केसच्या लायकीचा वाटणे स्वाभाविक आहे.” निस्सीम निष्ठा आणि विलक्षण त्यागाला सर्वकाळात हाच भोग वाट्याला आला हे मात्र खरे.

माधवराव वाडगावकर

१९३८ चे सत्याग्रह पर्व चांगलेच पेटत होते. स्टेट काँग्रेसचे अध्यक्ष गोविंदराव नानल, रामकिशन धूत, रविनारायण रेड्डी, श्रीनिवास बोरीकर आणि जनार्दनराव देसाई यांनी निजाम सरकारचा आदेश धुडकावून २४ ऑक्टोबर १९३८ रोजी हैदराबादेत सत्याग्रह केला आणि हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातल्या पहिल्या अहिंसक प्रतिकाराचा यज्ञ प्रज्वलित झाला. लगेच चौथ्या दिवशी स्वामी रामानंद तीर्थांनी उस्मानाबादचे व्यंकटेश जोशी, लातूरचे राघवेंद्र दिवाण, तेलंगणाचे राजा रेड्डी, आणि कर्नाटकाचे अप्पाराव या सत्याग्रहींच्या पहिल्या तुकडीला घेऊन हैदराबादेत सत्याग्रह केला. त्यांना अटक केली. तुरुंगात जाताना स्वामीजी संस्थानातील युवकांना उद्देशून म्हणाले होते. “हे स्मरणात ठेवा. जवळचे आणि दूरचे ऋणानुबंधी

रडतील, आकांत करतील. तरी मागे वळून बघू नका. पुढे आणि पुढे चालत राहा! तोच आपला मार्ग होय.”

एव्हाना औरंगाबाद, परभणी, उस्मानाबाद, नांदेड आणि बीड मध्ये सत्याग्रहाचे लोण चांगलेच पसरले होते. भूमिगत असलेल्या काँग्रेसने संघटना स्वातंत्र्याच्या हक्काची मागणी या सत्याग्रहात विशेषत्वाने मांडली होती. २० नोव्हेंबर १९३८ ला औरंगाबादला सत्याग्रहाची पहिली तुकडी माणिकचंद पहाडेंच्या नेतृत्वाखाली रस्त्यावर उतरली. त्यात बीड जिल्ह्यातील माजलगावचे वकील कौसलसिंह सहभागी होते. शिवाय चिंचोली, केज, अंबाजोगाई, धारूर, गेवराई, पाटोदा या ठिकाणीही मोठ्या प्रमाणात सत्याग्रह होऊ लागले. वामनराव वझे, डॉ. तु.ना. भोले, नरसिंगराव भातंब्रेकर, मोतीलालजी मंत्री, हिरालालजी कोटेचा यांनी बीडहून औरंगाबादला जाऊन आपआपल्या सत्याग्रही तुकडीचे नेतृत्व केले. १९३८ च्या सत्याग्रहात बीड शहरात माधवराव वाडगावकर वकील(तुंगार) यांनी सत्याग्रहाच्या दुसऱ्या तुकडीचे नेतृत्व केले. स्टेट काँग्रेसची बीड शाखा स्थापन करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. १९३८ च्या सत्याग्रहात त्यांना एका वर्षाची शिक्षा व ४०० रू.दंड झाला होता. स्टेट काँग्रेसचे बीड शहरातील ते ज्येष्ठ कार्यकर्ते होते. अंबाजोगाईला योगेश्वरी नूतन हायस्कूलच्या शिक्षकांबरोबरच विद्यार्थी मनोहरराव बोर्डे, गोविंदराव सराफ, राजाराम कोळीळ, साधू भारंगकर, दिगंबर रोंगे, नवनाथ परांजपे, देवीदास कामखेडकर, विश्वंभर चिद्रवाद हे विद्यार्थीही आघाडीवर हाते. बीड जिल्ह्यामध्ये हिरालालजी कोटेचा, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, मोतीलालजी मंत्री, वामनराव वझे, नरहरराव कुलकर्णी, दिगंबरराव काटीकर, तु.ना. भोले, सुब्बालाल कांकरिया, नारायणराव जोशी, एस.आर.देशपांडे, काशीनाथराव जाधव, रामलिंगजी स्वामी या मंडळींनी स्वामी रामानंद तीर्थ व बाबासाहेब परांजपे यांच्या नेतृत्वाखाली स्टेट काँग्रेस व महाराष्ट्र परिषदेचे काम उत्स्फूर्तपणे केले. १९३८ च्या सत्याग्रहात ही मंडळी अग्रेसर होती.

१८८९ च्या निजाम आणि ब्रिटिशांविरुद्धच्या घोडेखूरच्या लढाईतील प्रमुख सेनानी शेषरावकाका सौंदत्तीकर यांचे चिरंजीव श्रीपतराव सौंदत्तीकर यांनी बीडमधील सत्याग्रहाच्या तिसऱ्या तुकडीचे नेतृत्व केले. हैदराबादला सत्याग्रह करण्यासाठी औरंगाबादहून जवळपास पंधरा तुकड्या गेल्या. त्यात दुसऱ्या तुकडीचे नेतृत्व प्रसिध्द गांधीवादी आणि बीड जिल्ह्याचे भूमिपुत्र मोतीलालजी मंत्री यांनी

केले. तर तिसऱ्या तुकडीचे नेतृत्व योगेश्वरी विद्यालयाचे शिक्षक एस.आर.देशपांडे यांनी केले. याशिवाय बीड जिल्ह्यातील वामनराव वझे व गेवराईचे डॉ. तु.ना.भोले यांनीही अन्य तुकड्यांचे नेतृत्व केले. १९३८ च्या सत्याग्रहाच्या आरंभापासून ते शेवटापर्यंत बीड जिल्ह्यातील सेनानींनी उल्लेखनीय योगदान केले. २४ ऑक्टोबर १९३८ रोजी हैदराबादेत स्टेट काँग्रेसचे अध्यक्ष नानल आणि जनार्दनराव देसाई यांच्यापासून झालेल्या सत्याग्रहातील एकूण अठरा तुकड्या तुरुंगात गेल्या. शेवटी महात्मा गांधींनी त्यात हस्तक्षेप करून २४ डिसेंबर १९३८ रोजी सत्याग्रह स्थगित केला. या काळात निश्चित किती सत्याग्रहींना अटक झाली याचा अधिकृत आकडा ५३५ असला तरी त्यापेक्षा जवळपास दुप्पट लोकांनी तुरुंगवास पत्करला होता.

बीडहून हैदराबादला खास सत्याग्रहासाठी पंढरीनाथ चिंतामण देशमुख, वासुदेव खाटकर, विष्णू गणपत धुतेकर, मदनलाल सारडा, विठ्ठल श्रीधरराव मुलाटे, किसनराव बाब्रस, श्रीपाद पांडुरंग माठेकर, अंबादास कुलकर्णी, शंकरराव मुळे, नरहरी फुलारी, नारायणराव गायकवाड, बद्रीनारायण टवाणी व सदाशिव भंडे हे स्वातंत्र्यसैनिक गेले होते.

संपूर्ण मराठवाड्यात सत्याग्रह आंदोलनाचा जणू वणवाच पेटला होता. बीड जिल्ह्यातून या सत्याग्रहास प्रचंड मोठा प्रतिसाद मिळाला.

बीड जिल्ह्यात गुप्तपणे भूमिगतरीत्या स्टेट काँग्रेसची बांधणी सुरू झाली होती. काशीनाथराव जाधवांना जिल्हा संघटक म्हणून निवडले गेले तर गेवराईच्या प्रमुखपदी भिकाभाऊ राखेंची निवड झाली. जाधवांवर महत्त्वाची पत्रके वाटण्याचे काम देण्यात आले. त्यांचे पत्रके वाटण्याचे काम मात्र नियमितपणे चालूच होते. बीडचे श्री.भुजंगराव पैलवान व त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनी जाधव व बाबूराव पाटील यांना या कामात सक्रिय मदत केली. त्यांची माहिती निजामी पोलिसांच्या सी.आय.डी.ला कळू नये म्हणून ते कमालीची दक्षता घेत होते. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या श्रेष्ठींच्या आदेशानुसार सत्याग्रहासाठी सत्याग्रही तयार करणे, सत्याग्रह कसा करावा याची मार्गदर्शक सूत्रे सांगणे ही जबाबदारी काशीनाथराव जाधव व त्यांच्या सहकाऱ्यांवर टाकण्यात आली. हे काम भूमिगत राहूनच करावे असे त्यांना सांगण्यात आले होते.

१९३८ च्या सत्याग्रहात बीड जिल्ह्यातील असंख्य स्वातंत्र्यसैनिकांनी

भाग घेतला. शेकडो आंदोलकांनी रस्त्यावर उतरून निजामाला उत्तर दिले. या स्वातंत्र्यसैनिकांनी प्रसंगी तुरुंगवास भोगला, संसारावर तुळशीपत्र ठेवले पण माघार घेतली नाही.

बीड तालुक्यात रामलिंग स्वामी, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, वामनराव वझे, हिरालालजी कोटेचा, मोतीलालजी मंत्री, काशीनाथराव जाधव यांच्या पुढाकाराने स्टेट काँग्रेसच्या कार्याला प्रचंड गती मिळाली. पिंगळनेर, ताडसोना, वडगाव, उमरी, बीड, पिंगळगाव, येळंबघाट इत्यादी प्रत्येक गावातून हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या शाखा सुरू करण्यात आल्या. निवृत्तीअप्पा सरवदे, सी.बी.पुराणिक, कान्होबा सुतनासे, माणिकलाल कोटेचा, मदनलाल सारडा, बद्रीनारायण टवाणी, नारायणराव गायकवाड, बुधाजी कैवाडे, रामचंद्रराव देशपांडे, लक्ष्मणराव पटाईत, बाबुराव जाधव, अण्णासाहेब तेलप, अंबादास नाईकवाडे, अण्णासाहेब चव्हाण, इत्यादी असंख्य कार्यकर्त्यांनी सर्व तालुका पिंजून काढला व तालुक्यातील शेतकरी काँग्रेसच्या झेंड्याखाली संघटित केला. या तालुक्यातील ६२ लोकांनी सत्याग्रह करून कारावास भोगला.

आष्टी तालुक्यातही नरहरराव कुलकर्णी, दिगंबरराव काटीकर, यांनी पुढाकार घेऊन स्टेट काँग्रेसच्या कार्यास चालना दिली. आष्टी, मातावळी, पाटण सांगवी, मांडवा, किन्ही, केरूळ, कोहिनी, वटनवाडी, धामणगाव, लिंबगाव चोभा, पोखरी, वाघळूज, सुलेमान देवळा, कोटाळ, रूई नालखेल, मसोबाची वाडी, दादेगाव, टाकळशिंग, सोलापूरवाडी, ठोंबळसांगवी, खुंटेफळ, कुंभेफळ, शिराळा, चुंडी यासारख्या लहान-सहान गावांतूनही गुप्तपणे स्टेट काँग्रेसच्या शाखा उभ्या राहिल्या. आसराजी जाधव, आसराजी बुवा जगताप, रमेश्वर पाटील, दुर्गादास मोटफुळे, साहेबराव थोरवे, रखमाजी पाटील, विठ्ठलराव ढबळे, जंजिरे, एकनाथबुवा जंजिरे, विश्वनाथ आजबे, रामा गणपती सुतार इत्यादी शेकडो कार्यकर्त्यांनी गावोगाव हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या शाखा कायम केल्या. निजामी सरकारच्या जुलमाविरुद्ध शेतकरी संघटित केले. अन्यायाविरुद्ध संघर्ष केला. सत्याग्रह केल्याबद्दल आष्टी तालुक्यात जवळपास साठ जणांना अटक करण्यात आली.

गेवराई भागात १९४३ नंतर चळवळ फोफावली ती भिकाभाऊ राखेंमुळे. १९४३ साली महाराष्ट्र परिषदेचे बीड जिल्हा संघटक आर.डी. देशपांडे

यांना सरकारने अंबाजोगाईत स्थानबद्ध केल्याने परिषदेच्या कामावर मर्यादा आल्या. त्यासाठी गोविंदभाईंनी बीड जिल्ह्याची संघटनात्मक पुनर्बांधणी केली. जालन्याचे कार्यकर्ते भिकाभाऊ राखेंना गेवराईला तालुका संघटक म्हणून नियुक्त केले. नागनाथराव परांजपेंना जिल्हा संघटक म्हणून नियुक्त केले. भिकाभाऊ राखेंनी संघटना जोमाने वाढवली. हिरापूर पारगाव, हिंगणी, टाकळगाव, वाहेगाव, वळका, रांजणी, खांडवी, वीरगाव, बोरगाव, रुई धानोरा आणि भीमटाकळी इत्यादी गावांतून राष्ट्रीय मेळ्यांचे कार्यक्रम घेऊन जागृती सुरू केली. पुढे जवळका येथे परिषदेचे कार्यालय ही उघडले. १९४६ साली गेवराईत त्यांनी डॉ.तु.ना.भोलेंच्या मदतीने १९४६

श्री.बाबुराव हिटनाळीकर

साली महाराष्ट्र परिषदेचे भव्य जिल्हा अधिवेशन घेतले. या प्रसंगी टाकळगावच्या कार्यकर्त्यांनी अधिवेशनात सामील होण्यासाठी भव्य लाँगमार्च काढला. या मोर्चावर गेवराईत अरब रझाकारांनी तलवारीने हल्ला केला पण टाकळगावचा धाडसी तरुण काशीनाथ नारायण गव्हाणे याने या अरबाचा जोरदार प्रतिकार केला. लाँगमार्च मधील कार्यकर्ते पुढे सरसावले तेव्हा अरब रझाकार पळून गेले. पुढे काशीनाथ नारायण गव्हाणे हा तरुण स्वातंत्र्यसैनिक रझाकारांच्या कारवायात हुतात्मा झाला. नंतर टाकळगावात त्यांच्या नावाचे हुतात्मा स्मारक उभारण्यात आले. गेवराईत डॉ.तु.ना.भोले यांच्या नेतृत्वाखाली हे काम सुरू झाले. त्यावेळी त्यांना त्यांच्याच जन्मगावचे खळेगावचे यादव आहेर, बळीराम आहेर, विठ्ठल आहेर, बाबू आहेर, नानासंतू, संतराम आहेर, आबाजी व अन्य कार्यकर्त्यांची त्यांना साथ मिळाली त्यामुळे खळेगावला स्टेट काँग्रेसची शाखा कायम करण्यात आली.

भिकाजी राखेंसोबतच डॉ.तुकाराम भोले, बाबुराव हिटनाळीकर, अॅड.रामचंद्र देशपांडे, उध्दव गिरी यांच्यासह विठ्ठल काटकर, विठ्ठल चपळगावकर, दिगंबर दैठणकर, मधुकरराव देशपांडे, मनोहर टाक, यंकोबा न्हावी, राजा सुतार, प्रभाकर कुलकर्णी, द्वारकाबाई भोले, सुमन बोर्डे, दिपचंद गंगवाल, अच्युतराव खिस्ते, उद्धव मोटे, जातेगावचे रामराव कुलकर्णी, हरिहरराव कुलकर्णी,

तुकाराम कोळपे

शंकरराव वावरे, उत्तमराव वावरे, शामराव तळवाडकर, प्रल्हादराव पाटील, कुशाबा, नवाब पाटीलबुवा, सोनाजी साळी, गुलाबचंद मारवाडी, मदनलाल मारवाडी, रानबा, संतराम, अंदानसाहेब, रंगराव, शेषराव, जयराम, एकनाथ ढगे, नामदेव कोळी, आणि धुमेगावचे रघुनाथराव हे कार्यकर्ते मोठ्या प्रमाणात क्रियाशील होते.

निपाणी जवळके या गावी पाटीलबुवा, लोणकर, कुशाबा लोणकर, सेठजी यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसची शाखा कायम झाली. पाचेगाव येथे दिनानाथ रोटे, ठाकूर, आडगाव येथे किसनराव कुलकर्णी, कोळगाव येथे बळीराम पाटील साठेवाडी येथे

नामदेवराव, अंतरवली येथे रामराव कदम, बंगाली पिंपळा येथे केशवबुवा, टाकळगाव येथे संतराम गव्हाणे, शेषराव गव्हाणे, श्रीरंग गव्हाणे, भेंडटाकळी येथे वसंत खारगे, पांडुरंग शिंदे, निवृत्ती लोंढे, खांडवी येथे उद्धवराव गिरी पाडळशिंंगी येथे त्रिंबक आवारे, तात्यासाहेब चव्हाण, बापुसाहेब, नारायणराव, पाथरवाला येथील अंबादासराव पाटील, आहेर वाहेगाव येथे बाबुराव गिरी, मालेगाव येथे जनार्दनराव, उमापूर येथे वामनबुवा, मालेगाव खुर्द येथे किसनराव शिंदे, यांनी पुढाकार घेऊन गावोगावी काँग्रेस कमिटीच्या स्थापन केल्या. झेंडावंदन, मिरवणुका, सभा होऊ लागल्या. जागृतीची लाट पसरत चालली होती. होणाऱ्या जुलमाविरुद्ध शेतकरी निजामी पोलिसांचा प्रतिकार करित होते. गेवराई तालुक्यातील टाकळगावसारख्या लहान गावीदेखील येथील शेतकऱ्यांनी व महिलांनी निजामी पोलिसांबरोबर अटीतटीची उल्लेखनीय लढत दिली.

पाटोदा तालुक्यात सुवालाल कांकरिया, धोंडीबा देसाई, भानुदासराव सानप, साहेबराव सानप, केशवराव बांगर, किसनराव बांगर, राघू बांगर इत्यादी कार्यकर्त्यांनी व पुढाऱ्यांनी पुढाकार घेऊन वडझरी, पाटोदा, भायाळा, बेंडसूर, रोहतवाडी, पाचंग्री, लोणी, पिंपळनेर, कोतन इत्यादी गावांतून हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या शाखा कायम केल्या. सर्व तालुक्यात जागृती निर्माण करण्याचे महत्त्वाचे कार्य गणपतराव बडे व नाथराव पालवे यांनी केले. त्यांनी पूर्ण वेळ

सर्व तालुका ढवळून काढला. सरकारी जमिनीतील हजारो झाडे तोडण्यात आली. सत्याग्रह करण्यात आला. या तालुक्यात ८० लोकांनी सत्याग्रह करून कारावास भोगला. हा तालुका चळवळीत आघाडीवर होता. निजामी पोलिसांबरोबर शेतकऱ्यांच्या कित्येक ठिकाणी चकमकी झाल्या. काही कार्यकर्त्यांना या कामी आपले प्राणही गमवावे लागले. पाटोदा तालुक्यात गणपतराव बडे व नवनाथराव पालवे हे स्टेट काँग्रेसचे पूर्णवेळ कार्यकर्ते होते. कोतला, पिंपळनेर, लोणी, पाचंग्री, वडझरी, भायाळ, बेंडसूर, रोहतवाडी व पाटोदा येथे स्टेट काँग्रेसच्या शाखा होत्या. पाटोदा तालुक्यात शाखांची उभारणी करून स्टेट काँग्रेसच्या विचारांचा प्रचार करण्यासाठी सर्वश्री सुवालाल कांकरिया, धोंडीबा नागथई, भानुदास सानप, साहेबराव सानप, केशव बांगर, किसन बांगर, राघू बांगर यांनी श्रम घेतले. स्टेट काँग्रेसने केलेल्या सत्याग्रह आंदोलनात येथील जवळपास ८० सत्याग्रहींना अटक करण्यात आली होती.

माजलगाव भागात १९३८ नंतरच खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यचळवळीने बाळसे धरले. त्याचे मुख्य कारण असे घडले की रामानंद महाराजांच्या सप्ताहानिमित्त निघालेल्या दिंडीवर पोलिसांनी अमानुष लाठीचार्ज केला. या धावपळीत एक सोळा वर्षांचा मुलगा पोलिसांनी अकारण पकडला. त्याच्यावर खटला भरण्यात आला. त्याला बेदम मारहाण करण्यात आली. हा खटला वर्षभर चालला. शेवटी तो मुलगा निर्दोष सुटला. अटकेच्या दरम्यान निजामी पोलिसांच्या अमानुष छळामुळे या तरुण मुलांच्या मनात निजामी राजवटीविरुद्ध असंतोषाची बीजे पेरली गेली. पुढे त्याचा स्फोट झाला. हा मुलगा म्हणजे माजलगाव परिसरातील आरंभीचे क्रांतिकारक स्वातंत्र्यसैनिक नारायणअप्पा मलिकार्जुनअप्पा जुजगर होय!

पुढे नारायणअप्पा जुजगर शिक्षणासाठी औरंगाबादला गेले. तिथे गोविंदभाई श्रॉफ व वैशंपायनाशी त्यांचा संबंध आला आणि ते 'वंदे मातरम्' आंदोलनात खेचले गेले. त्यांनी गोविंदभाईंच्या आदेशान्वये माजलगावला येऊन महाराष्ट्र परिषदेचे काम सुरू केले. वडवणी, बाहेगव्हाण, उपळा, तेलगाव, राजेवाडी, दिंदूड, शिरसाळा, पोहनेर, लऊळ, पात्रूड व हिवरा या गावी कमिट्या स्थापन केल्या. रामकृष्ण नारायण खटावकर यांची त्यांना मोठी साथ मिळाली. बीडहून चपळगावकर, रामलिंगजी स्वामी, काशीनाथराव जाधव,

मोतीलालजी मंत्री, बाबासाहेब परांजपे यांची साथ मिळाली. माजलगाव तालुक्यातील पहिले सशस्त्र केंद्र त्यांनी चिंचाळा गावी उभे केले. १९४६ साली काशीनाथराव जाधव यांनी लातूर अधिवेशनासाठी जो भव्य मोर्चा काढला तो चिंचाळ्याहून गेल्याने या भागात राष्ट्रप्रेमाची लाटच उसळली. झेंडा सत्याग्रहात तर चिंचाळ्याच्या चावडीवरच झेंडा फडकाविला गेला. त्यात किसनराव शिंदे, पंढरीनाथ कोळपे, रामकृष्ण खटावकर, तुकाराम कोळपे सुखदेव कोळपे, संतोबा गायकवाड, किसनबुवा गिरी, जिजाबा लगड, राम धुमाळ, किसन थेटे, शंकर सोमोशे यांना अटक करून प्रत्येकाला चार महिन्यांची कारावासाची शिक्षा दिली गेली. जंगल सत्याग्रहातही या तालुक्यात तेलगाव, उपळा, चिंचाळा, जरुड, राजेवाडी, वडवणी, बाहेगव्हाण येथे शिंदीची झाडे तोडली गेली. त्याबद्दल सुखदेव कोळपे, तुकाराम कोळपे व रामकृष्ण खटावकर यांना पुन्हा सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. चिंचाळा हे महत्त्वाचे केंद्र झाले होते. पण गावचा पोलिस पाटील कारभारी रझाकारांच्या मदतीने जनतेला खूप त्रास देत होता. आबासाहेब कोळपे व बाबुराव मुळेने त्याला एके दिवशी बाँब हल्ला करून ठार मारले व नारायणराव जुजगरांसह पाथर्डीच्या कॅम्पवर दाखल झाले. माजलगाव तालुक्यातील हिवरा गावचे जगन्नाथजी मुंदडा हे स्वातंत्र्यसैनिकांना खूप मदत करीत.

रामराव मुळी

माजलगाव भागात रामराव मुळी यांचा खूप दारा होता. एक धाडसी व शूर स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून लोकांना त्यांचा आधार वाटे. ते पाथरी तालुक्यातील रामपुरीचे राहणारे होते. मात्र दोन्ही तालुक्यांत त्यांच्या नावाची रझाकारांनाच धास्ती होती. संताजी-धनाजीप्रमाणे रामराव रझाकारांना कुठेही दिसे. रामपुरीच्या रंगनाथराव पाटलाचा रझाकारांनी भरदिवसा गोळ्या घालून खून केला त्याचा बदला म्हणून रामरावाने त्याचे सहकारी विश्वनाथ मुळी, जनार्दन गोविंद बोर्डे, शामराव कुलकर्णी, विष्णू कदम, एकनाथ भरकट व भोलेखान यांच्या मदतीने पाटलाचा खून केलेल्या रोहिला पठाण रझाकाराचा भर बाजारात गोळ्या घालून खून केला आणि त्याचे प्रेत बांबूला लटकावून गोदावरीत फेकले. जनार्दन गोविंद बोर्डे या अंबाजोगाईच्या तरुणाने रामराव मुळी यांना शेवटपर्यंत साथ दिली. ते दोघे जवळचे मित्र होते. देशासाठी आयुष्य समर्पित करण्याची या

मित्रांनी शपथ घेतली होती. या तालुक्यात नारायणराव जुजगर, मारोतीराव काकडे, काशीनाथराव टाक, किसनराव शिंदे यांनी पुढाकार घेऊन हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या कामाला सुरुवात केली. माजलगाव चिंचाळा, कुप्पा, तिगाव, लऊळ तेलगाव, राजेवाडी गांवातून स्टेट काँग्रेसच्या शाखा कायम करण्यात आल्या. रामकृष्ण खारावकर, तुकाराम कोळपे, सुखदेव कोळपे, पंढरीनाथ कोळपे, भगवानराव आजबे, साहेबराव शिंदे, अर्जुनराव शिंदे, अंबादासराव रांजवण, श्रीधरराव मुलाटे, जिजाबा व इतर किती तरी कार्यकर्त्यांनी परिश्रम घेऊन संपूर्ण तालुका जागृत करून शेतकऱ्यांना काँग्रेसच्या झेंड्याखाली आणले. तालुक्यात गावोगावी शाखा उघडून लोकांना मुख्य राजकीय प्रवाहात आणण्यासाठी श्रीधरराव मुलाटे, रामकृष्ण खटावकर, तुकाराम रावण कोळपे, सुखदेव रावण कोळपे, पंढरीनाथ कोळपे, भगवान आजबे, साहेबराव शिंदे, अर्जुनराव शिंदे, अंबादास रांजवण, व जिजाबा यांसारखे कार्यकर्ते प्रयत्न करित होते. याच प्रयत्नातून चिंचाळा, कुप्पा, तिगाव, लऊळ, तेलगाव, राजेवाडी, भागात स्टेट काँग्रेसच्या शाखा सुरू झाल्या होत्या. माजलगावातून बारा जणांना सत्याग्रह प्रकरणी अटक करण्यात आली.

केज भागातही स्टेट काँग्रेसचा चांगला प्रभाव होता. हा भाग अंबाजोगाई तालुक्यातच होता. नांदूर, काळेगाव, बेलगाव, चिंचोली, धारूर, केज, विडा, युसूफवडगाव, वरपगाव, बोपला, कानडी, बनसारोळा, दहीफळ, वडमाउली इत्यादी गावांतून स्टेट काँग्रेसच्या शाखा कायम केल्या. नांदूरघाटचे धडाडीचे तरुण क्रांतिकारी पांडुरंग जोशी यांच्यासह गोविंद विडेकर, बसलिंगअप्पा भुजबळ, काशीनाथ मुकदम, सुखदेव घुले, भगवान घुले, माणिक बारडकर हे केज परिसरातील स्टेट काँग्रेसचे प्रमुख कार्यकर्ते होते. याशिवाय शिवाजी पटाईत, राम यंदे, माणिक जाधव, लक्ष्मणराव काळे, गेनबा सुतार, किसन भिकू, श्रीपती गपाट, किसनराव झांबरे, बापूसाहेब चिंचोलीकर, मारोतीराव काळे, दासराव गुंड, तात्या पाटील, काशीनाथराव कल्याणकर, दामोधर भावठाणकर, गोपाळराव देशमुख, भीमराव ठोंबरे, दगडू ठोंबरे, भागवत मास्तर, रामराव आवरगावकर, पांडुरंग खरवड, देवीदास पाटील, यशवंत गोरे, धोंडीराम कावळे, शिवदास जाधव इत्यादी असंख्य कार्यकर्त्यांनी संपूर्ण तालुकाभर दौरे करून जनजागृती केली. या सारख्या कार्यकर्त्यांनी स्टेट काँग्रेसमध्ये महत्त्वाचे योगदान दिले. स्टेट काँग्रेसच्या सत्याग्रह आंदोलनात रस्त्यावर उतरून निजाम राजवटीला विरोध केल्याबद्दल

येथील ५५ सत्याग्रहींना कारावासाची शिक्षा ठोठावली गेली.

अंबाजोगाई स्टेट काँग्रेसचे नेतृत्व नारायणराव जोशी व श्रीनिवास खोत यांनी केले. अंबाजोगाईसह रेणापूर, वागदरी, देवळा, परळी, कामखेडा, सांगवी, चनई, भोकरंबा व घाटनांदूर या ठिकाणी स्टेट काँग्रेसच्या शाखा कार्यान्वित होत्या. गोविंददास सराफ, रामकृष्ण ठाकूर, धोंडीराम पवार, आर.डी. देशपांडे, गुंडाप्पा जिरगे, मुरगप्पा खुमसे, श्रीरंग लोहिया, गणपत देशमुख, द्वारकादास चौधरी, नारायण देवळेकर, साधू भास्कर, डॉ. लक्ष्मण काळेगावकर व प्रल्हाद कदम इत्यादी कार्यकर्त्यांनी आरंभी स्टेट काँग्रेसचे कार्य केले. सत्याग्रहाच्या आरोपाखाली अंबाजोगाईतील ४५ स्वातंत्र्यसैनिकांना कारावासाची शिक्षा झाली.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची अधिकृत अशी घोषणा झाली नव्हती. लोक स्वयंस्फूर्तीने काम करित होते. त्यांना राजकीय डावपेचातून वर्चस्व मिळवण्यापेक्षा आसफजाहीचा परचम खाली खेचायचा होता. त्यामुळे लोकांनी अधिकृत घोषणेला महत्त्व दिले नव्हते. त्यांना एक व्यासपीठ होते. ९ सप्टेंबर १९३८ रोजी हैदराबादेत स्टेट काँग्रेसची कार्यकारिणी तयार करून तिची अधिकृत घोषणा करण्याचे ठरले होते. याची स्वामी रामानंद तीर्थाना कल्पनाही येऊ दिली नव्हती. मग स्टेट काँग्रेसचा जन्म होण्यापूर्वीच तिच्यावर बंदी घातली गेली. ८ सप्टेंबर रोजी सरकारने वृत्तपत्रातून बंदीची नोटीस बजावली. कुरुक्षेत्रावरील लढाई अर्जुनाशिवाय लढणे नियतीलाही मान्य नव्हते. पुढे स्टेट काँग्रेसवरील बंदी उठेपर्यंत तब्बल जवळपास आठ वर्षे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व भूमिगत काँग्रेसने केले.

स्टेट काँग्रेसच्या निर्मिती अगोदर प्रादेशिक संघटनांच्या स्वरूपात महाराष्ट्र परिषदही आकाराला येत होती. १९३७ च्या फेब्रुवारी महिन्यात कर्नाटक परिषदेची स्थापना होऊन तिचे पहिले अधिवेशन झाले तेव्हा महाराज किशनप्रसादांच्या जहागिरीचे सचिव गुंडेराव पाटील हे महाराष्ट्रीय कार्यकर्ते उपस्थित होते. कर्नाटक परिषदेच्या धर्तीवर मराठवाड्यात महाराष्ट्र परिषद असावी असे त्यांना वाटू लागले. महाराजा किशनप्रसादाशी त्यांचे चांगले संबंध होते. तेव्हाच्या परभणी जिल्ह्यातील परतूर हे किशनप्रसादांच्या जहागिरीचे प्रमुख ठिकाण होते. इथे महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन घ्यावे असे त्यांनी ठरवले. दि. १ जून १९३७ रोजी परतूरला महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन झाले. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे स्वामीजी प्रत्यक्ष राजकारणापासून दूरच होते. या अधिवेशनात स्वयंसेवक म्हणून सहभागी

होण्यापलीकडे त्यांची फार महत्त्वाची भूमिका नव्हती. महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे अधिवेशन २ जून १९३८ रोजी लातूरला झाले. सरकारची दडपशाही वाढत होती. पुढे १९४० ला महाराष्ट्र परिषदेची अधिकृत घोषणा करण्यात आली. निजामावर दबाव वाढल्याने महाराष्ट्र परिषदेला मान्यता मिळाली पण निजामाने फार अडथळे उभे केले होते. महाराष्ट्र परिषदेचे १९४१ साली तिसरे अधिवेशन झाले, तर चौथे अधिवेशन औरंगाबादला १ ते ३ जून १९४३ ला झाले. पाचवे अधिवेशन २४ व २५ मे १९४५ रोजी सेलूलाला झाले. वास्तविक पाहता हे अधिवेशन बीडला घ्यायचे निश्चित झाले होते. परंतु सरकारने या अधिवेशनाला परवानगीच नाकारली. त्यामुळे हे अधिवेशन बीडला होऊ शकले नाही. परिषदेचे ६ वे अधिवेशन १५ ते १७ मे १९४६ दरम्यान पुन्हा लातूरला झाले. औरंगाबाद अधिवेशनाला लागून झालेल्या महिला परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी बीडच्या पानकुंवर कोटेचा या होत्या. याच अधिवेशनाच्या दरम्यान सरकारने अटक केलेले बीडमधील स्वातंत्र्यसैनिक कॉ.आर.डी.देशपांडे, वामनराव वझे, मोतीलालजी मंत्री यांच्यासह अन्य स्वातंत्र्यसैनिकांची सुटका झाली. त्यांचे फार मोठे स्वागत औरंगाबाद येथे करण्यात आले.

बीड जिल्ह्यात महाराष्ट्र परिषदेचे काम जोमात सुरू झाले होते. येळंबघाटचे तरुण क्रांतिकारी वकील रामलिंग स्वामी यांची जिल्हाध्यक्षपदी निवड करण्यात आली. सेलू अधिवेशनानंतर प्रत्येक तालुक्याला कार्यकर्ता नेमावा असे ठरले. त्यानुसार श्रीनिवास खोत यांची अंबाजोगाई तालुक्याच्या संघटकपदी निवड झाली. त्यांनी खरोळा नागापूर, पाटोदा, देवळा, याठिकाणी पायी फिरून सदस्य नोंदणी केली. शिवाय होळ, केज, धारूर, माळीचिंचोली, युसूफवडगाव, मांगवडगाव, सोनेसांगवी, साळेगाव, सोतकळवाडी याठिकाणी गावकामिट्या स्थापन केल्या. नारायणराव जोशी कार्यक्रम ठरवून देत. कार्यक्रमात बाबासाहेब परांजपे, नारायणराव जोशी व श्रीनिवास खोत भाषणे करीत. खोतांनी महाराष्ट्र परिषदेचे एक छोटेसे कलापथकही तयार केले होते. अंबाजोगाईला महाराष्ट्र परिषदेचे कार्य आर.डी.देशपांडे आणि नारायणराव जोशी खूप जोमाने करीत. तर परळीमध्ये गंगाधरराव, साहेबराव देशपांडे, दत्ता दहिवाळ, लक्ष्मणराव देशमुख, वैजनाथ पवार, दिगंबरराव तांदळे, हरिभाऊ तांदळे, गुरुलिंगप्पा मेनकुदळे व श्रीनिवास धरणीकर हे महाराष्ट्र परिषदेला निधी गोळा करून देत. श्री पुरुषोत्तमराव चपळगावकर हे

जिल्हा स्तरावर परिषदेचे नेतृत्व करीत. पुढे नागनाथ परांजपेंची जिल्हा संघटकपदी व नारायणराव जुजगर यांची माजलगाव संघटक म्हणून निवड झाली.

लातूर येथे २ जून १९३८ रोजी झालेल्या महाराष्ट्र परिषदेसाठी जनजागृतीच्या दृष्टिकोनातून काशीनाथराव जाधव यांच्या नेतृत्वाखाली बीडहून निघालेला मोर्चा ऐतिहासिकच म्हणावा लागेल. यात प्रचंड मोठ्या संख्येने शेतकरी सहभागी झाले होते. बीड तालुक्यातील पिंपळनेर या गावातून निघालेला हा मोर्चा वडवणी, धारूर, होळ, वागदरीहून लातूरला धडकला. मोर्चा अधिवेशन स्थळी येताच सर्वांनी उत्स्फूर्तपणे काशीनाथराव जाधवांचे स्वागत केले.

१९४२ मध्ये बीडमध्ये मोठा सत्याग्रह झाला. त्यानंतर १९४३ मध्ये झुंजार कार्यकर्ते आर.डी. देशपांडे स्टेट काँग्रेसचे जिल्हा संघटक झाले. सरकार शेतकऱ्यांकडून जबरदस्तीने धान्य वसूल करीत. त्यासाठी कमिटीच्या चिटणीसपदीही आर.डी.यांना निवडले गेले. याच काळात महाराष्ट्र परिषदेचे अध्यक्ष वामनराव नाईकांची येळंबघाट येथे रामलिंगस्वामींच्या नेतृत्वाखाली विशाल सभा झाली. त्यामुळे जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य चळवळीला चांगलीच गती मिळाली. आर.डी.देशपांडेंनी पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, मोतीलालजी मंत्री, काशीनाथराव जाधव यांच्यासह खेड्यांत फिरून संघटन उभे केले.

१९४४ ला महाराष्ट्र परिषदेचे बीड जिल्हा अधिवेशन बीडला झाले. दिगंबरराव बिंदू हे या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. पण ते वेळेवर न आल्याने औरंगाबादचे माणिकचंद पहाडे यांनी अध्यक्षस्थान भूषविले. आष्टी पाटोद्यातून या अधिवेशनाला मोठा प्रतिसाद मिळाला हे अधिवेशन यशस्वी झाले. मात्र लगेच महाराष्ट्र परिषदेचे जिल्हा संघटक आर.डी.देशपांडे यांना अंबाजोगाईत स्थानबद्ध करण्यात आले.

महाराष्ट्र परिषदेचे बीड तालुका अधिवेशन चांगलेच गाजले. हे अधिवेशन जिल्ह्यातील प्रमुख सेनानी काशीनाथराव जाधव यांनी त्यांच्या पिंपळनेर या गावी

रामप्रसाद चरखा

पापालाल कासट

१९४६ साली घेतले. १९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनात विशेष कामगिरी करणारे बीड जिल्हयातील तरुण वकील नरहर कुलकर्णी यांनी या अधिवेशनाचे उद्घाटन केले तर अधिवेशनाच्या अध्यक्षस्थानी होते गांधीवादी विचाराचे कट्टरपाईक आणि ध्येयवादी कार्यकर्ते रामलिंगजी स्वामी. विशेष म्हणजे या अधिवेशनाला आनंद कृष्ण वाघमारे, गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, वामनराव वझे हे अग्रणी उपस्थित होते. यामुळे अधिवेशनातील तरुणांच्या उत्साहाला उधाण आले होते. त्याकाळी जवळपास पाच हजार लोक अधिवेशनात गोळा झाले होते. सेवादलाच्या सैनिकांनी शिस्तबद्ध संचालन करून अधिवेशनाचे अध्यक्ष रामलिंगजी स्वामी यांची मिरवणूक काढली. या अधिवेशनात सरकारी धोरणांचा निषेध करून जबाबदार राज्यपद्धतीचा ठराव करण्यात आला.

अधिवेशनात आलेल्या हजारो लोकांच्या जेवणाची व्यवस्था तरुण स्वातंत्र्यसैनिक रामप्रसाद चरखा आणि पापालाल कासट यांनी केली. मात्र सरकारने पन्नासपेक्षा जास्त लोकांना जेवू घातले व सरकारी कायदा मोडला. म्हणून त्यांना अटक केली. ही वार्ता कळताच स्वातंत्र्यसैनिक संतप्त झाले. त्यामुळे सरकार नमले. शेवटी त्वरित जामिनावर रामप्रसादजी व पापालाल यांना सोडले. अशाच प्रकारचे अधिवेशन अंबाजोगाई तालुक्यातील सांगवी-टाकळी व माजलगाव तालुक्यातील चिंचाळा येथे झाली. महाराष्ट्र परिषदेच्या गेवराई तालुका संघटकपदी जालन्याचे भिकाभाऊ राखे यांची नियुक्ती केली गेली. भिखाभाऊंनी गेवराई तालुक्याच्या खेड्यापाड्यातून परिषदेचा प्रचार केला. निजामाविरोधात असंतोष निर्माण करण्यासाठी, कलापथक व राष्ट्रीय मेळ्यांचा उपयोग केला. हिरापूर, पारगाव, हिंगणी, टाकळगाव, वाहेगाव, वळका, रांजणी खांडवी, वीरगाव, बोरगाव, रुई, धानोरा, भीमटाकळी, येथे त्यांनी राष्ट्रीय मेळ्यांचे कार्यक्रम करून लोकात जागृती निर्माण केली.

१९४६ मध्ये गेवराईला महाराष्ट्र परिषदेचे जिल्हा अधिवेशन झाले. कृष्णाजी गोविंद ऊर्फ बाबुराव हिटनाळीकर हे अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष होते तर अध्यक्षपदी आष्टीचे नरहर सहस्त्रबुद्धे होते. अधिवेशनात तीन हजारपेक्षा जास्त लोक उपस्थित होते. या अधिवेशनात बाबासाहेब परांजपे आणि काशीनाथराव जाधव यांची झंझावाती भाषणे झाली. विशेष म्हणजे मातृभाषा मराठीतूनच शिक्षण दिले गेले पाहिजे असा ठराव अधिवेशनात झाला. या अधिवेशनासाठी

भिकाभाऊ आणि डॉ. ना. तू. भोले यांनी खूप परिश्रम घेतले.

भारत सरकारच्या हद्दीतील अहमदनगर जिल्हयाच्या सरहद्दीला लागून असलेल्या आष्टी-पाटोदा तालुक्यांच्या महाराष्ट्र परिषदेच्या शाखांवर मोठी जबाबदारी होती. नरहरराव सहस्त्रबुद्धे व परमेश्वर पाटील यांनी आपल्या एकावन्न सहकाऱ्यांबरोबर केलेल्या आंदोलनामुळे घेतलेल्या जाहीर सभेमुळे आष्टी कोर्टाने त्यांना जबर शिक्षा केली होती. परिषदेचे सर्वच कार्यक्रम या भागात मोठ्या प्रमाणात राबवले गेले. आष्टी परिसर भूमिगत लढ्यासाठी विलक्षण अनुकूल होता. स्वातंत्र्यसैनिकांना रात्री करोडगिरी नाका व पाटील कुलकर्ण्यांच्या कचेरीत हल्ले करून लगेच सरहद्द ओलांडून डोंगराळ भागात लपून राहता येईल. या तालुक्याची रचना स्वातंत्र्यसैनिकांना अतिशय अनुकूल होती. कारण तिन्ही बाजूंनी हा तालुका नगर जिल्ह्याने वेढलेला होता.

बीड शहरात अगदी आरंभीपासून हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाची चळवळ आघाडीवर होती. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर तातडीने बीडला काशीराव कदम येळंबकर वकील यांच्या वाड्याच्या बाजूला दत्त मंदिराजवळ काँग्रेसचे कार्यालय उघडण्यात आले. पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, माधवराव वडगावकर, श्रीपतराव सौंदत्तीकर या वकील मंडळीसह रामराव पाटील हे या कामी आघाडीवर असत. काँग्रेसवर बंदी आल्यामुळे हे कार्य भूमिगत स्वरूपात सुरू होते. यामुळेच त्यांना कारावासही भोगावा लागला. भूमिगत काँग्रेसची सूत्रे रामलिंग स्वामींच्या हातात आल्यानंतर निजामाचे पोलिस त्यांच्या पाठीमागे लागले. मात्र त्यांची त्यांनी तमा बाळगली नाही ते रानावनात चावडीत, मठात, दऱ्याखोऱ्यात, गावात, नदीच्या तीरावर, झाडाखाली, जिथे जागा मिळेल तेथे सभा, गुप्तबैठका घेऊन राष्ट्रीय विचार पोहचवित खेड्यापाड्यातून प्रभात फेऱ्या काढीत. हिरालाल कोटेचा, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, काशीनाथराव जाधव, रामचंद्र देशपांडे, वामनराव वझे यांच्या साथीने त्यांनी भूमिगत होऊन जिल्हा ढवळून काढला होता. पांडुरंगबुवा जोशी, बाबूराव कदम व प्रल्हाद कदम यांनी स्वामीजींच्या प्रभात फेरीस गावोगावी मदत केली. रामलिंग स्वामी यांनी नांदूर, चौसाळा, अंजनवती, वानगाव, वाघेबाभुळगाव, केज, धारूर, साउळ, सारणी, सांगवी, मालेगाव, पालसिंघण, जेबापिंपरी, हिंणणी, वाडवाणे, पिंपळगाव, विडा, येळंब, मांजरसुंबा, निनगूर(नेकनूर) इत्यादी गावात हिंडून स्वातंत्र्याचा वणवा पेटवला. २४ ऑक्टोबर १९३८ रोजी

सुरू झालेले हे सत्याग्रह पर्व दोन महिन्यांनी २४ डिसेंबर १९३८ रोजी महात्मा गांधींच्या आदेशान्वे स्थगित करण्यात आले.

बीड मध्ये सत्याग्रह आंदोलनादरम्यान मोतीलालजी मंत्री, हिरालाल कोटेचा, वामनराव वझे, काशीनाथराव जाधव, रामलिंग स्वामी, यांच्यासह.निवृत्तीआप्पा अडप्पा सरवदे, सी.बी. पुराणिक, कान्होबा सुतनासे, मदनलाल सारडा, बट्टीनारायण टवानी, नारायण गायकवाड, बुधाजी कैवाडे, रामचंद्र देशपांडे, लक्ष्मणराव पटाईत, बाबुराव जाधव, अण्णासाहेब तेलप, अंबादास नाईकवाडे, अंबादास चव्हाण यांच्यासह अन्य ६२ सत्याग्रहींना अटक करण्यात आले.

१९३८ या वर्षाने जणू हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामास पेटवण्याचा संकल्पच केला होता. या वर्षीच्या सत्याग्रह आंदोनाची धग अजून विझलेली नव्हती. महाराष्ट्र परिषद व स्टेट काँग्रेसच्या स्थापनेपूर्वीच वणवा पेटला होताच. या यज्ञकुंडाच्या ज्वाला आणखी भडकणार होत्या; त्या विद्यार्थ्यांच्या 'वंदेमातरम्' आंदोलनाने!

'वंदेमातरम्' आंदोलनामुळे १९३८ च्या उठावातही अनेक तरूणांनी उडी घेतली परिणामी 'वंदेमातरम्' या विद्यार्थी आंदोलनामुळे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यास अनेक क्रांतिकारी तरुण मिळाले. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात 'वंदे मातरम्' आंदोलनाचे मोठे महत्त्व आहे. या आंदोलनाचा शेवट दुःखदायक झाला हे खरे पण याच आंदोलनाने हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामास असंख्य लढाऊ कार्यकर्ते दिले. त्यामुळे स्वातंत्र्यसंग्रामाची दाहकता वाढू शकली. संस्थानातील विद्यार्थ्यांनी उभारलेले अभूतपूर्व आंदोलन म्हणून हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास 'वंदे मातरम्' आंदोलनाकडे पाहतो. शालेय व महाविद्यालयीन तरुण विद्यार्थ्यांना निजाम सरकारने 'वंदेमातरम्' म्हणण्यास प्रतिबंध केला म्हणून हे आंदोलन उभा राहिले, हे खरे असले तरी ते त्याचे एकमात्र कारण निश्चितच नव्हते.

स्टेट काँग्रेसने सत्याग्रहाचे शस्त्र उपसले होते. विद्यार्थ्यांमध्ये या सत्याग्रहाविषयी अस्वस्थता होती. या सत्याग्रहाला विद्यार्थ्यांचा मोठा प्रतिसाद मिळत होता. त्यात हैदराबादच्या महबूब कॉलेजमध्ये एका वर्गात महात्मा गांधींचा फोटो कोणी तरी काढून फेकून दिला. नंतर निषेध म्हणून सगळे विद्यार्थी

संपावर गेले. या संपकरी विद्यार्थ्यांना प्रा. सय्यद हुसैन यांनी शिवीगाळ केली व मुलांच्या अंगावरून गाडी नेण्यास ड्रायव्हरला फर्माविले. विद्यापीठात मुस्लिम विद्यार्थ्यांना इस्लाम धर्माचे शिक्षण देणाऱ्या दिनीयात (धर्मशास्त्र) चे प्राध्यापक मौलवी मजहरुल हसन जिलानी यांनी मिलादुन्नबी उत्सवानिमित्त केलेल्या भाषणात मुस्लिम विद्यार्थ्यांना आवाहन केले की, देशात जो पर्यंत २२ कोटी गोबरपरस्त (शेणाचे उपासक) आहेत तोपर्यंत त्यांनी स्वस्थ बसू नये.

उर्दू माध्यम अखलाफियात आणि मातृभाषेला उर्दूच्या तुलनेत दुय्यम स्थान होते. मातृभाषांचा हा घोर अपमान अगदी पहिलीच्या वर्गापासून ते विद्यापीठस्तरापर्यंत चालू होता; त्यात सरकार करित असलेला अत्याचार. या सगळ्या बाबींमुळे विद्यार्थ्यांच्या मनात सरकारविषयी विलक्षण चीड निर्माण झाली होती. निजामविरोधी हा असंतोष उसळ्या मारून बाहेर येण्यात आतुर होता. त्याला निमित्त मिळाले ते 'वंदेमातरम्' वर बंदी घातल्याचे!

'वंदेमातरम्' आंदोलनाचा भडका उडाला तो औरंगाबादेत. औरंगाबादेत तेव्हा एक हायस्कूल व एक इंटरमिडिएट महाविद्यालय होते. मराठवाड्यातील बहुसंख्य मुले याच ठिकाणी होती. इंटरमिडिएट कॉलेजमध्ये स्वतः गोविंदभाई श्रॉफ हे शिक्षक होते. कॉलेजमधील मुस्लिम विद्यार्थी 'किले अर्क' परिसरात वसतिगृहात नियमित नमाज पढत. हिंदू विद्यार्थ्यांनी १४ नोव्हेंबर १९३८ रोजी वसतिगृहाच्या भोजनगृहात जेवणाच्या अगोदर 'वंदे मातरम्' प्रार्थना म्हणायला आरंभ केला. उस्मानिया विद्यापीठात 'वंदेमातरम्' अगोदरच सुरू झाले होते. त्याला आरंभी विरोध झाला नव्हता. दरम्यान १४ नोव्हेंबर रोजी 'वंदे मातरम्' होणार हे प्रशासनाच्या गुप्त विभागाने अगोदरच शोधले होते. त्याचा ठपका ठेवून प्रशासनाने गोविंदभाई श्रॉफ यांना सेवेतून निलंबित करून दबाव आणला. पण झाले उलटेच विद्यार्थ्यांनी उलट चौदा तारखेला जोरदारपणे 'वंदेमातरम्' म्हटले. प्राचार्य सय्यद मोहियोदिन यांनी मग 'वंदेमातरम्' वर अधिकृत बंदी घातली. त्याचे उत्तर वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांनी अन्नत्याग सत्याग्रह करून दिले. दरम्यान रमजानच्या सुट्ट्या आल्या. त्या संपताच २० नोव्हेंबर १९३८ पासून हैदराबादचे विद्यार्थी संपात उतरले आणि पाहता-पाहता सगळ्या संस्थानातील मराठी भाषिक विद्यार्थी 'वंदेमातरम्' आंदोलनात सामील झाले. त्यानंतर उस्मानिया विद्यापीठाचे कुलगुरू व शिक्षणमंत्री यांचा पक्का समज झाला की, 'वंदेमातरम्' आंदोलन

धार्मिक नसून ते राजकीय आहे. परिणामी संस्थानात 'वंदेमातरम्' वर कडक प्रतिबंध घातला गेला. त्यामुळे वातावरण चांगलेच चिघळले. त्यात उस्मानिया विद्यापीठाने विद्यार्थ्यांसाठी काळ्या रंगाची मुस्लिम शेरवाणी व पायजमा हा गणवेश निश्चित केला. त्यामुळे या आगीत तेल ओतले गेले. हजारो विद्यार्थ्यांनी शाळा कॉलेजवर बहिष्कार टाकला. सरकारने १२०० विद्यार्थ्यांना काढून टाकले. कॉलेज ओस पडले. सरकारने मार्ग काढण्याचा प्रयत्न केला पण विद्यार्थी 'वंदेमातरम्' वर अडून बसले होते. शेवटी विद्यार्थ्यांनी हैदराबादेत एका कृतिसमितीची स्थापना केली. या समितीत गोविंदभाई श्रॉफ, रामचंद्रराव अंतू व लक्ष्मणराव नातू यांचा समावेश होता. विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान टाळणे हा समिती समोरचा सर्वांत महत्त्वाचा प्रश्न होता. संस्थानाबाहेरील कोणतेही विद्यापीठ या मुलांना प्रवेश द्यायला तयार नव्हते. पण नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरू टी.जे.केदार निर्भिडपणे समोर आले. त्यांनी सर्व मुलांना नागपूर विद्यापीठात प्रवेश दिला. शालेय मुलांची खामगावच्या राष्ट्रीय शाळेत व्यवस्था केली. पण विद्यार्थ्यांचे शिक्षण उर्दूत होते इथे ती व्यवस्था नव्हती. विद्यार्थ्यांसमोर मोठे आर्थिक संकटही उभे राहिले. खायची मारामार झाली. मात्र एका निश्चित ध्येयासाठी स्वीकारलेल्या त्यागामुळे याही संकटावर विद्यार्थ्यांनी मात केली. खरे तर पुढे दहा वर्षे लढवल्या जाणाऱ्या एका जाज्वल्य स्वातंत्र्यसंग्रामासाठी परिस्थितीच विद्यार्थ्यांना घडवीत होती. शेवटपर्यंत 'वंदेमातरम्' म्हणायला निजामाने परवानगी दिली नाही. उलट शेकडो विद्यार्थ्यांना शाळा कॉलेजातून काढून टाकले. ही अपमानाची आग मुलांमध्ये धगधगत होती.

त्रिपुरात ११ मार्च १९३९ रोजी काँग्रेसचे अधिवेशन होते. या अधिवेशनाच्या अध्यक्षस्थानी देशातील तरुणांचे स्फूर्तिस्थान सुभाषचंद्र बोस होते. मात्र सुभाषचंद्र बोस खूप आजारी असल्याने मौलाना आझाद यांनी अध्यक्षपद भूषविले. या अधिवेशनाला मराठवाड्यातील विद्यार्थी प्रचंड संख्येने उपस्थित होते. मराठवाड्यातील तरुणांचा सुभाषचंद्र बोसांशी संपर्क होण्याचा हा पहिलाच क्षण होता. पुढे सुभाषचंद्र बोस यांच्या व्यक्तिमत्त्वाने झपाटलेला मोठा गट मराठवाड्यात कृतिशील झाला होता. गांधीवादाच्या प्रभावामुळे या तरुणांना फारशी संधी जरी मिळाली नव्हती. सुभाषचंद्र बोस यांच्या सशस्त्र लढ्याच्या प्रेरणेने तरुण भारावले होते. संस्थान मुक्ततेसाठी मराठवाडा भागात जे सशस्त्र कॅम्प भारतीय सरहद्दीत उभारले गेले. त्या कॅम्पचे स्वरूप सुभाषचंद्र यांच्या

आझाद हिंद सेनेच्या दस्त्यासारखेच होते ही बाब उल्लेखनीय आहे.

त्रिपुरा काँग्रेस अधिवेशनात विद्यार्थ्यांनी एक 'वंदेमातरम्' विद्यार्थी मेळावा घेतला. विशेष म्हणजे उत्तर प्रदेशचे तरुण काँग्रेस पुढारी हसन अन्सारी हे या मेळाव्याच्या अध्यक्षस्थानी होते. या वरून 'वंदेमातरम्' आंदोलनाच्या धर्मनिरपेक्षतेची साक्ष पटते. 'सुभाषचंद्र बोस यांनी 'वंदेमातरम्' आंदोलनाला जेव्हा पाठिंबा जाहीर केला तेव्हा उत्साहाची लाटच उसळली. पुढे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनीही या आंदोलनास पाठिंबा दिला.' महात्मा गांधींनी पूर्वीच पाठिंबा दिला होता.

'वंदे मातरम्' आंदोलनामुळे हजारो तरुण विद्यार्थ्यांसमोर भविष्याचा प्रश्न उभा राहिला होता. पण ज्या तरुणांनी देशाच्या भविष्यासोबत स्वतःचे भविष्य जोडले होते. त्यांना पोटापाण्याच्या भविष्याची चिंता नव्हती. अनेक जण तुरुंगात गेले, जखमी झाले. पण आता हा त्यांच्या जीवनशैलीचा भागच होणार होता. औरंगाबादच्या इंटरमिजिएट कॉलेजमध्ये बीड जिल्ह्यातील अनेक विद्यार्थ्यांनी या संपात भाग घेतला. त्यांना कॉलेजमधून काढून टाकण्यात आले. त्यात काशीनाथ व्यंबकराव नित्रुडकर, परळीचे दुर्गादास देशपांडे, अंबाजोगाईचे जगन्नाथ रामचंद्रराव जोशी, अंबाजोगाईचेच व्यंकटेश श्रीनिवासराम देशपांडे, राजाराम रंगनाथराव कोकीळ, गोपाळ लक्ष्मणराव भालचंद्र, बीडचे विश्वनाथ नरसोबा औसेकर, अंबाजोगाईचे वासुदेव व्यंकटेशराव कुर्डूकर या विद्यार्थ्यांचा प्रामुख्याने समावेश होता. आंदोलनातील एक विद्यार्थी ज.वा. कुलकर्णी जे पुढे जिल्हाधिकारी झाले, यांनी लिहिलेल्या दैनंदिनीमध्ये म्हटले आहे की, बीड जिल्ह्यातील अग्रणी नेते व्ही.डी. देशपांडे यांच्या संपादकत्वाखाली १८ डिसेंबर १९३८ रोजी 'स्ट्रायकर्स वॉल' हे साप्ताहिक सुरू झाले. तर ५ जुलै १९३९ रोजी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे रॉबटसन कॉलेजात विद्यार्थ्यांसमोर 'वंदे मातरम्' विषयावर भाषण केले.

बीड जिल्ह्यातून 'वंदेमातरम्' आंदोलनात अनेक विद्यार्थ्यांनी हिरिरीने भाग घेतला. बीड जिल्ह्यातील जी मुले औरंगाबादेत शिकत होती, त्यांनी तिथे सहभाग नोंदवला. शिवाय जिल्ह्यातूनही 'वंदेमातरम्'ला उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला. याच काळात १९३८ चे सत्याग्रह आंदोलनही सुरू होते. अंबाजोगाईतून एस.आर.

१. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक: अनंत भालेराव, पृष्ठ-१४६

देशपांडे यांच्या नेतृत्वाखाली मनोहर बेर्डे, गोविंदराव सराफ, राजाराम कोकीळ, साधू भारजकर, विश्वभरं चिद्रवार, देवीदास कामखेडकर, नागनाथ परांजपे व दिगंबर रोंगे या विद्यार्थ्यांनी सत्याग्रह केला. 'वंदेमातरम्' आंदोलनाचे दूरगामी परिणाम झाले. पुढे मराठवाड्यात अनेक ठिकाणी विद्यार्थी संघ निघाले. या विद्यार्थी संघानी तरुणांच्या एकत्रीकरणाचे महत्त्वाचे काम केले. हा 'वंदेमातरम्' आंदोलनाचाच परिणाम होता.

देशभूषण जैन

बीडला १९४१ साली विद्यार्थी संघाची स्थापना झाली. द्वारकादास मंत्री त्याचे अध्यक्ष होते तर देशभूषण जैन चिटणीस होते. हैदराबादहून जव्वा रझवी, मकदम मोहियोदीन व आर.डी. देशपांडे त्यांना मार्गदर्शन करीत. विश्वनाथ पालीमकर हे या विद्यार्थ्यांचे अभ्यासमंडळ चालवीत. लोकशाही, समाजवाद या विषयावर व्याख्याने आयोजित करीत. यात भीमराव पिंगळे, प्रभाकर पाटील, श्रीराम गिराम व नारायणराव वाघीरकर हे भाग घेत. या विद्यार्थी संघाने अनेकदा प्रभातफेऱ्या,

फोकानिया शाळेला लागून असलेल्या पूर्व बाजूला देशभूषण जैन यांच्या कार्यालयाच्या उद्घाटन प्रसंगाचे हे छायाचित्र. डावीककडून बसलेले रामराव आवरगावकर, देशभूषण जैन व अन्य. जैन यांच्यामागे उजव्या बाजूस पुरुषोत्तमराव चपळगावकर.

मिरवणूका काढल्या व आंदोलनात सहभाग घेतला. १९४२ मध्ये महात्मा गांधीसह पं.नेहरू, मौलाना आझाद, सरदार वल्लभभाई पटेल यांना जेव्हा अटक केली तेव्हा त्यांचा निषेध करण्यासाठी बीडच्या विद्यार्थ्यांनी मोठा संप केला. विद्यार्थ्यांचा प्रचंड मोठा मोर्चा माळीवेस, धोंडीपुरा, बलभीम चौक, राजुरीवेस मार्गे निघाला. पोलिसांची मात्र त्यांना अटक करण्याची हिंमत झाली नाही. पण सर्वांना समज मात्र देण्यात आली. १९४२ च्या स्टेट काँग्रेसच्या सत्याग्रहात बीडच्या विद्यार्थ्यांनी हिरिरीने भाग घेतला, त्यात नारायण गायकवाड, दत्तात्रय मेढेकर, वासुदेव खाटकर, भुजंगराव हसेगावकर, मदनलाल सारडा, रतनलाल संचेती, माणिकलाल कोटेचा व बद्रीनारायण टवाणी यांचा प्रामुख्याने समावेश होता. राघवेंद्रराव हे त्यावेळी

सरकारी फोकानिया हायस्कूलचे मुख्याध्यापक होते. विद्यार्थ्यांचे आंदोलन शिगेला पोहोचले होते. शेवटी आंदोलन हाताबाहेर जात असल्याचे पाहून औरंगाबादचे शिक्षण विभागाचे प्रमुख साजदअली बीडला आले. त्यांनी किल्ले मैदानावरील डाकबंगल्यात बैठक घेतली.

विद्यार्थी करीत असलेले कृत्य गैरकायदेशीर आहे हे फर्मावले व सर्वांना माफीनाम्यावर सह्या करण्याचा हुकूम दिला. बहुतेक विद्यार्थ्यांनी सह्या केल्या. परंतु अब्दुल हमीद, महंमद जियाऊदीन, साहेबराव पैठणकर, दत्तात्रय लेणेकर आणि देशभूषण जैन या पाच धाडसी मुलांनी सह्या करण्यास साफ इन्कार केला. आणि वाटेल त्या परिणामास तोंड देण्याची तयारी दाखवली. या मुलांना शाळेतून काढून टाकण्यात आले. पुढे देशभूषण जैन या तरुणाने पेपरची एजन्सी सुरू केली. त्या माध्यमातून बंदी आणलेले साहित्य आणि पत्रक लोकांपर्यंत त्यांनी पोहचवायला सुरू केले. महाराष्ट्र परिषदेचे तालुका संघटक म्हणून देशभूषण जैन यांनी काम केले. ते पत्रकार संघाचेही अध्यक्ष होते. त्यांच्या लग्नाची एक मजेशीर गोष्ट सर्वश्रुत आहे. ' लग्नात त्यांच्या सासरेबुवांनी त्यांना पारंपरिक पध्दतीचे नवे कपडे

आणले होते. मात्र 'मी खादीचेच कपडे घालणार म्हणून..' देशभूषण अडून बसले. तेव्हा लगेच नवे खादीचे कपडे मिळत नव्हते. मग मोतीलालजी मंत्री यांनी आपले जुने खादीचे कपडे देशभूषण यांना दिले. ते त्यांना येत नव्हते. पण अत्यानंदाने देशभूषण यांनी या ढगळ्या कपड्यांवर लग्न लावले.' (बिचारी नवरी कावरीबावरी झाली असणार!)

बीड मधील फोकानिया (मल्टी पर्पज) शाळेचे 'वंदे मातरम्' चळवळीत मोठे योगदान होते. ही सर्व मुले याच शाळेचे विद्यार्थी होते. आज या शाळेचे नामोनिशानदेखील नाही. एके काळी बीडच्या स्वातंत्र्यलढ्याचे केंद्रबिंदू असणाऱ्या शाळेच्या प्रवेशद्वाराची शेवटची अवस्था खालील छायाचित्रात दिसते. आज तिथे शाळेचे काहीही अस्तित्व नाही. आमच्या सांस्कृतिक वारशांविषयी अनास्था बाळगून इतिहासाची अवमानना करण्याचेच हे उदाहरण ठरते.

बीडसह जिल्हाभरातून या आंदोलानला विद्यार्थ्यांनी मोठा प्रतिसाद दिला. परळीचा विद्यार्थी नरहर फुलारी हा या कामी आघाडीवर होता. 'वंदेमातरम्' चळवळीने रुजवलेल्या विद्यार्थी संघाने मूलभूत काम करायला सुरुवात केली होती. अंबाजोगाई मध्येही विद्यार्थ्यांनी स्वयंप्रेरणेने एकत्र येऊन विद्यार्थी सेवासंघ

बीडच्या फोकानिया शाळेचा शिलालेख. यात म्हटले आहे की, सन १९२१ तथा १३२१ फसलीमध्ये ही शाळा बांधण्यात आली.

स्थापन केला. कोकीळ यांच्या घरी दर आठवड्याला हे विद्यार्थी एकत्र येत यात किसन भावठाणकर, राजाराम कोकीळ, बसलिंगप्पा भुजबळ, पद्माकर लाटकर, बजरंग सिंग काबरा, काशीनाथ देशपांडे, अनंत नागापूरकर, रामराजे देशपांडे, साधू

१. देशभूषण जैन यांच्या पत्नी कमलाबाई जैन यांची मुलाखत

उमाजी भारजकर व अन्य अनेक विद्यार्थ्यांचा एक गट तयार झाला होता. जागा कमी पडल्याने पुढे भटगल्लीतल्या वाड्यात हे कार्यालय नेण्यात आले. या सर्वांना एस.आर. गुरुजी मार्गदर्शन करत. विद्यार्थी सेवा संघातर्फे एक हस्तलिखितही काढले जात असे. अंबाजोगाई गावातील विविध संघटना व्यायाम शाळा, वाचनालय, साक्षरता वर्ग, इत्यादींमध्ये हीच मुले काम करत. विद्यार्थी सेवासंघाने अंबाजोगाई परिसरात महत्त्वपूर्ण कार्य केले. १९३८ च्या 'वंदेमातरम्' आंदोलनाचाच हा दूरगामी परिणाम होता की, भविष्यात हजारो विद्यार्थी स्वातंत्र्यलढ्यात उतरले.

'वंदेमातरम्' विद्यार्थी चळवळ बहुसंख्य शाळांमध्ये गेल्यामुळे ती चांगलीच प्रभावी ठरली. बीड जिल्ह्यातही त्याचा चांगलाच परिणाम झाला. अंबाजोगाईचे योगेश्वरी विद्यालय १९३७ पासूनच राजकारणाचे ज्वलंत केंद्र बनले होते. त्याचे कारण म्हणजे स्वतः स्वामी रामानंद तीर्थ आणि बाबासाहेब परांजपे यांच्यासारखे ध्येयवादी संस्थाचालक, क्रांतिकारी शिक्षक या शाळेला लाभले होते. त्यामुळेच शाळेतील विद्यार्थी व शिक्षकात क्रांतीचे वारे वाहत होते. शिक्षक श्रीनिवास अहंकारी तसेच या शाळेतील विद्यार्थी धोंडू पवार, पांडुरंग गोसावी, भास्कर दडके, भगवान भालेराव, पंडितराव जोशी व श्रीनिवास खोत यासारख्या विद्यार्थ्यांमुळे पुढे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात बीड जिल्ह्याच्या मातीचा गंध दरवळला. 'वंदेमातरम्' आंदोलनाने दिलेल्या असंख्य क्रांतिकारकांनी पुढे विविध आंदोलनात अत्यंत मूलभूत कामगिरी केलेली इतिहासाने पाहिली!

संस्थानाच्या स्वातंत्र्याचा लढा एकीकडे चालू असतानाच दुसऱ्या बाजूला बीड जिल्ह्यात सामाजिक व शैक्षणिक सुधारणांचीही चळवळ चालूच होती. बीडच्या सामाजिक कार्यात अग्रेसर असणारे बलभीमराव कदम व बापूसाहेब येळंबकर यांनी १९४१ साली बहुजन समाजातील मुलांना शिक्षणाची दारे उघडी करून देण्यासाठी मराठा व तत्सम वर्गीय शिक्षण परिषदेची कल्पना मांडली. त्यांच्याच प्रयत्नाने बीडला या कामी मोठी बैठक पार पडली. या बैठकीत बलभीमराव नारायणराव चव्हाण, नरसिंगराव काटीकर, अण्णासाहेब गव्हाणे यांच्यासह मराठवाड्यातील अनेक कार्यकर्ते उपस्थित होते. बैठकीत बलभीमराव कदम यांना चिटणीस तर नरसिंगराव काटीकरांना अध्यक्ष म्हणून नियुक्त केले गेले. या संस्थेचे पहिले अधिवेशन बीडलाच झाले होते. बलभीमराव कदम व बापूसाहेब येळंबकर यांच्या प्रयत्नांमुळे बीड भागातील बहुजन समाजातील मुलांना शिक्षणाची

संधी मोठ्या प्रमाणात मिळाली.

संस्थानातील जनता निजामाच्या जुलमी राजवटीला सणसणीत उत्तर द्यायला आता आसूसलेली होती. या काळात भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम आणि हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत्या. एकच स्वातंत्र्यसैनिक दोन्ही आघाड्यांवर लढत होता. याच काळात भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाला निर्णायक रूप देण्याचा निर्णय राष्ट्रीय नेत्यांनी घेतला! तो दिवस होता ९ ऑगस्ट १९४२ चा! देशभरातील आंदोलकांना मुंबईत येण्याचे आवाहन काँग्रेस तर्फे करण्यात आले. स्वतः महात्मा गांधी या जनसागराला संबोधित करणार होते.

९ ऑगस्ट १९४२ चा दिवस उजाडला. मुंबईच्या आझाद मैदानात भारताचे राष्ट्रीय नेते जमले होते. देशभरातून लक्षावधी लोक उपस्थित होते. पंडित जवाहरलाल नेहरूंसह सर्व प्रमुख नेत्यांची भाषणे झाली आणि शेवटी महात्मा गांधी बोलायला उभे राहिले ! गांधी उभे राहताच लोकात चैतन्य पसरले. महात्मार्जीने देशभरातल्या लोकांना दोनच शब्दांचा मंत्र दिला. “करा किंवा मरा!” त्यांनी ब्रिटिश सत्तेला दोनच शब्दांत ताकीद दिली. “चले जाव!” महात्मार्जीच्या या दोन संदेशाने अवघा देश ढवळून निघाला. सत्याग्रहाने देशातील तुरुंग भरून गेले. ९ ऑगस्ट १९४२ च्या या क्रांतिपर्वाचे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यावर दूरगामी परिणाम झाले. १९४२ च्या आंदोलनाचा खरा फटका बसला तो अंबाजोगाईच्या योगेश्वरी शाळेला. बाबासाहेब परांजपे व नारायणराव जोशींसह शाळेतील तेरा शिक्षकांना अटक करून बीड जिल्ह्यातून हद्दपार करण्यात आले.

हैदराबाद संस्थानातील हजारो कार्यकर्ते या सभेस जमले होते. पेटून उठलेली ही मंडळी संस्थानात येताच उग्र सत्याग्रह सुरू झाले. या काळात संस्थान मुक्तिलढ्यातील बहुसंख्य कार्यकर्ते व नेत्यांना अटक करण्यात आली.

अंबाजोगाईचा अख्खा परिसरच हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात पेटून निघला होता. स्वामी रामानंद तीर्थांच्या निवासामुळे तर इथला प्रत्येक उंबरा समर्पणासाठी तयार होता. योगेश्वरी विद्यालयाने या आंदोलनात अत्यंत रचनात्मक व मोलाचे कार्य केले. शिक्षक स्वतःच संग्रामाचे सैनिक होते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांवर त्यांचे मोठे झाले संस्कार होते. याच संस्कारातून श्रीनिवास खोतांसारखा अत्यंत धाडसी, कल्पक शूर विद्यार्थी घडला. खोतांच्या रूपाने हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाला

एक महान सेनानी मिळाला. श्रीनिवास खोत विद्यार्थी दशेपासूनच शूर होते. ते आठवी-नववीला शिकत असतानाच त्यांनी केलेले धाडसी काम पाहिले म्हणजे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याची तीव्रता कळू शकेल.

अंबाजोगाई येथील खोलेश्वर मंदिराजवळील शहाबुरुजावर निजाम फौजेतील शिपायांना युद्धाच्या बातम्या कळवण्यासाठी एक रेडिओ बसवला होता. हा रेडिओ एक प्रकारे आसफिया राजवटीशी शिपायांच्या समन्वयाचाच भाग होता. युद्धाच्या बातम्या ऐकून निजाम शिपाई जास्तच चेकाळला. अंबाजोगाईत अगदी आंरभीपासूनच निजाम फौजेची मोठी छावणी होती. या दृष्टीने हा रेडिओ त्यांना महत्त्वाचा होता. खरे तर अंबाजोगाईच्या जनतेच्या असंतोषात या रेडिओने भरच घातली होती. सगळ्या अंबाजोगाईत हा एकमेव रेडिओ होता.

वृत्तपत्र व रेडिओवर मद्रास, कलकत्ता, दिल्ली, मुंबई, पुणे, लखनौ यांसारख्या महानगरातून चालू असणारी लढाई आणि त्यात बळी पडणाऱ्या हजारो भारतीयां विषयीच्या बातम्या तरुण श्रीनिवास खोतांच्या नेहमी कानावर पडत. ते अस्वस्थ होत. आपणही काहीतरी करावे असे त्याला वाटू लागे. तेव्हा भट

रेडियो प्रकरणातील बुरुज. पाठी मागे खोलेश्वर मंदिर.

गल्लीत काही विद्यार्थी वसतिगृहवजा वाड्यात रहात. त्याला 'सेलू कॅम्प' म्हटले जाई. त्यात श्रीनिवासचे मित्र भगवान भालेराव, भास्कर दडके व पांडुरंग गोसावी हे राहत. या सर्वांनी मिळून काहीतरी करायचे ठरवले. सुरुवात इंग्रज व निजाम विरोधी भित्तीपत्रके लावण्यापासून झाली. श्रीनिवास व भगवानचे अक्षर चांगले त्यामुळे भिंती रंगवण्याचे व घोषणा लिहिण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर पडली. दुसऱ्याच दिवशी कोर्ट, शाळा, पोस्ट ऑफिस, सरकारी कचेऱ्यांच्या सगळ्या भिंती निजामविरोधी घोषणांनी रंगून निघाल्या. हे गुप्त काम चालू असतानाच रेडिओ प्रकरण समोर आले. हा रेडिओच पळवायचा असा धाडसी बेत श्रीनिवासने आखला.

तो १९४२ चा काळ होता. निजाम शिपाई प्रत्येक बाबतीत सतर्क होते. रेडिओ शहाबुरुजावर होता. त्याला आतल्या बाजूने पायऱ्या होत्या. पुन्हा त्यावर पहारा होता. बुरुजाच्या दरवाजाला भले मोठे कुलूप लावलेले होते. रात्री शिपाई घरी जात. पण बुरुजावर मोठी गॅसबत्ती जळत असे. एके दिवशी प्रथम श्रीनिवासने गुपचूप जाऊन बुरुजावरल्या खोलीचे कुलूप उघडण्याचा प्रयत्न केला. पण ते शक्य झाले नाही. मग दुसऱ्या दिवशी मध्यरात्री पुन्हा ही कंपनी बुरुजावर धडकली. परिसर निर्मनुष्य होता. राममंदिर ते बुरुजादरम्यान चौकाजवळ एक दोन घरे होती. बाराभाई गल्ली, जिरेगल्लीकडे जाणारे या रस्त्याने जात. पण रात्री इकडे फिरकण्याची कुणाची मजल नव्हती. श्रीनिवास खोतांनी बुरूज चढून जाण्याचाच निर्धार केला. त्याने येताना व्यायामशाळेतून भलीमोठी सोल व कुऱ्हाड आणली. मध्यरात्री काळ्याकुट्ट अंधारात बुरूजाला नमस्कार केला. सोल व कुऱ्हाड गळ्यात अडकवली. आणि उंच बुरूज चढायला सुरुवात केली. खाली भगवान भालेराव, पांडुरंग गोसावी व भास्कर पाथ्रीकर पाळत ठेवून होते. निकरीच्या प्रयत्नानंतर श्रीनिवासने बुरूजाच्या शेवटच्या मुंढरीला हात घातला आणि एकदाचा बुरूज सर केला. तमाम अंबाजोगाईच्या लोकांच्या असंतोषाचे प्रतीक असणारा रेडिओ त्याने उचलला. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आज्ञेने तानाजी मालुसरेने कोंडाणा किल्ला सर करून कोंढाण्यावर भगवा फडकाविल्यावर तानाजीच्या मनात भावनांचे जे तरंग उठले असतील तसेच तरंग किशोरवयीन श्रीनिवासच्या मनात उमटले असतील. त्याने तातडीने रेडिओच्या वायरी अंधारातच तोडल्या. रेडिओ मोकळा केला. सोलीला बांधून तो खाली सोडला. तो भगवान भालेरावने घेतला.

आता श्रीनिवास सुखरूप खाली उतरू लागला. तो खूप थकला होता. खालचे काही दिसत नव्हते. बुरूजावर उगवलेल्या झाडाने त्याला मदत केली. क्षणभर तो झाडाला टेकून विसावला. खालून पांडुरंगने सोल फेकला. सोल झाडाला बांधून श्रीनिवास खाली आला. आणि सगळ्यांनी मिळून एकच जल्लोष केला. रेडिओ घेऊन बंकटवाडीच्या मळ्यातल्या जयवंती नदीच्या डोहाजवळ सगळे आले. रेडिओवर लाथेने प्रहार करून तो फोडला आणि जयवंती नदीच्या डोहात बुडवून टाकला. बाराव्या शतकात ज्या जयवंतीने मुकुंदराजांच्या लेखणीतून अवतरलेली पहिली मराठी कविता पाहिली, जिने सिंघणदेव यादवाच्या तलवारीचे आवाज ऐकले, जिने खोलेश्वराच्या पराक्रमाचे गीत ऐकले आणि दासोपंताच्या पासोडीचीही जी साक्षीदार ठरली होती; ती जयवंती नदी किशोरवयीन श्रीनिवास, पांडुरंग, भगवान आणि भास्कराच्या धाडसी कृत्याला पाहून कृतार्थ झाली असेल.! ही घटना श्रीनिवासाच्याच वाड्यात भाड्याने राहणारे त्याचे शिक्षक श्रीनिवास अहंकारी व ग.धो. देशपांडे यांना कळाली तेव्हा त्यांनी श्रीनिवास खोतांचे खूप कौतुक केले. त्याला पेढे दिले, इतकेच काय पण त्यांनाही या कार्यात सामावून घेण्याचा प्रस्ताव या विद्यार्थ्यांजवळ ठेवला. श्रीनिवासने तो लगेच स्वीकारला. विद्यार्थ्यांपासून शिक्षकांनी प्रेरणा घेण्याची किमया काळानेच केली होती.

१९४२ च्या 'चलेजाव' चे वारे सर्वत्र वाहत होते. निजामाच्या सैन्याचा मोठा तळ असल्याने अंबाजोगाई येथे ब्रिटिशांनी त्यांचे तार व पोस्ट ऑफिस उघडले होते. श्रीनिवास खोत, धोंडू पवार व शिक्षक श्रीनिवास अहंकारी यांनी हे टेलिफोनच्या तारा तोडून ब्रिटिश-निजामाचे संदेशवहन बंद करण्याचा निर्धार केला. आवश्यक ते हत्यार घेऊन ही कंपनी परळी रोडला निघाली. एके ठिकाणी एका टेकडीवर तारा हाताशी येतील एवढ्या खाली होत्या. पिंगळा धायगुड्याच्या थोडे पुढे एक टेकडी होती. या टेकडीवर चढून तारेला कुन्हाड अडकवून श्रीनिवासने तार खाली ओढली. तशीच दाबून धरून खाली दगड ठेवून वरून दगडाने ती ठेचली. त्यामुळे ताडकन तार तुटली. मग खांबावर चढून त्याने सगळ्या तारा मोकळ्या केल्या. जवळपास दहा खांबावरील तारा या कंपनीने तोडून

धोंडू पवार

विहिरीत फेकल्या. पहाटेपर्यंत हा प्रकार चालू होता. निजामाच्या शिपायांना याचा पत्ताही लागला नाही. पण दुसऱ्या दिवशी सगळ्या अंबाजोगाईत बोंबाबोंब झाली.

निजामी फौजेच्या तळावर असणाऱ्या गंजीला आग लावण्याचा किस्सा असाच रोमहर्षक आहे. या तळावर पाचशेच्यावर घोडे होते. त्यामुळे घोड्यांच्या चान्यासाठी इथे मोठी गंजी होती. ही गंजीच पेटवून देण्याची कल्पना श्रीनिवास खोतांनी मोडली. धोंडू पवार व श्रीनिवास अहंकारी एके दिवशी रॉकेल, कापडी बोळे, काडीपेटी घेऊन गंजीकडे निघाले. संधी साधून पेटते बोळे गंजीवर फेकले. पण केवळ चाराच जळाला. आगीमुळे शिपाई जागे झाले. घोडेस्वार पाठीमागे लागले. श्रीनिवास व त्यांचे मित्र योगेश्वरी देवीच्या मंदिरात घुसले व मंदिरातील शाळेतल्या एका वर्गात लपून बसले. घोडेस्वार हात चोळत निघून गेले.

अंबाजोगाईतील या छुप्या कारवाईने निजामाचे शिपाई हवालदिल झाले होते. सी.आय.डी. चाऊस यांच्या गुप्तचर विभागाने श्रीनिवास खोतांचा मित्र पानसे याला लालूच दाखवून फोडले आणि पानसेने सगळे बिंग फोडले. पुढे श्रीनिवास खोतांसह सगळ्यांना शिक्षा होऊन त्यांची हर्सूल तुरुंगात रवानगी झाली. यात धोंडू पवार हा अत्यंत गरीब कुटुंबातील मुलगा होता. तो एकुलता एक होता. त्याचे आईवडील मजुरी करीत. ते अशिक्षित होते. सरकारने या सर्वांनी माफी मागितल्यास सोडून देण्याची लालूच दाखवली पण धोंडू पवारने शेवटपर्यंत माफी मागितलीच नाही. केलेल्या कृतीचा त्याने अभिमान बाळगला. त्याने सगळी शिक्षा भोगली व शेवटपर्यंत खोतांच्या खांद्याला खांद्या लावून धैर्याने लढला. खटल्याच्या निमित्ताने या सर्वांना हैदराबादला नेले जाई. तिथे खोतांची शामराव बोधनकरांची भेट झाली. बोधनकरांनी त्यांना सल्ला दिला की, तुरुंगात सडत पडण्यापेक्षा पळून जाऊन ब्रह्मदेशात सुभाषचंद्र बोसांच्या आझाद हिंद सैन्यात सहभागी व्हा. तुम्हा प्रत्येकाला हजार-हजार रुपये दिले जातील. सगळे तयार ही झाले पण धोंडू पवारने तो अशिक्षित असल्याने येणे शक्य नसल्याचे सांगितले. बाकी जण धोंडूला एकटे सोडायला तयार नव्हते. त्यामुळे बेत रद्द झाला. जर बीडच्या मातीतले हे क्रांतिकारक सुभाषचंद्र बोसांच्या आझाद हिंद सैन्यात गेले असते तर. ?

हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यासमोर अनेक प्रश्न उभे राहिले होते. लढ्याला योग्य दिशा मिळायला हवी, जनमताचा विचार व्हायला हवा या विचाराने तातडीने

दिगंबररावांच्या अध्यक्षतेखाली गोविंदभाई श्रॉफ, जमलापूर, केशवराव, डॉ.जी.एच.मेलकोटे व जे.जे.प्राणेशाचार्य यांची एक अॅक्शन कमेटी संस्थानात करण्यात आली. निजामास जशास तसे उत्तर देण्याची वेळ येऊन ठेपली होती. त्यानंतर तातडीने तरुणांचे प्रेरणास्त्रोत बाबासाहेब परांजपे यांच्यासोबत अच्युतराव देशपांडे व काशीनाथराव जाधव यांची अहमदनगरला एक महत्त्वाची बैठक झाली. बैठकीस अनेक तरुण क्रांतिकारी उपस्थित होते. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली निजामावर दहशत बसवण्यासाठी सशस्त्र चळवळ सुरू करण्याचे ठरले. सशस्त्र कॅम्पची कल्पना आता आकार घेऊ लागली होती. याच वेळी विविध जिल्ह्याचे प्रमुख नेमले गेले त्यात काशीनाथराव जाधवांना बीड जिल्ह्याचे प्रमुख म्हणून निवडण्यात आले.या काळात परळी भागात गुरूलिंगअप्पा मेनकुदळे, लक्ष्मण जाधव व अन्य मंडळी भूमिगत राहून लढा देत होते. पुढे लक्ष्मणराव जाधव हे दोनदा विधान परिषदेचे सदस्य झाले.

दरम्यान ३ जुलै १९४६ रोजी सरकारने स्टेट काँग्रेसवरील बंदी उठवली. त्यामुळे महाराष्ट्र परिषदेचे कार्य संपुष्टात आले. महाराष्ट्र परिषदेच्या विविध अधिवेशनाने मराठवाड्यात स्वातंत्र्य चळवळीला कमालीचा वेग आला होता. दरम्यान २३ जुलै १९४६ रोजी सरकारने काही सुधारणा घोषित केल्या पण ही संस्थानातील जनतेची निव्वळ धूळफेक होती. निवडणुका घेण्यासाठी सरकारने जीव तोडून प्रयत्न सुरू केला. स्वतः तालुकादारानेच बीडमधून श्यामराव बाहेगव्हाणकर वकील व नारायणराव नाईक औटी यांना उमेदवारी अर्ज भरायला लावले. सरकारने मतदारांना गोळा करून बीड शहरातल्या दत्तमंदिरात उतरविले. दत्तमंदिरात जाऊन पुरुषोत्तमराव चपळगावकर व रतनलाल कोटेचा यांनी प्रत्येक मतदाराच्या अक्षरशः पाया पडून या मतदानावर बहिष्कार टाकण्याचे आवाहन केले. निवडणुकीत शेवटी शामराव बाहेगव्हाणकर निवडून आले.

सशस्त्र चळवळ उभारणे मोठे जिकिरीचे काम होते. सहजासहजी रात्रीतून होणारा तो चमत्कार नव्हता. त्यासाठी अवधी लागणार होता. याच काळात झेंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहाचे आंदोलन उभे राहिले होते. ही बाब कॅम्पच्या निर्मितीसाठी मोठी पार्श्वभूमी निर्माण करणारी ठरली. या आंदोलनाने

अत्यंत धाडशी सैनिक कॅम्पला लाभले. प्रत्यक्ष कॅम्पच्या माध्यमातून निजामाला व रझाकारांना स्वातंत्र्यसैनिकांनी सडेतोड उत्तर कसे दिले हे पाहण्यापूर्वी झेंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहाची तीव्रता पाहिली तर लोकांच्या मनातला धगधगता असंतोष किती विलक्षण होता याचा प्रत्यय येतो.

श्री. काशीनाथराव जाधव यांचे सहकारी श्री. आसराजी जाधव, श्री.भाऊसाहेब जंजीरे,
श्री.तात्या घनेश्वर, प्रल्हाद कुलकर्णी व अन्य.

झेंडा सत्याग्रह

हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात झेंडा सत्याग्रहाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. झेंडा सत्याग्रहामुळे संपूर्ण संस्थानात देशभक्तीची लाट उसळली होती. बीड जिल्ह्यातील सर्वसामान्य माणूसही हातात तिरंगा ध्वज घेऊन रस्त्यावर उतरला होता. या सत्याग्रहाचे वैशिष्ट्य असे की जिल्ह्यातील कामकरी, कष्टकरी, शेतकरी, बारा बलुतेदार इतकेच काय पण हमालापासून ते सर्व स्तरांतील कामगार जीवाची पर्वा न करता सत्याग्रहात सामील झाले होते. खरे तर झेंडा सत्याग्रहाने निजाम राजवटीच्या विरोधात पुकारलेल्या सशस्त्र लढ्याची प्रत्यक्ष सुरुवातच झाली होती.

१९४७ च्या जुलै महिन्यात शेवटच्या आठवड्यात हैदराबादमध्ये स्टेट काँग्रेसच्या कार्यकारिणीची व्यापक बैठक झाली. या बैठकीत असहकाराच्या आंदोलनाची निश्चित दिशा ठरवण्यात येऊन संस्थानातील जनतेला दोन दिन पाळण्याचे व मोठ्या संख्येने त्यात सहभागी होण्याचे आवाहन केले गेले. यात

पहिला दिन होता तो ७ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारतीय संघराज्यात सामील होण्याचा आणि दुसरा दिन होता तो १५ ऑगस्ट १९४७ हा भारतीय स्वातंत्र्यदिन संस्थानात साजरा करण्याचा! हैदराबादच्या निजाम सरकारने मात्र स्वतंत्र भारताच्या संघ राज्यात सामील न होता स्वतंत्र राहायचे ठरवले. एवढेच नव्हे तर तिरंगी ध्वजास परदेशी ध्वज ठरवून तो बाळगणाऱ्यास परदेशाचा हेर ठरवले गेले. आता खरा संघर्ष सुरू झाला. या दोन्ही दिवशी लोकांनी भारतीय ध्वजाचे आपआपल्या घरी, सार्वजनिक ठिकाणी व शक्य होईल त्या ठिकाणी ध्वजारोहण करण्याचे आवाहन केले गेले. त्याचसोबत तिरंगा हातात घेऊन शहराशहरातून, गावागावातून व गल्ल्या-गल्ल्यातून सत्याग्रह करित प्रभात फेऱ्या काढण्याचे आवाहन केले गेले. या आवाहनाला प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. स्वतःच्या प्राणापेक्षाही लोक तिरंग्यावर प्रेम करित होते.

७ ऑगस्टचा दिन उगवला! हैदराबादेत स्वतः स्वामी रामानंद तीर्थांनी तिरंगा ध्वज खांद्यावर घेऊन शहरातून विशाल प्रभातफेरी काढली. हजारो लोक त्यांच्या मागे तिरंगा घेऊन या प्रभातफेरीत सामील झाले. “भारत माता की जय” या घोषणांनी चारमिनार थरथरले. स्वामीजी राहत असलेल्या सुलतान बाजार परिसरात अभूतपूर्व गर्दी झाली. सायंकाळी स्वामीजींनी सुलतान बाजाराच्या टॉवरभोवती जमलेल्या हजारो लोकांना संबोधित केले. स्वामीजींना सरकारने अटक केली. पण खवळलेला जनसागर पाहता त्यांना लगेच सोडून देण्यात आले. स्वामीजींनी तरुणांना झेंडा सत्याग्रहात सहभागी होण्याचे आवाहन केले आणि आश्चर्य जवळपास दहा हजार विद्यार्थ्यांनी प्रचंड मोठी प्रभातफेरी काढून प्रतिसाद दिला. या प्रभातफेरीत हातात तिरंगा ध्वज घेऊन रायी अहमद या महाविद्यालयीन तरुणाने दिलेले ओजस्वी भाषण अविस्मरणीय तर होतेच पण त्याचबरोबर हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा हा अन्यायी राजवटीविरुद्ध न्यायाची मागणी करणाऱ्यांमध्ये होता यावरही प्रकाश टाकते.

झेंडा सत्याग्रहामुळे निजाम राजवटीला जबर हादरे बसले होते. तातडीने सरकारने ‘तिरंगा’ हा परराष्ट्राचा ध्वज असल्याने तो हैदराबाद संस्थानात फडकाविणे गुन्हा असून जर निदर्शनास आले तर जबर शिक्षा केली जाईल या आशयाचे धमकी वजा निवेदन राजधानी हैदराबादेतून प्रसिध्द केले. पण गंमत म्हणजे हैदराबादेतच निजामाच्या नाकावर टिच्चून खुद्द उस्मानिया विद्यापीठाच्या प्रशासकीय

इमारतीवरच अज्ञात तरुणांनी तिरंगा ध्वज फडकावून त्याला उत्तर दिले. पोलिसांनी लगेच ध्वज उतरविला व फाडून टाकला, पण दुसऱ्या दिवशी पहाटे पुन्हा तिथे तिरंगा फडकत होता! त्याग, बलिदान व प्राणाची आहुती देत तिरंग्यावर जीवापेक्षाही जास्त प्रेम करण्याचा भारतीय इतिहासातील सर्वाधिक उत्कट क्षणाचेच ते दिवस ठरावेत! तिरंगामय झाले होते. सर्वसामान्य माणसाच आयुष्य! तिरंगाध्वज फडकत राहण्याचा अर्थ काय असू शकतो याची कल्पना करण्यासाठी नांदेडमध्ये ९ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्टेट काँग्रेस कार्यालयासमोर घडलेली घटना जरूर अभ्यासली पाहिजे. याच दिवशी ईद असल्याने फडकविलेला तिरंगा खाली घ्यावा असा आदेश पोलिसांनी दिला. नांदेडमधले वातावरण प्रक्षुब्ध झाले श्यामराव बोधनकर, भगवानराव गांजवे यांच्याशी इत्तेहादुल मुस्लिमीनने बोलणी केली. पण कोणत्याही स्थितीत तिरंगा खाली येणार नाही ही ठाम भूमिका त्यांनी घेतली. ईदनिमित्त मिरवणूक सुरु झाली. त्यात हजारो लोक सामील होते. इत्तेहादुल मुस्लिमीनचे नेते नेतृत्व करित होते. इकडे हजारो लोक भारतमातेचा जयघोष करित कार्यालयासमोर जमले. कार्यालयावर दगड, विटा, शस्त्रास्त्र तयार होते. लोक उत्तर द्यायला आतुर झाले होते. ईदची मिरवणूक काँग्रेस कार्यालयासमोर आली. संघर्ष टोकावर येऊन उभा होता. इत्तेहादुलचे नांदेडचे अध्यक्ष अरवलाख हुसैन झुबेरी यांच्या समजूतदारीमुळे व प्रसंगावधानामुळे हा मोठा नरसंहार टळला. झुबेरी तत्परतेने दुसऱ्या मजल्यावरील ध्वजस्तंभाजवळ गेले. त्यांनी आपली शेरवानी काढून ध्वजासमोर धरली. उद्देश हा की मिरवणुकीतील लोकांना ध्वज दिसू नये. लोकांना पुढे सरकण्याचे आवाहन केले. 'प्राण गेला तरी बेहत्तर पण तिरंगा फडकत राहिल' हा ध्येयवाद प्रत्यक्ष आचरणातून सिध्द करणारा हा सुवर्णकाळ होता. या काळाला कितीदा नतमस्तक व्हावे....! नांदेडच्या घटनेने मराठवाडा हादरून सोडला होता. जात धर्म, लिंग, संप्रदाय, गरीब-श्रीमंत, शेतमजूर-मालक हा भेद गळून पडला होता. लोकांच्या हृदयात राष्ट्रप्रेमाच्या भावनेच्या ज्योतीला आता मशालीचे दाहक रूप आले होते.

बीड जिल्हा तर झेंडा सत्याग्रहात जणू अघाडीवरच होता. ७ ऑगस्ट ते २ सप्टेंबर १९४७ दरम्यान जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी झेंडा सत्याग्रह झाला. सत्याग्रहाच्या पहिल्याच दिवशी बीड जिल्ह्यातील नारायणराव जोशी, रामराव लोहार आणि रामराव ओपळकर, बसलिंगअप्पा भुजबळ, दगडूअप्पा कोळासरे, संतरामबुवा, विठ्ठलराव डावळे व मारुतीराम या बीड जिल्ह्यातील क्रांतिकारकांना अटक केली गेली.

रामराव सवाई

७ ऑगस्ट १९४७ च्या झेंडा सत्याग्रहात बीड जिल्ह्यातील खेड्यापाड्यातून मोठा प्रतिसाद मिळाला. बीडला पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, नेकनूर भागात रामलिंग स्वामी, गेवराईत डॉ.तु.ना. भोले. अंबाजोगाईत श्रीनिवास खोत शिवाय रामचंद्र देशपांडे, मदनलाल सारडा, पांडुरंग जोशी, आदींनी ठिक ठिकाणी झेंडा सत्याग्रह केला. रामलिंगजी स्वामींच्या नेतृत्वाखाली नांदूर, वडगाव, विडे, बाणेगाव, लोणी, सारुळ, पिंपळविटगाव, खोरखेड, येळंब परिसरातील हजारो शेतकरी स्त्री-पुरुषांनी झेंडे घेऊन सत्याग्रह केला. स्वामीजींना अटक करण्यात आली. उत्तमराव काटकरांच्या नेतृत्वाखाली पिंपळनेर, विडा, वडगावगुंदा येथे झेंडा सत्याग्रह झाला. वडगावचे तरुण कार्यकर्ते अण्णासाहेब यांना सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देश स्वतंत्र होत असताना मराठवाडा मात्र पारतंत्र्यात होता. हैदराबाद राज्य निजामाच्या सल्तनतीत स्वतंत्र भारतापासून वेगळे स्वतंत्र मुस्लिम राज्य म्हणून राहणार होते. त्याचा निषेध करीत बीडच्या व्यापाऱ्यांनी याच दिवशी हरताळ पाळला. अंबाजोगाईच्या वकिलांनी कोर्टावर बहिष्कार टाकला. अशा प्रतिकूल स्थितीत काशिनाथराव जाधव यांची निजाम सरकारची गुप्त माहिती काढण्यासाठी नेमणूक केली गेली. त्यांच्या सुचनेप्रमाणे रामराव सवाई व नारायणराव वाघीरकर गुप्त पत्रके वाटणे, भित्तीपत्रक लावणे व स्टेट काँग्रेसची पत्रके घरोघरी पोहचविण्याचे काम करीत. हा सारा प्रयत्न स्वतंत्र भारतात विलीन होण्यासाठी होता. निजाम सरकारने तो दडपून टाकला व अटक सत्र सुरू केले.

पाटोद्यासारख्या लहानशा भागात तब्बल ७७ तर बीड भागातून ६२, आष्टी तालुक्यात ५८, गेवराई तालुक्यात २४, माजलगाव १२, तर अंबाजोगाई-केज भागात ८७ सत्याग्रहींना कारावासाच्या जबरी शिक्षा झाल्या. या धरपकडीमुळेच बीड जिल्ह्यात भूमिगत चळवळ मोठ्या प्रमाणात फोफावली. जिल्ह्यात रामलिंग स्वामी, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, काशीनाथराव जाधव, रतनलाल कोटेचा, नरहरराव कुलकर्णी, वामनराव वझे, दिगंबरराव विर्धे, श्रीनिवासराम खोत व नारायणराव जोशी या प्रमुख कार्यकर्त्यांसह अनेक कार्यकर्ते खेड्यापाड्यात जाऊन

झेंडा सत्याग्रहाचा प्रचार करित होते. याच दरम्यान पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांना उदगीर तालुक्यात त्यांनी केलेल्या एका भाषणास आक्षेपार्ह ठरवून अटक केली गेली. इकडे अंबाजोगाई परिसरात श्रीनिवास खोत व दिगंबर विर्धे हे खेड्यांमधून झेंडा सत्याग्रहाचा प्रचार करित होते. माळी चिंचोळी, युसूफ वडगाव, केज, रेणापूर, खरोळा, पानगाव, साळेगाव, सोनेसांगवी, इत्यादी भागातून त्यांचा प्रचार चालू होता. पठाणाच्या वेशात परभणीस जाताना खोतांना परळी रेल्वेस्थानकावर अटक झाली. त्यामुळे अंबाजोगाईस नेतृत्वाची अडचण निर्माण झाली. पण दरम्यान किशनराव भावठाणकर, मधुसूदनराव वैद्य, डॉ. व्यंकटराव यांची एक सॅडो समिती नेमण्यात आली. ही समिती नेमण्यापूर्वीच नारायणराव जोशी यांना अटक झाली होती. अंबाजोगाईत होणाऱ्या ७ ऑगस्टच्या झेंडा सत्याग्रहात पहिले सत्याग्रही म्हणून दिगंबरराव विर्धेची निवड करण्यात आली. भारताचा ध्वज हाती घेऊन ते सर्वप्रथम सत्याग्रह करतील असे ठरले. मात्र अॅड. आत्मारामपंत पांडे यांनी पहिल्या सत्याग्रही तुकडीचे ते स्वतः नेतृत्व करतील अशी इच्छा व्यक्त केली. त्यांची इच्छा स्वतः विर्धेसह इतरांनी ही मान्य केली व आत्मारामपंतानी हाती भारतीय प्रजासत्ताकाचा तिरंगा ध्वज हाती घेऊन बीड जिल्ह्यातला पहिला झेंडा सत्याग्रह केला. त्यांच्या नेतृत्वाखाली दोन-अडीचशे सत्याग्रहींनी भाग घेतला. त्यात ग्रामीण भागातील तरुणांनी मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला. पोलिसांनी सत्याग्रहींवर अमानुष लाठीमार केला. अनेकांना अटक केली. अटक केलेल्यांपैकी बहुतेकांना वर्ष दीड वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा व हजार रुपये दंड करण्यात आला. त्यांची दंड भरण्याची क्षमता नव्हती त्यांच्या घरावरील पत्रे, जनावरे व संपत्ती जप्त करण्यात आली.

एव्हाना जिल्ह्यात झेंडा सत्याग्रहाचे वारे जोरात वाहू लागले. पानगाव, रेणापूर, केज-धारूर, चिंचोली, बनसारोळा, सोनेसांगवी, साळेगाव, देवळा, भोकरंबा, पाटोदा, नेकनूर, युसूफवडगाव इत्यादी भागात अनेकांनी तिरंगा ध्वज घेऊन सत्याग्रह केला. लाठीमार, अटकसत्र सुरू होतेच. युसूफवडगावचा तरुण सेनानी शेख उमर याला बेदम मारहाण करून अटक केली गेली. मुकुंद फटाले आणि रामगोपाल यांनाही अटक केली गेली. या तुकडीचे नेतृत्व हरिश्चंद्र जाधव सांगवीकर यांनी केले. तुकडीत पन्नासपेक्षा जास्त शेतकरी होते. हरिश्चंद्र जाधव यांच्यावर खटला भरून त्यांना शिक्षा ठोठावण्यात आली.

अंबाजोगाईत झेंडा सत्याग्रह चांगलाच गाजला. धारूर, केज, युसूफवडगाव, सोनसांगवी, बनसारोळा, चिंचोली साळेगाव, रेणापूर, पानगाव, भोकरआंबा या गावातून मोठे झेंडा सत्याग्रह झाले. चंदुलाल गुप्ता, राम गुप्ता, डॉ. काळेगावकर, बापूसाहेब धारूरकर, तात्यासाहेब कुंभेफळकर या ज्येष्ठ नागरिकांसह पंढरीनाथ, माणिक मंजरथकर, प्रभाकर खेडकर, प्रभाकर रामपूरकर, गोपाळ सराफ या विद्यार्थ्यांनी हातात झेंडे घेऊन भाषणबंदी मोडून काढली. कुंभेफळकर, रामभाऊ भोसले, पप्पूसाहेब धारूरकर व चंदुलालजी गुप्ता त्यांच्यासह विद्यार्थ्यांपैकी प्रभाकर खेडकर, माणिक मंजरथकर, प्रभाकर रामपूरकर, गोपाळ सराफ आणि पंढरीनाथ यांनी विलक्षण धाडसाने अंबाजोगाई शहर आणि परिसरात निजामविरोधी साहित्य व पत्रकांचे वाटप केले. भाषण बंदी झुगारून लोकांमध्ये जागृती निर्माण केली. अंबाजोगाई परिसरातील लोक मोठ्या प्रमाणात झेंडा सत्याग्रहात सहभागी होत होते. बाबूराव काकडे आणि शिवदास जाधव यांच्या नेतृत्वाखाली दोनशेपेक्षा जास्त लोकांच्या एका जथ्याने अंबाजोगाई मध्ये प्रवेश केला. “हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झालेच पाहिजे”. या घोषणेने अंबाजोगाई शहर निनादले. हा जथ्या अंबाजोगाईच्या वेशीवर येऊन धडकला. अक्षरशः हजारो नागरिकांनी त्यांचे स्वागत केले. जनशक्तीचे हे विराट रूप पाहून त्यांना अटक करायला पोलिसही धजावले नाहीत. काही वेळानंतर या जथ्याला पोलिस ठाण्यात नेण्यात आले. काही मोजक्या नेत्यांना अटक करून बाकीच्या सत्याग्रहींना बेदम मारहाण करून पांगवले. परंतु पोलिसांनी या घटनेचा चांगलाच धसका घेतला होता. त्याला उत्तर म्हणून रझाकारांनीही गावातून तलवारी, भाले, बंदुका घेऊन मोठी मिरवणूक काढली. आणि “काँग्रेसवालोंको काटेंगे, हैदराबाद नहीं देंगे!”, “आझाद हैदराबाद पायंदाबाद!”. या घोषणा देत गावात दहशत पसरवली. या दहशतीला भीक न घालता पांडुरंग ज्ञानोबा आणि हरिभाऊ भालेकर यांच्या नेतृत्वाखालील तुकडीने सत्याग्रह सुरू केला. पोलिसांनी त्यांना बेदम मारहाण केली.

नांदूरघाट, काळेगाव, विडा, येवता हा अंबाजोगाई तालुक्याचा भाग बीड तालुक्याला लागून होता. केजला तालुक्याचा दर्जा नव्हता. या भागात रामलिंगजी स्वामी पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, रतनलाल कोटेचा यांनी मोठ्या प्रमाणात लोकांमध्ये निजामाविरुद्ध क्षोभ निर्माण केला होता. तर काळेगावचे काशीनाथ मुकदम, भागवत मास्तर, तसेच रामराव आवरगावकर आणि नांदूरघाटचे

पांडुरंग जोशी पायाला लागलेल्या
गोळीची खूण दाखवताना..

पांडुरंग जोशी यांनी जाहीर सभांनी वातावरण
पेटविले होते.

पांडुरंग जोशी या तरुण क्रांतिकारकाने
नांदूरघाट परिसरात मोलाचे कार्य केले. ते विलक्षण
धाडसी होते. आगळगाव कॉम्पसाठी ते हेरगिरी
करत. जाज्वल्य राष्ट्रभक्ती असणारा तरुण म्हणून
लोक त्यांच्याकडे पहात. २९ ऑगस्ट १९४७
रोजी पांडुरंग जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली घाटनांदूर
येथे पन्नासपेक्षा जास्त ग्रामस्थांनी एकत्रित येऊन
भारतीय प्रजासत्ताकाचा ध्वज फडकवित सत्याग्रह

केला. पांडुरंग जोशी यांच्या पत्नी रुक्मिणीबाई जोशी यांनीही रझाकार, पोलिसांच्या
दहशतीला लाथाडून गावातील स्त्रियांना एकत्रित करून हाती ध्वज घेऊन प्रभातफेरी
काढली. यामुळे पोलिस चिडले. त्यांनी सत्याग्रहींना अमानुष मारहाण केली.
पांडुरंग जोशींना तर बेशुध्द होईपर्यंत मारले. आठ सत्याग्रहींवर पोलिसांनी खटला
भरला. या सर्वांना पायात बेड्या ठोकून नांदूरघाटातून फिरविले. पांडुरंग जोशीसह
लक्ष्मण काळे, अण्णा गाठाळ, सुखदेव पाटील, किसन सिताराम झांबरे, राम
मठेहार यांना दोन महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावून औरंगाबादच्या हर्सूल
तुरुंगात डांबण्यात आले. पांडुरंग जोशी तुरुंगात असताना इकडे नांदूरघाटमध्ये
पोलिसांनी हैदोस माजविला. त्यांचे घर लुटले. घराचा लिलाव करण्यात आला.
रझाकारांनी त्यांच्या आई आणि पत्नीला त्रास द्यायला सुरुवात केली. मात्र
याचवेळी गावातील धाडसी तरुण कोंडिबा जाधव समोर आला. त्याने रझाकार व
पोलिसांशी दोन हात करून जोशींच्या पत्नी सौ. रुक्मिणीबाई व आईचे रक्षण
केले. पांडुरंग जोशी सुटून आल्यानंतर कोंडिबाने जोशीबुवांकडे त्यांना सुखरूप
पोहचविले.

नांदूरघाटजवळील युसूफवडगाव हे देखील चळवळीचे मुख्य केंद्र होते.
शेख उमर नावाचा तरुण या चळवळीचा सच्चा अनुयायी होता. तर पांडुरंग
खरबड, बसलिंगप्पा भुजबळ यांच्यासह आणखी काही तरुण चळवळीचे नेतृत्व
करत. सोनसांगवी, आनेगाव, भालगाव, सादोळा, पिंपळगाव या ठिकाणी या
केंद्रामुळे मोठी जागृती झाली होती. परिणामी या गावांतील तरुण स्टेट काँग्रेसचे

कार्यकर्ते झाले. दर सोमवारी गावातून तिरंगा घेऊन प्रभात फेरी निघत असे. त्यात चार-पाचशे लोक सामील होत. ही प्रभातफेरी विठ्ठल मंदिरासमोर विसर्जित होऊन तिथे लोकांना चळवळीची माहिती दिली जात असे. पांडुरंग खरबड, शेख उमर, बसलिंगप्पा भुजबळ, रामू बन्सीधर, सोपान, भिमराव, देवीदास हे कार्यकर्ते हातात बंदुका घेऊन प्रभात फेरीच्यासमोर असत व जोरजोरात देशप्रेमाची गाणी म्हणत. ही फेरी कधी कधी आजूबाजूच्या गावातही फिरून येई. गावात पोलिस चौकी होती पण जमावासमोर पोलिस मनातल्या मनात चरफडण्याशिवाय काही करू शकत नव्हते. मात्र केज पोलिसठाण्याच्या अंमलदाराने कोणत्याही परिस्थितीत ही प्रभातफेरी बंद करण्याचा निर्णय केला. त्याने पंधरा-वीस पोलिसांना रायफर्लीसह युसूफवडगावला पाठवले. प्रभात फेरीतील तरुणांच्या हातातही तलवारी आणि बंदुका होत्या. पोलिसांना काहीच करता येत नव्हते. शेवटी पोलिसांनी प्रभात फेरीसमोर असणारा झेंडा व प्रमुख झेंडेकरी कोण होते याचा शोध घेण्याचे काम सुरू केले. अनेक तरुणांवर वॉरंट निघाले. शेतात दडून बसलेल्या तरुणांना शोधायला काही पोलिस शेतात गेले. त्यापैकी एका पोलिसाला गाठून पांडुरंग खरबड, प्रभाकर खेडकर आणि गेना मांग यांनी ठार केले. त्यामुळे सगळ्या गावावरच पोलिसांनी कहर केला. गावातील प्रतिष्ठित नागरिक तात्याबा पाटील, देवलिंग स्वामी, गेना मांग, काशीनाथ केळसुरे यांना अटक करून कोर्टासमोर उभे केले. अकरा महिने कच्च्या कैदेत राहून अखेर पुराव्याअभावी सोडून दिले. मात्र गेना मांगाने धाडस करून बीडच्या तुरुंगातून पलायन केले आणि तो सशस्त्र कॅम्पमध्ये सहभागी झाला. पोलिसांनी त्याला फरार घोषित केले. परंतु शेवटपर्यंत तो पोलिसांच्या हाती लागलाच नाही. गेना मांगासारख्या मागासवर्गीय अनेक तरुणांनी या लढ्यात शौर्य गाजविले. तत्पूर्वी युसूफवडगाव मध्येच शेख उमर या स्वातंत्र्यसैनिकाने ९ ऑगस्ट १९४७ रोजी केलेला झेंडा सत्याग्रह चांगलाच गाजला होता. शेवटपर्यंत उमर चळवळीशी विलक्षण प्रामाणिक राहिले. झेंडा सत्याग्रहामुळे पोलिसांनी त्यांनाही अटक केली.

माजलगाव भागात नारायणराव जुजगर, तुकाराम कोळपे, सुखदेव कोळपे या मंडळींनी झेंडा सत्याग्रहाचे वातावरण चांगलेच तापवले होते. माजलगावात तर घोरोघरी तिरंगी झेंडे लावले गेले. चिंचाळ्याच्या ग्रामस्थांनी चावडीवर ध्वजारोहण केले. पोलिसांनी पोलिसपाटलाच्या रिपोर्टवरून किसनराव, पंढरीनाथ कोळपे,

रामकृष्ण खटावकर, तुकाराम व सुखदेव कोळपे, शंकर सोमोसे, किसनबुवा गिरी, किसन थेटे, संतोबा गायकवाड, रामभाऊ धुमाळ आणि जिजाबा लगड यांना अटक करून कोर्टासमोर उभे केले असता कोर्टाने त्यांना चार महिने कारावासाची शिक्षा देऊन हसूलला पाठविले.

गेवराई भागातही मोठ्या प्रमाणात झेंडा सत्याग्रहाच्या निमित्ताने लोक रस्त्यावर आले. गेवराई तालुक्यातून झेंडा सत्याग्रहासही मोठा प्रतिसाद मिळाला. गेवराईत संतराम आहेर यांच्या नेतृत्वाखाली शंभर जणांनी तर पाचेगावात दिनानाथराव शेते यांच्या नेतृत्वाखाली शेकडो लोकांनी झेंडा सत्याग्रह केला. त्यात अनेक सत्याग्रहींना अटक झाली. पाचंग्री, खळगाव, पिंपळे, टाकळगावातूनही मोठा झेंडा सत्याग्रह झाला. याच दरम्यान बालमटाकळीला भिकाजी राखे, डॉ.तुकाराम भोले व रामचंद्र देशपांडे यांनी सशस्त्र कॅम्प उभारला. जंगल सत्याग्रहास देखील गेवराई परिसरातील हजारो लोक हातात कुऱ्हाडी घेऊन रस्त्यावर उतरले. शिंदीच्या झाडाचा काटा मांडीत घुसल्याने भिकाजी राखे गंभीर जखमी झाले होते.

झेंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहात दंड केलेल्या सत्याग्रहींकडून दंड वसुलीचे काम पुरुषोत्तम पांडे या गिरदावरा कडे होते. त्याने सत्याग्रहींना खूप छळले व बळजबरी दंड वसूल केला. स्वातंत्र्यसैनिक श्रावणसिंग व गोकुळसिंग यांनी पांडेला धडा शिकवायचे ठरवले. त्यांनी पांडेला गाठून ज्या हाताने तो दंड वसूल करी तो उजवा हात कोपरापासून तोडून वेगळा केला.

पोलिसांनी सत्याग्रहींना बेदम मारहाण केली तर दहा जणांना पकडून बेड्या घालून मिरवण्यात आले. कोर्टासमोर त्यांना उभे केले असता. या सेनांनीनी अत्यंत अभिमानाने सांगितले की, “होय, आम्ही झेंडा सत्याग्रह केला आहे. तिरंगा फडकावला आहे. त्यासाठी वाटेल ती शिक्षा भोगायला आम्ही तयार आहोत”. या सर्वांना कोर्टाने सहा महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावली व प्रत्येकी पाचशे रुपये दंडाची शिक्षा दिली. या काळात पाचशे रुपयाची किंमत सर्वसामान्य माणसासाठी खूप होती. ती भरणेही शक्य नव्हते. दंडाची ही रक्कम वसूल करण्यासाठी पोलिसांनी क्रांतिकारकांच्या घरावरील पत्रे उपसून काढले व जनावरेही जप्त केली.

गेवराई तालुक्यातील शंभरपेक्षा जास्त गावातून झेंडा सत्याग्रह करण्यात आला. गेवराई पाठोपाठ दीनानाथ शेते यांच्या नेतृत्वाखाली जवळपास ३५ जणांनी पाचेगावला झेंडा सत्याग्रह केला. रझाकार आणि पोलिसांनी या सर्वांना चमडी

लोळेपर्यंत मारले. झेंडा जप्त करून तो फाडला. जखमी स्वातंत्र्यसैनिकांना झोडपत चकलांबा पोलिस ठाण्यात आणले आणि अमानुषतेचा कहर केला. जखमी सैनिकांना ओळीने झोपवून त्यांच्या अंगावर तिखटाचे पाणी ओतले. पुन्हा भिजलेल्या वेताने बेदम मारहाण केली. इतकेच काय पण मारहाणीने व्याकूळ झालेल्या एखाद्या क्रांतिकारकाने पाणी मागितले तर पोलिस त्याच्या तोंडावर लघवी करत. दिनानाथ शेटेसह अन्य क्रांतिकारकांना एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा गेवराई कोर्टाने दिली.

गेवराई तालुक्यात झेंडा सत्याग्रहाचे लोण आता सर्वदूर पसरले होते. शेकडो शेतकरी, शेतमजूर व सामान्य माणूस झेंडे फडकवीत रस्त्यावर उतरला होता. पाचंग्री येथे शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणात झेंडा सत्याग्रह करून रस्ता अडविला. खळगाव, पिंपळे, टाकळगाव, साळेगाव, अशा लहान गावातूनसुध्दा लोक झेंडा घेऊन सत्याग्रह करित होते. अनेकांना शिक्षा होत होत्या. पोलिसांनी टाकळगावावर तर ६०००रूपयांचा सामूहिक दंडच बसविला. या दंडाचे निमित्त करून दिसेल ते जनावर आणि वाटेल ते घर लुटण्याचा जणू पोलिसांना परवानाच मिळाला होता.

आष्टी, पाटोदा भागात अगदी आरंभीपासूनच हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाने जोर धरलेला होता. त्यामुळे स्टेट काँग्रेस किंवा महाराष्ट्र परिषदेने ठरविलेले सर्व कार्यक्रम या भागांत उत्साहाने राबविले जात. हिंदी संघराज्याचे झेंडे घेऊन गावोगावी मिरवणुका सुरू झाल्या. लोक भारतीय स्वातंत्र्याचा ध्वज उभारून त्याचे सामुदायिकरित्या वंदन करित होते. भाषणबंदीचा कायदा मोडून भाषण करणे, मिरवणुका काढणे जोरात चालू होते. मौजे दादेगाव, पारणा सांगवी, धामणगाव, देवळाली यासारख्या लहान गावांतून देखील लोक नरहरराव सहस्त्रबुध्दे आणि परमेश्वरराव पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली एकत्रित येऊन ध्वजारोहण करित होते. निजामाचे कोर्ट यांना शिक्षा व दंड करित होते. पण लोकांना आता त्याची तमा नव्हती.

राजा धामणगावकर यांनी २ सप्टेंबर १९४७ रोजी सुलेमान देवळा येथे प्रचंड मोठी मिरवणूक काढून झेंडा सत्याग्रह केल्याने त्यांना अटक झाली होती. तर ४ सप्टेंबर १९४७ रोजी ताडपिंपळगाव येथे आष्टीचे दिगंबरराव काटकर वकील यांनी झेंडा सत्याग्रह केल्याने त्यांना बेदम मारहाण करून अटक केली. हे सत्याग्रह पर्व चालू असतानाच महाराष्ट्रातील ख्यातनाम संत कैकाडी महाराज हे

आष्टीच्या ग्रामीण भागात आपल्या रसाळवाणीने हरी महिमा गात, कीर्तन करीत फिरत असताना निजामी पोलिसांनी त्यांना अटक केली. त्याविरुद्ध आष्टी तालुका पेटला तेव्हा कैकाडी महाराजांना मुक्त केले गेले.

पाटोदा तालुक्यातील भायाळ येथे तर प्रचंड मोठी जाहीर सभा झाली. सभेत स्टेट काँग्रेसचे पाटोद्याचे अध्यक्ष सुव्वालाल कांकरिया आणि वामनराव वझे यांचे अत्यंत ओजस्वी भाषण झाले. या भाषणाचा जमलेल्या समुहावर इतका विलक्षण परिणाम झाला की, भायाळ, थेल, करंजवण, वडझरी, बेंडसूर, सावरगाव, नायगाव व वाघेरा इत्यादी गावांतील तरुणांनी मिरवणुकीने जाऊन पाटोदा तालुक्यातील हातोला आणि आष्टी तालुक्यातील करंजा या गावात अभूतपूर्व सत्याग्रह केला. त्यात वंजारी समाजाच्या तरुणांची संख्या उल्लेखनीय होती.

निजाम सरकार आणि रझाकाराच्या दहशतीला भीक न घालता बीड जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात झेंडा सत्याग्रह झाला. हैदराबाद येथून स्वामी रामानंद तीर्थांनी ७ ऑगस्टच्या झेंडा सत्याग्रहाबद्दल संस्थानातील जनतेचे आभार मानले. आणि कार्यकारिणीच्या निर्णयानुसार १५ ऑगस्ट १९४७ या दिवशी संस्थानातील जनतेने आपापल्या घरावर राष्ट्रध्वज फडकविण्याचे आवाहन केले. झेंडा सत्याग्रहाची पुन्हा नव्याने लाट उसळली !

डॉ. तु.ना. भोले

नरहरराव कुलकर्णी

श्रीधरराव मुलाटे

जंगल सत्याग्रह

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात झेंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहाला मोठे महत्त्व आहे. कारण या दोन सत्याग्रहांमुळेच हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाला 'सर्वसामान्य माणसाने उभारलेला लढा' असे स्वरूप आले. संस्थानातील आंदोलनाचे नेतृत्व काही मोजक्या सुशिक्षित मंडळींच्या हातात होते. या मंडळींनी स्वातंत्र्याचा प्रचार आणि प्रसार करून लोकांत जागृती करण्याच्या दृष्टीने जे रचनात्मक काम केले ते अतुलनीय आहे आणि ते मुलभूतही आहे. परंतु, जेव्हा सफल क्रांतीचा विचार समोर येतो, तेव्हा त्या प्रदेशातील नवजात बालकाच्या तोंडातूनही तोफांचे स्वर प्रस्फुटित होत असतात. अशा क्रांतीला त्या भागातील प्रत्येक घराच्या उंबरठ्याची साथ हवी असते. त्यासाठी विशिष्ट कार्यक्रम आणि बांधणीची गरज असते. मराठवाड्याच्या भूमीत ही गरज झेंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहाने पूर्ण केली.

संग्राम काळात मराठवाड्यातील बहुसंख्य लोक अशिक्षित होते. या लोकांचे प्रबोधन वृत्तपत्रे किंवा भाषणाने करणे कठीण होते. त्यासाठी त्यांच्याच प्रश्नांना हात घालणे जरूरीचे होते. जंगल सत्याग्रहामुळे ते शक्य झाले. मराठवाड्यात स्वातंत्र्यसैनिकांच्या संस्थेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली ती जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रहामुळेच. कारण या सत्याग्रहांमुळे इथल्या सर्वसाधारण बहुजन समाजाला स्वतःला अभिव्यक्त करण्याचा मार्ग मिळाला होता. एका अर्थाने हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाला त्यामुळेच खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक रूप आले हाते. जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रह किंवा सशस्त्र कॅम्पच्या उभारणीमुळेच मराठवाड्याला नवनवीन क्रांतिकारकांची नावे कळाली!

शेतातील शिंदीची उभी झाडे ही शेतकऱ्यांना त्यांच्यावरील अन्यायाचे प्रतीक वाटे. कारण शिंदी, ताड, मोह व साग यांसारख्या झाडांनी शेतातील मोठा भाग व्यापला जात होता. अशी झाडे तोडायला बंदी होती. शेतात आपोआप

उगवलेले झाड असेल व ते पिकाच्या आड येत असेल तरी तोडता येत नसे. त्यामुळे शेतीच्या उत्पादनावर परिणाम होत असे मात्र निजाम राजवटीने ही झाडे तोडायला सक्त मनाई केली होती. जर ही झाडे तोडली तर त्याला शिक्षा केली जात असे. या सगळ्यांमध्ये शिंदीच्या झाडांची संख्या प्रचंड होती. निजाम सरकार या झाडाचे मन लावून रक्षण करी. त्याचे कारणही तसेच होते. शिंदी हे एक प्रकारचे मद्य असल्याने त्याच्यापासून सरकारला लाखो रुपयांचे अबकारी उत्पन्न मिळत असे आणि याच उत्पन्नातून सरकार नवनवीन शस्त्रे घेऊन शेतकऱ्यांवर गोळ्या झाडीत होते. यामुळे जर सरकारचे अबकारी उत्पन्न बंद करून सरकारसमोर आर्थिक संकट उभे करायचे असेल तर शिंदीची झाडे आडवी केल्याशिवाय पर्याय नव्हता. १९४७ साली स्टेट काँग्रेसने जंगल सत्याग्रहाची चळवळ हाती घेतली. दिसेल ते शिंदीचे झाड आडवे पाडण्याचे आवाहन जनतेला करण्यात आले. या निमित्ताने शेतकऱ्यांना हातात कुऱ्हाड घेण्याची संधी मिळाली. स्वातंत्र्यसंग्राम ही लोक चळवळ झाली.

खरे तर झेंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहामुळे हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम निर्णयात्मक क्षणापर्यंत जाऊन पोहोचायला मोठी मदत झाली. बीड जिल्ह्यात जंगल सत्याग्रहाला अनपेक्षित प्रतिसाद मिळाला. हजारो शेतकरी हाती कुऱ्हाडी घेऊन रस्त्यावर उतरले. त्यात चनईचा जंगल सत्याग्रह चांगलाच गाजला.

अंबाजोगाईजवळच असणाऱ्या चनई गावात मोठा जंगल सत्याग्रह झाला यात राडी, मुडेगाव, भोकरआंबा, बनसारोळा इत्यादी गावातील शेकडो शेतकऱ्यांनी भाग घेतला. अंबाजोगाईपासून साधारणतः ३ कि.मी. अंतरावर चनई हे गाव आहे. या गावापासून अवघ्या दीड कि.मी. अंतरावर निजामाच्या फौजेची छावणी होती. या गावातील एका कुटुंबातील रूपवान तरुण मुलीचे जहागीरदाराने अपहरण केले होते. या निमित्ताने गावातील तरुणांचे संघटन होऊन जहागीरदाराबरोबर त्यांच्या नेहमी चकमकी होत. विशेष म्हणजे १८५७ साली अंबाजोगाईत झालेले बंड मोडून काढणाऱ्या मलिकयार जंग आणि असालतजंग या दोन भावांना चनईची जहागिरी मोबदल्यात दिली होती. त्याच जहागीरदाराचा हा प्रताप होता.

जंगल सत्याग्रहासाठी आजूबाजूच्या गावातील शेतकरी कुऱ्हाडी घेऊन चनईला हजर झाले. तो ८ ऑगस्ट १९४७ चा दिवस होता. शेतकऱ्यांनी दिसेल

बाबुराव अजगुंडे

श्रीरामराव कदम

विश्वनाथराव सुतार

ते शिंदीचे झाड तोडण्यास आरंभ केला. अनेक शिंदीची वने उद्ध्वस्त केली. चनईचे बाबुराव तुकाराम अजगुंडे यांनी या आंदोलनाचे नेतृत्व केले. पहिल्या दिवशी जवळपास ५०० झाडे तोडली. घटनेचे गांभीर्य ओळखून व ९ ऑगस्ट रोजी पोलिस चनईत येऊन धडकले. मात्र त्यांना भीक न घालता शेतकऱ्यांनी पुन्हा शिंदीची झाडे तोडण्यास सुरुवात केली. पोलिसांनी गोळीबार केला. त्यामुळे शेतकरी पांगले.

पोलिसांनी या आंदोलनाचे मुख्य कार्यकर्ते सर्वश्री बाबुराव तुकाराम, श्रीराम शिवचरण कदम, प्रल्हाद देवीदास कदम, नरहरी विठ्ठल कदम, देवदास तुळशीराम कदम, सुदाम संभाजी कदम, नामदेव महादेव कदम, तात्या सुखदेव कदम, रामराव कृष्णाजी हिंगणे आणि विश्वनाथ व्यंकोबा सुतार यांच्यावर देशद्रोहाचा खटला भरला. प्रत्येकाला ३५ दिवसांची शिक्षा ठोठावण्यात आली. शिक्षा भोगून आल्यावर त्यांना चनईत राहणे शक्य नव्हते. कारण जहागीरदार त्यांच्यावर टपून होते. शेवटी सगळे स्वातंत्र्यसैनिक आगळगाव कॅम्पला गेले. त्यामुळे हल्ला होण्याच्या भीतीने इकडे जहागीरदारही घाबरले होते. ते आपली सर्व जायदाद व जहागिरी सोडून पाकिस्तानला पळून गेले. पुढे त्यांच्या जमिनी सिंधी, पंजाबी, नवनिर्वासितांनी मिळवल्या.

गेवराई तालुक्यात मादळमोही, उमापूर, तलवडा, पाडळशिंगी, भागात मोठ्या प्रमाणात जंगल सत्याग्रह झाला. व्यापकतेच्या दृष्टीने विचार केला तर बीड जिल्ह्यात सर्वात व्यापक जंगल सत्याग्रह गेवराई तालुक्यातच झाला असे म्हणावे लागेल. त्याचे मूळ कारण म्हणजे सिंदफणा नदीचे लहानसे खोरे. मादळमोही व वरुळांब्याच्या काठावरून सिंदफणा वाहते. या नदीच्या काठाला मोहाची व

शिंदीची प्रचंड बने होती. या शिंदीच्या झाडांचा शेतकऱ्यांना खूप त्रास होता. शिवाय वहिवाटीच्या शेतातही मोठ्या प्रमाणात ही झाडे होती. पिढ्यान्पिढ्यांपासून या झाडांचा शेतकरी त्रास सहन करित होते. पण जंगल सत्याग्रहामुळे त्यांचे फावले. शेकडो झाडे शेतकऱ्यांनी कापली, कधी वैयक्तिक तर कधी सामूहिकरित्या झाडाच्या कत्तली केल्या. भेंडटाकळी, हिरापूर, पारगाव या भागांतील सिंदफणेच्या काठावरील शिंदीची झाडे लोकांनी स्वयंप्रेरणेने तोडली. हीच स्थिती उमापूर, तलवडा, जातेगावची होती. टाकळगावचे रानबा गव्हाणे, संतराम गव्हाणे, एकनाथ ढगे व रावसाहेब गव्हाणे हे शेतकऱ्यांचे नेतृत्व करित होते. ते मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देत. नंतर पोलिसांना सुगावा लागताच उरलेल्या वनात मोठा पहारा बसवला गेला.

दरम्यान गेवराई परिसरात जंगल सत्याग्रहाचे आंदोलन पूर्ण करून भिकाभाऊ राखे व प्रल्हादबुवा घोलप जंगल सत्याग्रहासाठी चकलांबा बाजूने घुसले. त्यांच्यासोबत कुन्हाडी घेतलेले जवळपास पन्नास शेतकरी होते. पोलिसांनी भिकाभाऊला हटकले पण कुन्हाडी पाहून त्यांना पकडण्याची हिंमत मात्र झाली नाही. यावेळी दौलतराव काळे, पिंपळ्याचे शाहूराव, रंगनाथ पाटील, रावसाहेब पाटील, वामनबुवा जोशी, मादळमोहीचे माधवराव वामनराव भाके, सुतार, साळेवाडीचे नामदेवराव इत्यादी जण भिकाभाऊंच्या सोबत होते. शिंदीचे झाड तोडताना एक दुर्घटना घडली. भिकाभाऊ राखे झाड तोडत असतांना ते झाड त्यांच्या अंगावरच पडले. ते वाचले पण शिंदीचा मोठा काटा त्यांच्या पिंढरीत घुसला. त्यांना तातडीने सहकाऱ्यांनी डोली करून अहमदनगरला डॉ. बोरांकडे आणले. डॉ. बोरांनी ऑपरेशन करून काटा काढला. भिकाभाऊंना प्रचंड वेदना होत होत्या. अशा अनेक वेदना त्यांनी अगोदर सहन केल्या होत्या. खरं तर वेदनेवर रडत बसण्याचा तो काळच नव्हता. दुसऱ्या दिवशी भिकाभाऊ लंगडत

जंगल सत्याग्रहातील चर्चार्थी क्रान्तिकारक सैनिक

बळीरामराव कदम

सुदामराव कदम

नरहरीराव कदम

प्रल्हादराव कदम

लंगडत कुन्हाड घेऊन शिंदीचे झाड शोधू लागले! आष्टी, पाटोदा, चौसाळा, बीड, माजलगाव या भागातही जंगल सत्याग्रह मोठ्या प्रमाणात झाला. त्यामुळे सर्वसामान्य हजारो लोकांना या स्वातंत्र्यसंग्रामाचे भागीदार होता आले. माजलगाव परिसरात तेलगाव, उपळा, चिंचाळा, जरुड, राजेवाडी, वडवणी, बाहेगव्हाण या भागांतील शिंदीची झाडे मोठ्या प्रमाणात तोडण्यात आली. याबद्दल पोलिसांनी सुखदेव रावण कोळपे, तुकाराम रावण कोळपे आणि रामकृष्ण खटावकर यांच्यावर खटले भरले. कोर्टाने त्यांना सहा महिन्यांची शिक्षा ठोठावली. झेंडा सत्याग्रह व जंगल सत्याग्रहाने हजारो लोकांच्या असंतोषाला वाट करून दिली. या दोन सत्याग्रहांमुळे खऱ्या अर्थाने हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम सर्वसामान्यांचा लढा झाला. या सामान्य माणसांनीच पुढे सशस्त्र कॅम्पच्या माध्यमातून या संग्रामाला आपले सर्वस्व अर्पण केले!

नवऱ्याला स्वातंत्र्यलढ्यासाठी लढण्याची प्रेरणा देणाऱ्या " घराची काळजी न्हाई करायची, में हाय की घर सांभाळाया. पण म्हणत नका फिरू. " म्हणत या सर्वसामान्य स्त्रियांनी वेळ प्रसंगी उपासमार सहन करून नवरा तुरुंगात असताना न डगमगता प्रपंच चालवला; त्या या चर्चयेच्या जंगल सत्याग्रहात सहभागी झालेल्या सेनानीच्या रणरागिणी पत्नी. अशाच सर्वसामान्य माणसाने हा लढा लढला.

संजिवनीबाई शिवचरण कदम

किसनाबाई नरहरी कदम

शकुंतलाबाई तुकाराम आळगडे

ताराबाई सुवाम कदम

लक्ष्मीबाई प्रल्हाद कदम

कौशल्याबाई भाऊसाहेब कदम

सशस्त्र कॅम्प

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची सुरुवात जशी अर्ज व विनंत्या करून झाली होती तशीच सुरुवात हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाची झाली होती. अर्थात पाशवी अत्याचार आणि क्रूरता हे ज्याच्या राजकारणाचे प्रमुख वैशिष्ट्य होते त्या निजामाकडून अशा विनंतीवजा अर्ज व निवेदनासारख्या अहिंसक आवाहनांना प्रतिसाद मिळण्याची शक्यताही नव्हती. कायदेभंग, सत्याग्रह व बहिष्कार यांसारख्या सनदशीर व अहिंसक मार्गाने चालू असणाऱ्या स्वातंत्र्यचळवळीला निजामाने जुलमी टाचेखाली रगडले होते. त्यामुळे संस्थानातील जनतेत विलक्षण असंतोष खदखदत होता. अहिंसक मार्गाने स्वातंत्र्य मिळेल यावर विश्वास ठेवायला जनता तयार नव्हती. त्यात तरुणांचा सशस्त्र उठावाकडे कल झुकू लागला. जशास तसे उत्तर दिल्याशिवाय पर्याय नाही, हाती शस्त्र घेतल्याशिवाय स्वातंत्र्य मिळणे शक्य नाही यावर त्यांचा विश्वास बसला होता. कुन्हाडी घेऊन हजारो शिंदीची झाडे त्यांनी आडवी केली होतीच. खरे तर एक प्रकारे जंगल सत्याग्रह हा सशस्त्र उठावाचा आरंभ होता. या निमित्ताने निजामाविरोधात संस्थानातील तरुणांना

हाती कुन्हाड घ्यायची संधी मिळाली होती. जवळपास २१००० लोकांना जंगल सत्याग्रहामुळे निजामाने तुरुंगात डांबले होते. परिणामी हा असंतोष घराघरात जाऊन ठेपला होता. स्वातंत्र्यलढ्याने आपली पहिली अवस्था संपवून दुसऱ्या अवस्थेत प्रवेश केला होता. सशस्त्र उठावाशिवाय आता पर्याय नव्हता. खरे तर कृतिसमितीलाही सशस्त्र उठावाला पाठिंबा दिल्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. 'कृतिसमितीचे अध्यक्ष श्री.दिगंबरराव बिंदू यांनी स्टेट काँग्रेसच्या कार्यकारी मंडळाला जो अहवाल सादर केला, त्यात त्यांनी हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याला अंतिम आणि निर्णायक रूप देण्याचा ठाम निर्धार व्यक्त केला व त्यात यश मिळविले. त्यांचा हा निर्धार अप्रत्यक्ष सशस्त्र उठावाला पाठिंबाच दर्शवित होता.'^१

'हैदराबाद लढ्यासंबंधी प्रांतिकच्या कार्यकर्त्यांनी श्री. बाबासाहेब परांजपे, श्री. अच्युतराव देशपांडे, श्री. काशीनाथराव जाधव या ज्येष्ठ नेत्यांनी हा लढा सतत चालू ठेवण्याच्या दृष्टीने अहमदनगर येथे एक बैठक घेऊन दहशतवादी चळवळ चालू ठेवण्याचे ठरवले.'^२ निजामास जशास तसे उत्तर देऊन त्याच्यावर दहशत बसवण्यासाठी तातडीने बाबासाहेब परांजपेच्या नेतृत्वाखाली सशस्त्र चळवळ सुरू करण्याचे ठरले. त्यासाठी एका कृतिसमितीची निवड करण्यात आली. काशीनाथराव जाधवांना बीड जिल्ह्याचे प्रमुख म्हणून निवडण्यात आले होते.

सशस्त्र उठावासाठी तरुणांच्या मुठ्या तर आवळलेल्या होत्याच. गरज होती ती या असंतोषाला शिस्तीत व्यक्त करण्याची. कारण हैदराबाद सरकार आणि इत्तेहादुल मोठ्या तयारीत होते. त्यांच्याकडे अद्यावत शस्त्रे होती. याला उत्तर केवळ शक्तीने नव्हे तर युक्तीने देणे गरजेचे होते. रझाकार आणि इत्तेहादुल मुस्लमिन या संघटनांच्याकडून होणाऱ्या अत्याचारांनी कळस गाठला होता. हैदराबाद राज्यातील जनता स्वतंत्र भारतात स्थलांतरित होऊ लागली होती. जीव वाचवण्याचा तोच एक मार्ग शिल्लक होता. या परिस्थितीत अहिंसेवर नितांत श्रद्धा असलेला गांधीनिष्ठ कार्यकर्ताही हातात शस्त्र घेण्याचा विचार करू लागला. स्वामी रामानंद तीर्थ, दिगंबरराव बिंदू व गोविंदभाई श्रॉफ महात्मा गांधींना भेटण्यासाठी वध्याला गेले. राज्यातील सर्व परिस्थिती या नेत्यांनी महात्मा गांधीजींच्या कानावर घातली. सशस्त्रलढ्याची मानसिकता स्पष्ट करून गांधीजींचे आशीर्वाद मागितले.

गांधीजींची अहिंसा ही पळपुट्यांची अहिंसा नव्हतीच. त्यामुळे त्यांनी

१. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा. लेखक: अनंत भालेराव, पृष्ठ- ३०१

२. बिंदूसरेचं पाणी, लेख: श्री जाधवांच्या जीवनातील सशस्त्र क्रांतीचे दिवस. ले. विठ्ठल बाब्रस.पृष्ठ ४५

या लढ्याला मूक संमती दिली. राज्याबाहेर पळून जाऊ नका, संघर्ष करा हा संदेश घेऊन हे नेते राज्यात परतले. हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातला सशस्त्र लढा हा राज्यातल्या पंच्याऐंशी टक्के रयतेने संघर्षातले शेवटचे अस्त्र म्हणून हाती घेतला. आंदोलनाची व्याप्ती वाढवून सर्व सामर्थ्यासह प्रहार करणे आवश्यक होते. या सशस्त्र उठावाला संघटनात्मक शिस्तीचे स्वरूप देण्यासाठी कॅम्प (सशस्त्र उठावाचे केंद्र) ची कल्पना पुढे आली. या कॅम्पवरील सैनिकांनी पुढे जी अतुलनीय कामगिरी केली आणि हैदराबाद संस्थानाच्या मुक्ततेसाठी आपले रक्त सांडले त्याचा इतिहास सुवर्णमयी अक्षरातच नोंदवायला हवा.

तरुण वयातील काशीनाथ जाधव

काशीनाथराव जाधव, श्रीनिवास खोत, नारायणराव जुजगर, उध्दवगिरी, पांडुरंगबुवा जोशी, सोनाजी गायकवाड, धोंडीबा नागथई, हुतात्मा देवराव उगलमुगले यांसारख्या शूर क्रांतिकारकांमुळे या सशस्त्र कॅम्पांनी महत्त्वाची भूमिका निभावली. कॅम्पवर कार्य न करता गावात राहून निजामी राजवटीला सडेतोड उत्तर देणाऱ्या धारूरचे हुतात्मा काशिनाथ चिंचाळकर सोनार सारख्या निधड्या छातीच्या अनेक तरुणांनी हा लढा जिवापाड लढला. कॅम्पच्या सैनिकांनी करोडगिरी नाके, पोलिस ठाणे, रझाकारांचे अड्डे उद्ध्वस्त केले. बळजबरी नेलेले धान्य परत आणून वाटले व आया-बहिर्णीचे रक्षण केले. या दृष्टीने काशीनाथराव जाधवांच्या पाथर्डी कॅम्पने व श्रीनिवास खोत यांच्या आगळगाव कॅम्पने अतुलनीय कार्य केले.

वामनराव वझेंनी या दृष्टीने रचनात्मक कार्य केले. ते अत्यंत धाडसी व शूर होते. त्यांनी स्वतःच्या ताकदीवर चौसाळा ते अंतरवली, बोरखेड, दासखेड, लिंबागणेश, यवलवाडी, सौताडा हा सगळा टापू करोडगिरीपासून मुक्त केला व कड्याला स्वतंत्र कॅम्प उभारला. बीड शहरातील ऑफिसर क्लबमध्ये सगळे निजाम व ब्रिटिश अधिकारी जमत. या क्लबवर बाँब टाकण्याचे ठरले. मारोती काकडे, मदनलाल सारडा, बुधाजी कैवाडे या स्वातंत्र्यसैनिकांनी तयारी करून या क्लबवर जोरदार हातबाँब हल्ला केला. पण त्यात जीवितहानी झाली नाही. हा क्लब सध्या 'चंपावती क्लब' म्हणून ओळखला जातो.

बीड जिल्ह्यातील विविध कॅम्पची रचना करण्यात आली. पाथर्डी कॅम्पचे

प्रमुख स्वतः काशीनाथराव जाधव होते. खर्डा कॅम्पचे प्रमुख वामनराव गोविंदराव वझे, नामदेव बापू खाडे व केशवराव बांगर होते, तर त्यांच्यासोबत नारायण जुजगर, उध्दवराव गिरी, सोनाजीराव गायकवाड, विठ्ठल काटकर, विठ्ठल बाब्रस, आसराजी जाधव, नाथराव पालवे व गणपतराव बडे होते. आगळगाव कॅम्पचे प्रमुख श्रीनिवास खोत होते. तर मिरजगाव कॅम्पचे प्रमुख विश्वनाथ आजबे व आसराजी जगताप होते. डोंगरकिन्ही कॅम्पचे उध्दवराव गिरी व सोनाजी गायकवाड प्रमुख होते, तर डॉ. तु.ना. भोले, अॅड. राजचंद्र देशपांडे हे बालमटाकळी कॅम्पचे प्रमुख होते. कडा कॅम्पचे प्रमुख म्हणून लक्ष्मणराव बापुराव तात्या धनेश्वर व वसंत गोविंद देशपांडे प्रमुख होते. नंतरच्या काळात डोंगरकिन्ही, बालमटाकळी हे कॅम्प पाथर्डी कॅम्पमध्ये विलीन झाले.

बीड जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर खर्डा, पाथर्डी, कडा, चिचोंडी पाटील, डोंगरकिन्ही, बालमटाकळी, आगळगाव, मिरजगाव, पानगाव, हातोळण व डोंबरी याठिकाणी कॅम्प उभारले गेले. यांपैकी पाथर्डी कॅम्पने काशीनाथराव जाधव यांच्या नेतृत्वाखाली तर आगळगाव कॅम्पने श्रीनिवास खोतांच्या नेतृत्वाखाली जबरदस्त कामगिरी केली. जिल्ह्याच्या उठावावर नियंत्रण ठेवणारी केंद्रे सरहद्दीबाहेर स्थापन केली गेली. बीड जिल्ह्याचे केंद्र अहमदनगरला स्थापन केले गेले. वामनराव वझे, रतनलाल कोटेचा व काशीनाथराव जाधव यांच्यावर या कार्यालयाची जबाबदारी सोपविली गेली.

कृतिसमितीने या कॅम्पचे स्वरूप अत्यंत व्यवस्थित आखले होते. परवानगीशिवाय कोणाला कॅम्प उघडता येणार नव्हते. कृतिसमिती चौकशी करूनच कॅम्पला परवानगी देत. कारण यात समाजघातक शक्ती घुसण्याची भिती होती. अधिकृत मान्यता दिल्यानंतर कॅम्पच्या रचनेबद्दल व कॅम्पकडून किमान अपेक्षांविषयी कृतिसमिती कधी प्रत्यक्ष भेटून तर कधी परिपत्रकाद्वारे मार्गदर्शन करित असे. जिल्ह्यातील सर्व कॅम्पवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एका धाडसी व विचारशील तरुणाची निवड केली जाई. बीड जिल्ह्यासाठी काशीनाथराव जाधवांची निवड करण्यात आली होती. प्रत्येक कॅम्पला त्यांच्या कारवायांचा भाग निश्चित करून दिला जाई. शस्त्रागारावर एका जबाबदार व्यक्तीला निवडले जाई. कोणतीही कारवाई करण्यापूर्वी निवडक व्यक्ती एकत्रित येऊन विचार करण्याचे बंधन घातले गेले होते. कोणतीही कारवाई करताना जिल्हाप्रमुखांना कल्पना देणे गरजेचे होते.

‘काशीनाथराव जाधव यांच्याशी बोलून काही तरुणांनी ठरवले की, एकाच वेळी बीडसह वडवणी व माजलगावातील निजामाच्या महत्त्वाच्या स्थळांवर बाँबहल्ले करायचे. त्यानुसार बीड शहरातील ऑफिसर्स क्लब (आजचा चंपावती क्लब) वर बाबुराव पिंगळे व बुधाजी कैवाडे यांनी तर मारुतराव काकडे यांनी वडवणीला स्फोट घडवण्याचे ठरले. पण ऑफिसर्स क्लबवर अगोदरच बाँब टाकला त्यात मारुतराव काकडेना अटक झाली. योजना फुटल्याने पुढील बाँबहल्ले बारगळले.’^१

‘या बाँबहल्ल्याची जाधवांनी मला कल्पना दिली होती, मी त्यांनी दिलेले भारतीय झेंडे विशिष्ट लोकांना देत होतो असे मत बन्सीधर दगडू जाधव यांनी एका लेखात मांडले आहे.’^२

सशस्त्र उठावासाठी संस्थानातील तरुणांमध्ये विलक्षण उत्साह होता. पण अशा उठावाला बऱ्याचदा केवळ उत्साह असणे हे मारक ठरू शकते. कृतिसमितीने या उत्साहाचे दिग्दर्शन अत्यंत प्रभावी केले. त्यामुळे असंतोष व्यक्त करण्याला दिशा लाभली. कॅम्पवरील सैनिक त्यांच्या कृतिक्षेत्रातील सीमेवर रझाकार केंद्र, ठाणी व पोलिस चौक्यांची रेकी करून त्या कुठे व किती आहेत याचा अंदाज घेत. आपआपल्या भागातील नकाशे गोळा करून रझाकार केंद्रांवरील रझाकारांची संख्या किती आहे याचा आढावा घ्यायला आरंभ केला. कृतिक्षेत्रातील लष्करी ठाणे, पेट्रोल पंपाची माहिती गोळा केली. कृतिसमितीचे नियम सर्वच केंद्रात तंतोतंत पाळली जात. काही केंद्रानी माहिती पाठवली नाही तर त्यांना जाब विचारल्याचे कागदपत्रावरून स्पष्ट होते. अकारण मनुष्यहानी न करणे व व्यक्तीद्वेषातून हल्ले न करणे याविषयीही कृतिसमितीने कॅम्पला बजावल्याचे कागदपत्रातून स्पष्ट होते. खरे म्हणजे कृतिसमितीच्या सशस्त्र लढ्याची कल्पना १९४२ च्या चले जाव आंदोलनातील आझाद दस्त्यापासून प्रेरित असावी किंवा त्याच्याशी मिळतीजुळती असावी इतके साम्य दोन्हीत होते. यामुळेच कदाचित हा लढा केवळ तोडाफोडीचा व आक्रस्ताळेपणाचा न ठरता तो एका निश्चित ध्येयवादाचे वैचारिक अधिष्ठान असलेला राजकीय लढा ठरला.

बीड जिल्हयातील कॅम्पवरील सैनिकांनी या सशस्त्र उठावात रचनात्मक

१. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा, लेखक: अनंत भालेराव, पृष्ठ ३१३-३१४

२. हैदराबाद मुक्तिलढा आणि मराठवाडा, कॉफी टेबल बुक/द. दिव्य मराठी, पृष्ठ क्र. १२०

कामगिरी बजावली. सशस्त्र उठावाचे हे पर्व काशीनाथराव जाधव, श्रीनिवास खोत, सुखदेव घोळवे, साहेबराव थोरवे, काशीनाथ मुकदम, पांडुरंग जोशी, वामनराव वझे, नारायणराव जुजगर, उध्दव गिरी, विठ्ठल काटकर, आसराजी जाधव, धोंडीबा नागथई, दिगंबर विर्घे व हुतात्मा काशीनाथ चिंचाळकर सोनार या धाडसी तरुणांनी गाजवले. बीड जिल्हयातील सर्वच कॅम्पवर जंगल सत्याग्रह करणे, करोडगिरी नाके पेटवून देणे, रझाकारांची केंद्रे व पोलिस ठाणे उडवणे, सरकारी गोदामावर हल्ला करून धान्य गोरगरिबांना वाटणे, परळी भागातील रेल्वेचे रुळ उखडून फेकणे, टेलिफोनच्या तारा तोडने निजामी पोलिसांचे संदेशवहन नष्ट करणे, रेल्वेस्थानके उद्ध्वस्त करणे, वाहतूक खंडित करणे, पाटील-कुलकर्ण्यांचे राजीनामे घेणे, वसूल केलेला सारा हस्तगत करणे इत्यादी आंदोलने सर्व शक्तीनिशी केली गेली.

गेवराईचा कॅम्प बालमटाकळीला होता. जेव्हा सशस्त्र कारवाया सुरू झाल्या तेव्हा, या कॅम्पचे सैनिक उध्दवराव गिरी यांनी अनेक कारवाया करून निजामासह रझाकारांच्या पायाखालची वाळू हलवली. उध्दव गिरी हे गेवराई परिसरातील सशस्त्र उठावाचे नायकच ठरतात. त्यांनी बालमटाकळीच्या कॅम्पसह पाथर्डी कॅम्पमधून काशीनाथराव जाधव यांच्या नेतृत्वाखाली अभूतपूर्व कामगिरी केली. त्यांच्या नावाने रझाकारही घाबरत. “उध्दव आया...” म्हटल्याबरोबर रझाकारांची पळताभुई थोडी होई. असा दरारा असणारा हा एकमेव क्रांतिकारी गेवराई भागात होता. उध्दव गिरींनी गेवराईहून माजलगावला जाणारी रात्रीची बस पेटवून दिली. पाडळशिंंगीचे पोस्टऑफिस लुटून जाळून टाकले. धुमेगावच्या करोडगिरी नाक्यावर हल्ला करून रझाकारांना व पोलिसांना वेचून मारले. तिथले सगळे दप्तर भस्मसात केले. धनगरजवळा येथील करोडगिरी नाका लुटून पेटवला. पाचंग्री पोलिस ठाण्यावर हातबाँबचा मारा करून दहशत निर्माण केली. पाथरवाला गावातील धिप्पाड रोहिल्यांना त्यांनी ठार केलेली घटना तर बीड जिल्हयातील सशस्त्र कारवाईत सर्वाधिक रोमांचकारीच म्हणायला हवी.

गुप्त केंद्र

निजामाच्या सैनिकांना, पोलिसांना व रझाकारांना प्रतिबंध करण्यासाठी व गावाचे रक्षण करण्यासाठी काही गुप्त कॅम्पस होते. प्रत्येक कॅम्पचे प्रमुख असत. बीड जिल्ह्यात हे कॅम्पस असे होते. १. जवळा, ता. केज या कॅम्पच्या

प्रमुख फुलाबाई नखाते या होत्या. २. धारूर - कॅम्पप्रमुख डॉ. पटवर्धन व सदाशिवबुवा विडेकर ३. काशिदवाडी, ता. बीड - केंद्रप्रमुख दादाराव जाधवर ४. नाळवंडी, ता. बीड - केंद्रप्रमुख लिंगबाजी उगलमुगले. ५. काळेगाव, ता. बीड. - केंद्रप्रमुख किसन चौधरी ६. नांदूरघाट - केंद्रप्रमुख एकनाथ जाधव, ७. पालसिंगण - केंद्रप्रमुख विश्वनाथ कुलकर्णी ८. हिंगणी खुर्द, ता. बीड - केंद्रप्रमुख कलावती कुलकर्णी, ९. सारणी, ता. बीड - केंद्रप्रमुख द्रौपदीबाई घोळवे, १० कुंभारी, ता. बीड - केंद्रप्रमुख वामनराव कुलकर्णी

केज तालुक्यातील काळेगावचे क्रांतिकारक काशीनाथ मुकदम यांनी खड्यांच्या गोपाळकृष्ण मंदिरात एका कॅम्पची स्थापना केली होती. त्यांच्यासह अण्णा बाजीराव पाटील, सुखदेव यशवंत घुले, भगवान कुंडलिक घुले (बेलगाव), दगडू माधव ठोंबरे, भीमराव निवृत्ती ठोंबरे, रेणुकाबाई माधव ठोंबरे (दहिफळ वडमाऊली), शंकर जगताप (पालसिंगण), हे कॅम्पचे आरंभीचे सैनिक झाले. पुढे कॅम्पला नीळकंठराव, विश्वनाथ तेली, रघुनाथ टेके (विटा), निवृत्ती आखाडे (पारगाव), देवराव उगलमुगले (हुतात्मा), कोंडीबा हगवणे, रंगनाथ खडके (खडकीघाट), तुकाराम बोराडे, भीमराव कुलकर्णी (पिंपळगाव धसे) हे सैनिक रुजू झाले. या कॅम्पचे प्रमुख काशीनाथ मुकदम होते. या कॅम्पची सर्वस्वी जबाबदारी त्यांच्यावर होती. कामाची आखणी मोहिमा ठरवणे, सैनिक निवडणे, शिस्त राखणे, सर्व कामे ते स्वतः करित. कॅम्पवरील बहुसंख्य तरुण अशिक्षित व गरीब होते पण त्यांच्यात लढण्याची ऊर्मी होती. मुकदम सगळा अहवाल पेन्सिलने लिहून वरिष्ठांना पाठवत. काशीनाथ मुकदम यांचे वैशिष्ट्य असे की, पर्याप्त शस्त्रास्त्र नसतांना कॅम्पला अनेक आर्थिक प्रश्न असताना त्यांनी करोडगिरी नाके उडवले. पाचंग्री, धांडेवजा, तिरंज, निपाणी, वखरुड, वडगाव येथील करोडगिरी नाके त्यांनी उद्ध्वस्त करून निजामी हद्दीत कारवाईसाठी जाण्या-येण्याचा मार्ग मोकळा केला.

कॅम्पचे व्यवस्थापन

सशस्त्र कॅम्पवर स्टेट काँग्रेसच्या कार्यसमितीचे नियंत्रण असे. कॅम्पचे व्यवस्थापन अत्यंत शिस्तबद्ध चाले. अंबाजोगाई परिसरातील सैनिकांनी सोलापूर जिल्हयातील बार्शी तालुक्यातील आगळगाव येथे स्थापन केलेल्या कॅम्पच्या स्वरूपावर दृष्टीक्षेप टाकला तर कॅम्पचे व्यवस्थापन किती काटेकोर होते हे कळू शकेल.

श्री बसवलिंगप्पा भुजबळ या केज तालुक्यातील चिंचोली माळी येथील स्वातंत्र्यसैनिकाने १४ जानेवारी १९४८ रोजी आगळगाव कॅम्प सुरू केला. आगळगाव हे खर तर भुजबळ यांच्या सासरवाडीचे गाव होते. आगळगावला जाण्यासाठी कळंब किंवा लातूर तालुका ओलांडून जावे लागे. गावकरी कॅम्पला खूप मदत करत. गावकऱ्यांनी भलामोठा वाडा कॅम्पला दिला होता. पुढे श्रीनिवास खोत आगळगाव कॅम्पचे प्रमुख झाले. ते धाडसी होते. हर्सूल तुरंग फोडून ते पळून आले होते. किसनराव भावठाणकर, अण्णासाहेब राजमाने, प्रभाकर खेडकर व दिगंबर विर्धे यांनी पूर्वीच कॅम्पची योजना केली होतीच. खोतांबरोबर काशीनाथ मुकदम हेही या कॅम्पला येऊन मिळाले. कॅम्पचे एक कार्यकारी मंडळ तयार करण्यात आले. त्यात वरील सैनिकांसह पांडुरंग जोशी, पांडुरंग खरवड, हरिश्चंद्र

जाधव, घुले बंधू, राजा साळगावकर, अप्पा पाटील यांचा समावेश करण्यात आला. बाबासाहेब परांजपे व फुलचंद गांधी हे सोलापूरहून कॅम्पवर नियंत्रण ठेवत. आगळगावचे कार्यालय जवळच्या ८ कि.मी. अंतरावरील बार्शी शहरात होते. दिगंबर विर्धे त्याचे कार्यालय प्रमुख होते. कॅम्पवर अनेक विभाग होते. पैकी शस्त्र विभाग महत्त्वाचा होता. प्रभाकर खेडकर हा धाडसी तरुण या विभागाचा प्रमुख होता. कोणतेही शस्त्र तो चालवत होता. शिवाय सर्व प्रकारचे शस्त्र तो दुरुस्तही करी. प्रत्येक मोहिमेत प्रभाकर आघाडीवर असे. शस्त्रागारावर त्यांचेच नियंत्रण असे. स्वयंचलित शस्त्रे व हातबाँब चालवण्याचे तो शिक्षणही देत असे. मोहिमेवर जाण्यापूर्वी शस्त्रे तपासून व पारखून तो ठेवत. श्रीनिवास खोत यांच्याकडे मोहिमा काढणे व शस्त्र खरेदीचे काम असे तर किसनराव भावठाणकर, बसलिंगअप्पा भुजबळ, अण्णासाहेब राजमाने हे कॅम्पचा आर्थिक व्यवहार पाहत असत. कॅम्पसाठी लागणारा माल खरेदी करण्याची जबाबदारी दिगंबर विर्धेवर होती. शिवाय कॅम्पचा आरोग्य विभागही ते स्वतः पाहत. त्यांनी नाशिकच्या शिबिरात प्रथमोपचार शिबिर केल्याचा कॅम्पला फायदा झाला होता. नांदुरघाटचे शूर सैनिक पांडुरंग जोशी हे कॅम्पचे हेर होते. दुर्बीण, कॅमेरे घेऊन ते सतत टेहळणी करून कॅम्पवर महत्त्वाच्या खबरी पोहोचवीत. काशीनाथ मुकदम व हरिश्चंद्र जाधव हे अनुभवी तरुण कॅम्पचे धोरण ठरवीत. हातबाँबची ने आण करण्याचे काम विर्धे करीत. हातबाँब काडीने पेटवावा लागे. ते फारच धोकेदायक होते. त्यामुळे स्वतः दिगंबर विर्धे व काशीनाथ मुकदम यांनी आपोआप उडणारा हातबाँब तयार केला होता. त्याची यशस्वी चाचणीही केली. हा शोध त्या काळात फार मोलाचा ठरला होता.

मोहिमा आखण्यापूर्वी पूर्ण माहिती काढली जाई. ज्या ठिकाणी हल्ला करायचा त्या ठिकाणच्या मनुष्यबळाचा व शस्त्र साठ्यांचा अंदाज घेतला जाई. मार्गाचे नकाशे काढले जाई. वेळेवर कुमक मिळावी म्हणून उपाययोजना केली जाई. १९४८ च्या सप्टेंबर महिन्यापर्यंत या कॅम्पने १४ पेक्षा जास्त मोहिमा यशस्वी केल्या होत्या. आगळगावच्या कॅम्पवरील सर्व सैनिकांना गणवेश होता. लष्करी पद्धतीचे हिरव्या रंगाचे युनिफॉर्म, डोक्यावर हेल्मेट, कमरेला पट्टा व पायात बूट असत. रोज पहाटे पाच वाजता सैनिक उठत. कॅम्पची रोजची कामे आळीपाळीने करीत. नऊ वाजेपर्यंत वैयक्तिक कामे करून चहा व नाश्ता केला जाई. दुपारी जेवण व सायंकाळी चार वाजता पुन्हा चहा दिला जाई. कॅम्पवर जेवण साधेच असे. तेही पराकाष्ठा करून मिळवलेले असे.

अ। गळगाव
कॅम्पवरील सर्व सैनिकांचा
स्वयंपाक श्रीमती रेणुकाबाई
ठोंबरे नावाच्या एक बाई
स्वखुशीने करीत. त्या दहिफळ
वडमाऊलीच्या होत्या. त्यांना
देशसेवेची विलक्षण आवड
होती. त्यांचे सगळे कुटुंबच या

रेणुकामाय ठोंबरे

दगडू ठोंबरे

कामी लागले होते. त्यांचे पती माधवराव व मुलगा दगडू रात्रंदिवस सैनिकांची
सेवा करीत. रेणुकाबाई अशिक्षित होत्या पण देशासाठी त्यांनी आयुष्य वेचले
होते. आपल्याजवळ देशासाठी जे जे देण्यासारखे आहे ते द्यावे. मला स्वयंपाक
करता येतो तर मी स्वयंपाकाच्या माध्यमातून देशकार्य करत राहील, असे त्या
नेहमी म्हणत. त्या स्वयंपाक उत्तम करीत. सगळ्या कॅम्पचा दोन वेळेचा स्वयंपाक,
चहा, भांडीकुंडी त्या न थकता करत. हे काम त्यांनी अगदी शेवटपर्यंत केले.
त्यांच्या हातचे जेवण करून सैनिकांचा शीण जाई. सर्व सैनिक त्यांना 'रेणुकामाय'
म्हणत. रेणुकामाय धाडसी होत्या. मोगलाईमध्ये शस्त्राची ने आण करणे जिकिरीचे
होते. पण रेणुकामाय न घाबरता अनेकदा कॅम्पच्या उपकॅम्पवर गुपचूप शस्त्रे ही
पोहोचवीत असत.

हैदराबाद स्वातंत्र्याचा लढा रेणुकामायसारख्या अस्सल राष्ट्रभक्तीने
न्हालेल्या आणि आपले कौटुंबिक आयुष्य पूर्णतः समर्पित करणाऱ्या असंख्य स्त्री
सैनिकांनी लढला! रेणुकामायसारखा त्याग करणाऱ्या अनेक स्त्रिया होत्या म्हणूनच
संस्थानात तिरंगा फडकू शकला. रेणुकामायला इतिहासाच्या पानात उल्लेख
होण्याची हौस नव्हती, चार लोकांनी प्रशंसा करावी याची ती भुकेली नव्हती.
'स्वातंत्र्य' या एकाच ध्यासावर तिचा श्वास चालत होता. रेणुकामायसारख्या
अगणित क्रांती ज्योतिंनी हा संग्राम पेटवला होता. तत्कालीन वातावरणानेच
रेणुकामायला घडवले होते. पण दुर्दैवाने रेणुकामायसारख्या या क्रांतीच्या ज्वाला
इतिहासात अंधारात राहिल्या.

कॅम्पमधील बहुसंख्य सैनिक अशिक्षित असल्याने त्यांना वाचता येत
नसे. म्हणून सायंकाळी वर्तमानपत्रांचे सामूहिक वाचन केले जाई. महत्त्वाच्या

बातम्यांवर चर्चा घडून आणली जाई. हल्ल्याच्या पूर्वीही चर्चा करून सैनिकांची निवड केली जात असे. उपलब्ध शस्त्राचा विचार केला जात असे. पोलिस ठाणे, करोडगिरी नाके, सरकारी कचेरी, रझाकारी गुंडांचे केंद्र हे कॅम्पचे मुख्य लक्ष असत. इमारती व पूल उडविण्यासाठी डायनामाईट व डेटोनेटर्स अत्यंत काळजीने वापरले जाई.

कॅम्प चालवणे खरे तर एखादे शासन चालवल्याप्रमाणेच असे. पण या शासनाचे वैशिष्ट्य असे की अलिखित घटना अत्यंत काटेकोरपणे पाळली जात. कारण त्यामागे नैतिकता आणि निस्सीम राष्ट्रप्रेमाची बांधिलकी होती.

बीड जिल्ह्याच्या सरहद्दीवरील पुढीलप्रमाणे सशस्त्र केंद्रे उभारली गेली.

- १) पाथर्डी, जि. नगर : केंद्रप्रमुख-काशीनाथराव जाधव
उपकेंद्रप्रमुख-नारायणराव जुजगर
सैनिकांची संख्या ३०० ते ४००
- २) आगळगाव, ता. बार्शी : केंद्रप्रमुख - श्रीनिवास खोत
उपकेंद्र प्रमुख - काशीनाथ मुकदम
सैनिकांची संख्या - १५० ते २५०
- ३) हातोळण, जि.नगर - केंद्रप्रमुख - भाऊसाहेब जंजिरे
(सध्या बीड) उपकेंद्रप्रमुख- साहेबराव थोरवे
सैनिकांची संख्या : ४०० ते ५००
- ४) मिरजगाव, जि.नगर: केंद्रप्रमुख : विश्वनाथ आजबे
(सध्या बीड) उपकेंद्रप्रमुख : आसराजीबुवा जगताप
सैनिकांची संख्या: ५०० ते ६००
- ५) डोंबरी, जि.नगर: केंद्रप्रमुख : भानुदास सानप
(सध्या बीड) उपकेंद्रप्रमुख : केशवराव बांगर
सैनिकांची संख्या : ७५ ते १००
- ६) डोंगरकिन्ही, जि.नगर: केंद्रप्रमुख : उध्दवराव गिरी

- (सध्या बीड) उपकेंद्रप्रमुख: सोनाजीराव गायकवाड
सैनिकांची संख्या: ७५ ते १००
- ७) बालमटाकळी, जि.नगर: केंद्रप्रमुख : डॉ.तुकाराम भोले
उपकेंद्रप्रमुख: अॅड. रामचंद्र देशपांडे
सैनिकांची संख्या: ७५ ते १००
- ८) खर्डा, जि.नगर: केंद्रप्रमुख : नामदेव खाडे
उपकेंद्रप्रमुख: सुखदेव घुले
सैनिकांची संख्या: ७५ ते १००
- ९) पानगाव, जि.सोलापूर: केंद्रप्रमुख: रामराव आवरगावकर
उपकेंद्रप्रमुख: रामदासी वैष्णव
सैनिकांची संख्या: ७५ ते १००
- १०) कडा, जि.नगर: केंद्रप्रमुख: वसंतराव ऊर्फ राजा देशपांडे
(सध्या बीड) उपकेंद्रप्रमुख: तात्या धनेश्वर
सैनिकांची संख्या: २५ ते ५०

या कॅम्पवर भूमिगत सैनिकांची संख्या १७०० व जास्तीत जास्त २३०० होती. या दहाही केंद्राचे नेतृत्व श्री. काशीनाथराव जाधव करित होते. प्रत्येक अॅक्शनची माहिती व मार्गदर्शन जाधव करित असत. जाधव शस्त्रे गोळा करून ती मुख्यकेंद्र पाथर्डी व इतर केंद्रांना पुरवत. या केंद्रावरील भूमिगत सैनिकांना लष्करी शिक्षण देण्यासाठी लष्करातील निवृत्त अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्यात आल्या होत्या हे विशेष. या सशस्त्र कॅम्पांचा उद्देश हैदराबादचे शासन विस्कळीत करून रझाकारांच्या नियोजित हल्ल्यांना काटशह देण्याचा आणि बहुसंख्य रयतेच्या मनात संरक्षणाची भावना निर्माण करण्याचा होता. त्यात ते यशस्वीही झाले.

सशस्त्र कॅम्पच्या कारवाया : १. हर्सूल जेल ऑपरेशन

सन १९४६ ते ४८ या काळात हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम मोठ्या प्रमाणात लढवला तो कॅम्पांवरील सैनिकांनीच. कॅम्पवरील स्वातंत्र्यसैनिकांनी (ज्यांना आंदोलनकाळात मुक्तिसैनिकही म्हटले जायचे.) जुलूमाचे प्रतीक असणारे करोडगिरी नाके, रझाकार केंद्रे पेटवून दिले. धडाधड गोळ्या बरसून रझाकार आणि पोलिसांना यमसदनाला पाठवले. बाँबहल्ले होऊ लागले. पोलिस स्टेशन व सरकारी इमारतीत बाँबस्फोट घडवून आणण्यात आले. रेल्वेस्टेशनस जाळण्यात आली. सरकारी पूल आणि सरकारी इमारती उडवण्यात आल्या. रेल्वे इंजिने रुळावरून पाडून डबे घसरवण्यात आले. सरकारी बस जाळण्यात येऊ लागल्या. तारा तोडून रुळ उखडून कॅम्पवरील मुक्तिसैनिकांनी सरकारचे दळणवळण बंद करण्याचा प्रयत्न केला. सरकारी धान्य गोदामे लुटून त्यातील धान्य गोरगरीब प्रजेला वाटण्यात आले. बीड जिल्ह्यात चारही बाजूने निजाम व त्याच्या रझाकारांना घेरण्यात मुक्तिसैनिकांना यश मिळाले. लोकांत आता विलक्षण जागृती झाली होती. सगळ्या सरकारी मालमत्तेवर लोकांचा रोष निघत होता. रझाकार व पोलिस एकटे फिरायला भीत होते. या काळात बीड जिल्ह्यात अनेक महत्त्वाच्या घटना घडल्या, अनेक क्रांतिकारकांनी हा काळ गाजवला! बीड जिल्ह्यातील या रोमांचकारी घटनांच्या मुळाशी गेल्यास अंगावर शहारे आल्या शिवाय राहत नाहीत! घडून गेलेल्या एका विलक्षण तेजस्वी कहाणीने स्फुलिंग पेटू लागतात!

जिल्ह्यातील अनेक क्रांतिकारकांनी निजामाच्या तोंडचे पाणी पळविले होते. त्यात अंबाजोगाईच्या श्रीनिवास खोत यांचे नाव महत्त्वाचे आहे. निजाम पोलिसांच्या यादीवरही सर्वात पहिले नाव होते ते त्यांचेच. त्यांना रेडिओ प्रकरण, पोस्टपेट्या पळविणे, तारा तोडणे, निजामाच्या छावणीतील गंजी पेटविणे, सरकारी कचेरीवर निजामविरोधी घोषणा लिहिणे यांसारख्या अन्य गुन्ह्याखाली प्रदीर्घ शिक्षाही झाली होती. ते १९४२ ते १९४५ दरम्यान हर्सूल तुरुंगात शिक्षा भोगून बाहेर आले होते. दरम्यान मे १९४७ मध्ये मराठवाड्यातील जबाबदार कार्यकर्त्यांची बैठक मनमाडला झाली. त्यात सरकारविरोधी आंदोलनावर सविस्तर चर्चा झाली. त्यानंतर श्रीनिवास खोत यांनी भूमिगत राहून कार्य करण्याचे ठरविले. पकडले जाऊ नये म्हणून ते खेड्यापाड्यांतून प्रचार करत फिरत त्यांच्या डोक्यात सशस्त्र उठावासाठी शस्त्रे गोळा करण्याचे विचार येत. परभणी पोलिस हेडक्वार्टर लुटून

शस्त्रे गोळा करण्याचे त्यांनी ठरविले. या कामी परभणीचे कार्यकर्ते दत्ता मेढेकर व पहान्यावरील काही पोलिसच त्यांना मदत करणार होते. पोलिसांनी पकडू नये म्हणून खोतांनी रोहिल्याचा वेश केला. मात्र परळी रेल्वे स्टेशनवर रोहिल्याच्या वेशातही पोलिसांनी त्यांना पकडले. आरंभी त्यांना बीडच्या जेलमध्ये डांबण्याचे ठरविले पण ज्या बसने त्यांना बीडला आणले जात होते. ती बस युसूफवडगावला थांबवून खोतांना मोकळे करण्याची योजना कार्यकर्त्यांनी आखली. या काळात अंबाजोगाई-बीड असा सरळ रस्ता नव्हता. ती बस येरमाळामार्गे बीडला यायची. दुर्दैवाने कार्यकर्त्यांची योजना पोलिसांना माहित झाल्याने वेगळ्याच वाटेने खोतांना बीडच्या जेलमध्ये आणले होते. बीडचे जेल फोडून पळण्याची योजना खोतांनी आखली. पण त्यांच्याच एका सहकाऱ्याने त्यांची कल्पना पोलिसांना दिली. परिणामी खोतांची रवानगी औरंगाबादच्या हर्सूल तुरुंगात करण्यात आली.

हर्सूल तुरुंग खोतांना नवीन नव्हते. तिथे त्यांची अंबाजोगाईचेच नारायणराव जोशी तसेच जीवनराव बोधनकरांशी भेट झाली. खोतांनी जीवनरावांना हर्सूल तुरुंग फोडून जाण्याचे विचार बोलून दाखवले व दोघांनी प्रयत्न करायचे ठरविले. काही दिवस कोणत्या बाजूने तुरुंग फोडता येईल याची चाचपणी केली. खोत राहत असलेल्या सर्कलमध्ये दोन वॉर्ड होते. वॉर्ड नंबर तीन व चारच्या उत्तरेच्या कोपऱ्यात सार्वजनिक शौचालय होते. शौचालयावर पोलिस चौकी होती. शौचालयाला पाच पाच फूटावर पार्टिशन असे व पार्टिशनच्या वर फूटभर अंतरावर मोठी खिडकी होती. या खिडकीला बाहेरून गज व आतून लोखंडी जाळी बसवली होती. लोखंडी जाळी जाड पज्याच्या फ्रेममध्ये बसवलेली होती. या खिडकीतून बाहेर जाण्याचा निर्णय खोतांनी केला, पण लोखंडी जाळी व जाड गज कापणे कठीण होते. शिवाय शौचालयावर नेहमी पहारा असे. लोखंड कापण्यासाठी धारदार पत्त्या आवश्यक होत्या. सौ. आशाबाई वाघमारे कैद्यांना भेटायला येत. तेव्हा खोतांनी तुरुंग फोडण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सामानाची मागणी केली. दुसऱ्या दिवशी आशाताईंनी खाण्याच्या डब्याचे निमित्त करून चिरमुऱ्याच्या पिशवीतून पत्त्या पुरवल्या व पळून जाणाऱ्यांची यादी दिली. त्यात श्रीनिवास खोत, जीवनराव बोधनकर, शंकरलाल पटेल, नागोराव पाठक आणि गौतम अशी पाच नावे होती.

गज कापताना मोठा आवाज होण्याची शक्यता होती. त्यामुळे खोतांनी

शककल लढविली व सकाळी होणाऱ्या सामूहिक प्रार्थनेच्या वेळी होणाऱ्या मोठ्या आवाजाचा फायदा घेत तेवढ्या वेळातच शक्य होईल एवढे गज व जाळी कापण्याचे काम सुरू झाले. त्यामुळे गज कापण्याचा आवाज कुणालाही गेला नाही. साधारण तीन दिवसानंतर जाळी आणि गज कापून झाले. रात्री तुरुंगातून पळण्याचे ठरले. ठरल्याप्रमाणे आशाताई वाघमारेंनी बाहेर मोटारकारची व्यवस्था केली होती. रात्री दहाला मोटार जेलपासून जवळच थांबून तीन हॉर्न देईल. तीन वाजेपर्यंत कुणी आले नाही तर वाट पाहून निघून जाईल. ठरल्याप्रमाणे खोत व त्यांचे सहकारी दोरी घेऊन शौचालयाकडे निघाले. लोखंडी जाळी व गज त्यांनी अलगद बाजूला काढून ठेवले.

बाहेरच्या दिशेने दोरी बांधली व दोरीला धरून तुरुंगाबाहेर खोत प्रथम उतरले. त्यांनी पळत जाऊन मोटार गाठली. नंतर नाशिककर आले. नंतर पवार व नागोराव पाठक बाहेर पडले. मात्र नागोराव उतरताना दोरी तुटल्याने जोरात आदळले. बाकीच्यांची वाट पाहून ते येत नाहीत हे पाहिल्यावर गाडी सुसाट निघाली. पैठणमार्गे हे क्रांतिकारी ढाकेफळमार्गे गोदावरी पात्रात उतरून शेवगाव तालुक्याच्या हद्दीत आले. तिथे वसंत निंभोरकर साथीदारांसह क्रांतिकारकांना घेण्यासाठी आले होते. आता क्रांतिकारक स्वतंत्र भारताच्या हद्दीत उभे होते. शेवगावहून ते अहमदनगरला व तेथून ते मुंबईला स्टेट काँग्रेसच्या कार्यालयात गेले. स्टेट काँग्रेसने त्यांना सोलापूरला फुलचंद गांधी यांच्याकडे पाठवले. फुलचंद गांधींच्या सूचनेप्रमाणे खोत बार्शी येथील शेषराव वाघमारे यांच्याकडे गेले. तेथे त्यांना अंबाजोगाईचे किशनराव भावठाणकर, प्रभाकर खेडेकर, दिगंबर विर्धे, हरिश्चंद्र जाधव आणि बसलिंगअप्पा भुजबळ भेटले. भुजबळांनी पूर्वीच आगळगावला सशस्त्र कॅम्प सुरू केला होता. त्याची सूत्रे सर्वांनी खोतांकडे दिली. श्रीनिवास खोत यांच्या नेतृत्वाखाली पुढे आगळगाव कॅम्पने हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात बीड जिल्ह्यासाठी अमूल्य योगदान दिले.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या कृतिसमितीने ठरवलेले आंदोलन बीड जिल्ह्यात यशस्वी होते. रेल्वेचे रुळ उखडून निजाम सरकारचे दळणवळण खंडित करावे हा आदेश कृतिसमितीने दिला. बीड जिल्ह्यात रेल्वेलाईनचा भाग तसा लहानसाच. परळी वैजनाथ, घाटनांदूर आणि पानगाव याठिकाणी रेल्वेस्टेशन होती. पानगाव ते काटेपूर या दोन स्टेशनमधील रुळ उखडून फेकण्याचा निर्णय आगळगाव कॅम्पचे प्रमुख श्रीनिवास खोत, दौलत देशमुख, हरिश्चंद्र जाधव, प्रभाकर खेडेकर व

मुकदम यांनी घेतला. काम तसे कठीण होते. कॅम्पपासून हे अंतर जवळपास दीडशे मैल हाते. कॅम्पचे प्रमुख गुप्तहेर पांडुरंग जोशी यांनी जाऊन सर्व माहिती गोळा केली. ठरल्याप्रमाणे सर्व जण रेल्वेने लातूरला जाऊन खरोळा येथील भाऊसाहेब देशमुख यांच्या शेतात थांबले. दुसऱ्यादिवशी रेल्वे रूळ उखडण्याची सर्व स्फोटके घेऊन काटेपूर गाठले. जिलेटीन लावून पानगाव ते कारेपूर अशी तीन मैल रेल्वेलाईन उडवली. जिलेटीनचा प्रचंड स्फोट होत. त्यात कागदाप्रमाणे रूळ हवेत उडत. स्फोटाच्या आवाजाने पानगावचे नागरिक जागे झाले. येथील रझाकाराचा नेता आक्रम रोहिला याची ताराबंळ उडाली. आपल्यावर हल्ला होणार या भीतीने तो घरात दडून बसला. त्याचा फायदा घेऊन सर्व स्वातंत्र्यसैनिक खरोळ्याला आले व तेथून आगळगावला सुखरूप पोहोचले.

२. बर्दापूर ठाणे :- बीड जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी कॅम्पच्या सैनिकांनी हल्ले केले. करोडगिरी नाके लुटले. पोलिसठाणे, रझाकारांची केंद्रे व सरकारी कचेऱ्या पेटवल्या. या हल्ल्यातील काही हल्ले संस्थानात चांगलेच गाजले.

अंबाजोगाई तालुक्यातील बर्दापूर पोलिस ठाण्यावरचा हल्ला अत्यंत रोमहर्षक हल्ला होता. या हल्ल्याचे नेतृत्व श्रीनिवास खोत यांनीच केले होते. खोत हे आगळगाव कॅम्पचे प्रमुख होते. बर्दापूर ठाण्यावर हल्ला करण्याचा त्यांनी निर्धार केला. पण ही बाब सोपी नव्हती. कारण एकतर हे ठाणे आगळगाव कॅम्पपासून सव्वाशे मैल दूर निजामी हद्दीत होते. शिवाय बर्दापूरपासून अवघ्या

दहा मैलांवर अंबाजोगाईला निजामी फौजेची भक्कम छावणी होती. या छावणीत पायदळ होतेच पण त्या व्यतिरिक्त जवळपास ५०० घोडे घोडदळात होते. शिवाय

बीड शहरातील कबाडगल्लीतील निजामकालीन पोलिस ठाणे

काशीनाथ आगळगावच्या कॅम्पवरील सैनिकांना सव्वाशे मैल रस्ता पायी तुडवत जावा लागणार होता. पण ध्येयाने पछाडलेल्या सैनिकांना त्याची तमा नव्हती. त्यांना दिसत होते ते केवळ बर्दापूरचे पोलिसठाणे. श्रीनिवास खोत यांनी आपल्या सहकारी सैनिकांना आवश्यक त्या सूचना दिल्या आणि भल्या पहाटे बर्दापूरकडे कूच केली. तहानभूक हरवलेला हा सैनिकांचा जथ्या दुसरे दिवशी बर्दापूरच्या हद्दीत धडकला. या जथ्यात जवळपास ३० सैनिक होते. पण इतरांना संशय येऊ नये म्हणून हे सैनिक तुकड्या करून निरनिराळ्या मार्गाने बर्दापूरच्या हद्दीवर गोळा झाले. पोलिस ठाण्यातील एकूण सैनिकांचा अंदाज घेतला गेला त्यांच्या जवळील शस्त्र साठ्याचाही अंदाज घेतला गेला. आणि एका निर्वाणीच्या क्षणी चारही बाजूने सैनिकांनी ठाण्यावर जोरदार हल्ला केला. एक बाजू स्वतः श्रीनिवास खोत सांभाळत होते. जोरदार हल्ला झाला. चौकीतूनही जशास तसे उत्तर मिळाले. पण स्वातंत्र्यसैनिक पूर्णतः तयारीत होते. नियोजनाप्रमाणे हल्ल्याच्या दुसऱ्या टप्प्यात सैनिकांनी हँडग्रेनेडचा मारा सुरू केला. त्यामुळे ठाण्यातील पोलिस चक्रावले. या हल्ल्याला प्रत्युत्तर देण्यापूर्वी स्वातंत्र्यसैनिकांच्या गोळ्यांनी त्यांचा वेध घेतला आणि चार निजामी पोलिस ठार झाले. आपल्या सहकाऱ्यांची ही अवस्था पाहून बाकीच्यांनी जीव वाचवण्यासाठी पळ काढला. जीवाच्या भीतीने ते शस्त्र सोडून पळाले. आणि बर्दापूरचे ठाणे कॅम्पच्या सैनिकांच्या हाती पडले. सैनिकांनी सगळे ठाणे लुटले. या लुटीचे वैशिष्ट्य म्हणजे प्रचंड मोठा शस्त्रसाठा सैनिकांच्या हाती सापडला. रायफली, बाराबोअर व भरमार बंदुका, रिव्हॉल्व्हर व अन्य दारुगोळा असा भला मोठा शस्त्रसाठा सैनिकांच्या हाती पडला. सैनिकांमध्ये उत्साह संचारला. 'भारत माता की जय' च्या घोषणेने बर्दापूर परिसर दणाणून गेला.

लुटलेला हा शस्त्रसाठा कॅम्पवर नेणे सोपे नव्हते शेवटी खोत यांनी या साठ्यांपैकी काही बंदुका अंबाजोगाई तालुक्यातीलच सांगवी व रेणापूर या उपकॅम्पना देण्याचा निर्णय घेतला. तरी अद्याप भरपूर शस्त्रसाठा शिल्लक होता. दरम्यान च्या काळात अंबाजोगाईतील निजामी छावणीवर या हल्ल्याची वार्ता येऊन धडकली. आणि दुसऱ्या क्षणाला निजामाच्या पोलिसांचे घोडे बर्दापूरच्या दिशेने धावले. सैनिकांना हे अपेक्षित होतेच. ठरलेल्या योजनेप्रमाणे निजामी पोलिसांची दिशाभूल करीत व विरुद्ध दिशेला काही चुकीचे नकाशे टाकून सैनिक निसटले. आणि निजामी पोलिस भलत्याच दिशेला त्यांना शोधत राहिले. कसाबसा हा शस्त्रसाठा

सैनिक घेऊन चालले असताना निजामी हद्दीतील स्वातंत्र्यसैनिकांनी त्यांना मोलाची मदत केली आणि शेवटी हा शस्त्रसाठा आगळगाव कॅम्पवर पोहचला. या अॅक्शनमध्ये ३०३ च्या अकरा रायफली, बारा बोअरच्या पंधरा रायफली व अन्य दारूगोळा हाती सापडला. या हल्ल्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे हल्ल्यात सापडलेल्या निजामी पोलिसांच्या मदतीला बर्दापुरात असणारे जवळपास चारशे रझाकार व दोन हजारांच्या वरील त्यांचे सहानुभूतीदार येऊ शकले नाहीत. योजनेप्रमाणे सैनिकांनी गावातला एकही माणूस बाहेर पडू दिला नाही. यात श्रीनिवास खोतांसह प्रभाकर खेडकर, राम मांग, भगवान घुले, सुखदेव घुले, काशीनाथ मुकदम, अण्णा पाटील, पांडुरंग वडगावकर, भीमा दगडू, भागवत मास्तर, हरिश्चंद जाधव, टाकळी सांगवीचे शेषराव भानुदास विश्वनाथ लिंबगावकर यांच्यासह अन्य सैनिकांनी भाग घेतला होता.

३. पाथरवाला अॅक्शन

रझाकारांना सडेतोड उत्तर देऊन त्यांना ठार मारण्याची रोमहर्षक घटना घडली ती गेवराई तालुक्यातील पाथरवाला गावात. या गावात रोहिले-पठाण राहत. ते थेट रझाकार नसले तरी रझाकारांच्याही दोन पावलं पुढे जाऊन अत्याचार करीत. गावातील स्त्रियांना दिवसाढवळ्या पळवून नेणे, गोरगरीब शेतकऱ्यांना लुबाडणे, काँग्रेसला सहकार्य करणाऱ्यांना ठार करणे, व्याजाने पैसे देऊन शेतकऱ्यांच्या जमिनी लाटणे ही या रोहिल्यांची नित्याची कामे असत. गरीब जनता याला कंटाळली होती. पंचक्रोशीत या रोहिल्यांची मोठी दहशत होती. शेवटी गावकऱ्यांनी पाथर्डी कॅम्पचे प्रमुख काशीनाथराव जाधव यांच्या कानावर ही बाब घातली. या रोहिल्या-पठाणांचा बंदोबस्त करण्याचा निर्णय जाधवांनी घेतला.

श्रीनिवास खोत यांनी नुकतेच बर्दापूर पोलिसठाणे लुटले होते. त्या लुटीतील निजामी पोलिसांचे गणवेश, बॅच, पट्टे जाधवांनी खोतांच्या आगळगाव कॅम्पहून आणले. योजना ठरली. पाथर्डी कॅम्पचे सैनिक निजाम पोलिसांचा वेश घेऊन पाथरवाला गावी जाण्याचे ठरले.

चत्रभूज दाबमा

महादेवअप्पा बेपे

या कामी अवघ्या सोळा वर्षांचा तरुण तडफदार सैनिक उध्दव गिरी, महादेवअप्पा ढेपे, चत्रभूज दायमा, विठ्ठल काटकर, सोनाजी गायकवाड, आश्रुबा जाधव, देवराव उगलमुगले, योगाजी राऊत, सुखदेव कोळपे, तुकाराम कोळपे, प्रल्हाद देसाई, नाथराव पालवे, आबा कोळपे, अंबादास पाटील या तरुण सैनिकांची निवड केली गेली.

सगळे सैनिक पाथरवाला गावाबाहेर एकत्र आले. एका झाडाखाली सर्वांनी निजामी पोलिसांचे गणवेश घातले. त्यात पोलिस सबइन्स्पेक्टर (आमीन) झाले होते तरुण सैनिक विठ्ठल काटकर! तर अन्य सैनिकांनीही पोलिस ड्रेस चढवले. त्यात उध्दव गिरीने शक्कल लढवली. एका वाटसरूला धमकावून त्याचा घोडा घेतला. मग आमीन साहेब घोड्यावर बसले. आता लवाजमा शोभून दिसत होता. या टोळीजवळ स्टेनगन, रिव्हॉल्व्हर, श्री नॉट श्री रायफल, बाराबोअर, भरमार अशी शस्त्रे होती.

गावात जाताच चौकीसमोर उध्दव गिरीने जोरदार आरोळी ठोकली. “आमीन साहेब आये है. सलाम करा.” पटवारी, पाटील लगेच वाकले. पण सैनिकांना हवा होता रोहिला. तो अजून दिसत नव्हता. अचानक दूर वरून काही रोहिले-पठाण कचेरीकडे येताना दिसले. बहुधा ही गडबड कशाची आहे हे पाहण्यासाठी ते येत असावेत.

पठाण जवळ आले. एकूण दृश्यावरून त्यांचा आमीन साहेबावर विश्वास बसला. त्यांनी आमीन साहेबाला घरी चहासाठी येण्याची विनंती केली. “सरहदूपे बहुत गडबड है, हमे और भी गाव देखने है, बाद मे आयेंगे” असे म्हणत आमीन साहेबांनी भाव खाल्ला. पठाण जास्तच विनंती करू लागला. शेवटी येण्याचे मान्य करत, लवाजमा पठाणाच्या घरी निघाला. पठाणाच्या बैठकीत आमीन झालेले विठ्ठल काटकर बसले होते व दोन्ही बाजूस पठाण बसले होते. माहितीप्रमाणे ते एकूण तिघे जण होते. दोन पठाण बैठकीत बसले तर त्यांचे वडील बाहेर बसले होते. पठाणाच्या घरात एकूण नऊ सैनिक वेशांतर करून घुसले होते. तर अन्य सहा जण गावाबाहेर टेहाळणी करत होते. हल्ल्याचा आदेश सोनाजी गायकवाड देणार होते. ते बैठकीतच योग्य वेळेची वाट बघत होते. पण एकाएकी पठाणाला संशय आल्याने आमीन साहेबांना नाव विचारले तेव्हा आमीन साहेब म्हणाले “मै अक्रमअली हूँ”. तेवढ्यात एक गांधी टोपी घातलेला मुलगा चहा घेऊन आला.

उध्दव गिरीने संतापल्याचे नाटक केले. पोराच्या थोबाडीत झापड मारत ते म्हणाले “हमारे दुश्मनोंकी सफेद टोपी पहननेवाला ये बच्चा कौन है ?” संतापून आमीनसाहेब उठू लागले. तेवढ्यात पठाणाने त्यांचे पाय धरले. तो चहा पिण्याची विनंती करत होता पण आमीन झालेल्या विठ्ठल काटकरांना वाटले आपले बिंग फुटले आहे. त्यांनी सोनाजीला खूण केली. इशारा मिळताच दोन्ही रोहिल्यांवर गोळ्या बरसल्या. त्यात ते दोघेही जागीच ठार झाले. गोळ्यांचा आवाज ऐकून बाहेर बसलेले त्यांचे वडील सावध झाले. त्यांने तातडीने बंदूक घेतली पण बंदूक उचलून हल्ला करायला सुरुवात करणार तोच आश्रुबा जाधव व तुकाराम कोळपे यांनी त्यांच्यावर बंदुकी रोखल्या पण ऐनवेळी बंदुकींनी दगाफटका केला. स्ट्रीगर अडकल्याने बंदूक बंद पडली. मात्र प्रसंगावधान राखून दुसऱ्याच क्षणी तुकाराम कोळपेने बंदूक उलटी धरून त्या रोहिल्याच्या मस्तकात दस्ता मारला. जोपर्यंत रोहिला मरत नाही तोपर्यंत बंदुकीच्या दस्त्याने रोहिल्याला तुकाराम ठोकत होता. गोळीबाराच्या आवाजाने पाथरवाला गाव हादरून गेले. स्वातंत्र्यसैनिकांनी जुलमी रोहिल्यांना ठार केल्याची बातमी गावात पसरताच लोक रोहिल्याच्या घराबाहेर जमा झाले. स्त्रियांनी तर अक्षरशः रोहिल्यांच्या प्रेतावर थुंकायला सुरुवात केली. सैनिकांना ओवाळले व त्यांची गावातून विजयी मिरवणूक काढली. संतप्त लोकांनी रोहिल्याचे घर पेटवून दिले. मात्र ही घटना गेवराईच्या निजाम पोलिस व रझाकारांना कळली तर पाथरवाला गावावर मोठा अत्याचार होईल या भीतीने सैनिकांनी लोकांना गाव सोडून मिळेल त्या साधनांनी भारतीय हद्दीत जाण्याची विनंती केली. अनेक गावकरी नगर जिल्हयातील कांबी गावी येऊन राहिले. पाथरवाला गाव आता सुनसान झाले होते. अत्याचारी रोहिल्यांना ठार केल्याने पाथरवाला गावाने श्वास सोडला होता.!

४. वाघळूज अॅक्शन

आज कडा गाव बीड जिल्ह्यात असले तरी संग्रामकाळात हे गाव नगर जिल्ह्यात होते. ते सर्व बाजूने निजामी राजवटीने वेढले होते. भौगोलिकदृष्ट्या इथे भूमिगत लढ्याचे केंद्र स्थापने सोयीचे होते. वामनराव वझेंच्या नेतृत्वाखाली सौताडा, यवलवाडी, लिंबागणेश, दासखेड, बोरखेड सीमालगत भाग करोडगिरीच्या जाचातून मुक्त झाला होताच. त्यामुळे कड्याला भूमिगत लढ्याचे केंद्र उभारण्याला बळकटी मिळाली. त्यात कड्याचे शूर सेनानी दत्ता पाटील या तरुणाने निजामाच्या धमक्यांना भीक न घालता या भूमिगत केंद्राला पूर्णतः सहकार्य केले. पुढे सोयीसाठी

सीताडा-अहमदनगर रोड वरील सीताडाजवळील निझाम हद्दीतील शेवटचा करोडगिरी नाका. या नंतर भारत सरकारची हद्द सुरू होत होती.

हे केंद्र भारत सरकारच्याच सरहद्दीतील कड्याजवळील चिंचोडीत हलवले गेले.

अहमदनगर आणि बीडच्या सरहद्दीवर वाघळूज हे गाव आहे.

सरहद्दीवर

असल्याने इथे निजामाची स्वतंत्र तुकडीच होती. वाघळूजचा करोडगिरी नाका उडवणे गरजेचे होते. ही जबाबदारी चिंचोडी व पाथर्डी केंद्रातील स्वातंत्र्यसैनिकांनी स्वीकारली होती. धाडसी तरुण काशीनाथ जाधव हे या हल्ल्याचे नेतृत्व करणार होते. करोडगिरी नाक्यासह पोलिसचौकीही उडवायचा जाधवांनी निर्धार केला. हल्ला करण्यापूर्वी आवश्यक तेवढी गुप्त माहिती त्यांनी काढून घेतली आणि हल्ल्याचा दिवस निश्चित केला. एका अंधान्या रात्री चिंचोडी केंद्राहून स्वातंत्र्य सैनिकांची तुकडी वाघळूजकडे निघाली तोच पाऊस सुरू झाला. या हल्ल्यात जवळपास ४० जणांचा सहभाग होता. या टोळीचे प्रमुख म्हणून उध्दव गिरी होते. सर्व जण डोंगराच्या कपारीतून चालत होते. पाय निसटला तर थेट दरीतच पडण्याची भीती होती. स्वातंत्र्यसैनिक कसेबसे पहाटे चारच्या दरम्यान वाघळूज पोलिस चौकीजवळ पोहचले. हल्ल्याचा आरंभ बाँबने करण्याचे ठरले. उध्दव गिरी यांनी विठ्ठल काटकर यांना सरपटत जाऊन बाँब हल्ला करण्याचे सुचवले. त्वरीत काटकरांनी सरपटत जाऊन बाँब टाकला आणि दुसऱ्याच क्षणी स्फोट झाला. चौकीचा काही भाग ढासळला. रझाकार, पोलिसांनी तातडीने स्टेनगन, बंदुकीने प्रत्युत्तर दिले. जवळपास तासभर ही धुमश्चक्री चालू होती. रझाकारांनी आपली डाळ शिजत नाही हे पाहून एका टेकडीचा आश्रय घेतला. तर जळत्या चौकीतून गोळीबार करीत पोलिस बाहेर पडले. सैनिकांनी त्यांना टिपले. ही अवस्था पाहून

रझाकार व पोलिस पळून गेले. सैनिकांनी तुफान गोळीबार करित करोडगिरी नाका व पोलिस चौकी ताब्यात घेतली! 'भारत माता की जय' च्या घोषणेने आसमंत निनादून गेले. सैनिकांनी करोडगिरी नाक्यातील दप्तर जाळून टाकले. नाक्यासह पोलिसचौकी पेटवून दिली. आगीचे लोट आकाशात उंचपर्यंत अंधाराला भेदीत होते. अवघा परिसर ज्वालांच्या प्रकाशाने उजळून निघाला होता. चौकीवर तिरंगा फडकला होता.

५. अपसिंगा ठाणे अॅक्शन

बीड जिल्ह्यातील सैनिकांनी जिल्ह्याबाहेरील काही मोहिमांमध्ये मोलाची कामगिरी केली. त्यापैकी अपसिंगा गावातील पोलिस रझाकारांच्या केंद्रावरील हल्ला उल्लेखनीय ठरतो. या मोहिमेत आगळगाव कॅम्पवरील प्रमुख श्रीनिवास खोत यांच्यासह काशीनाथ मुकादम व अनेक सैनिकांनी बीड जिल्ह्याचे नेतृत्व केले. चिंचोली, गौडगाव, केसापुरी व आगळगावच्या कॅम्पवरील जवळपास दोनशे निवडक सैनिकांनी या हल्ल्यात भाग घेतला. या मोहिमेचे प्रमुख होते श्रीधर वर्तक.

श्रीधर वर्तक हे हैदराबादचे राहणारे होते. मात्र संस्थानातील जनतेवर होणारा पाशवी अत्याचार पाहून ते सशस्त्र लढ्यात सहभागी झाले आणि त्यांनी थेट शस्त्र उचलले. हैदराबादच्या स्वातंत्र्यासाठी आपण काहीतरी करावे या भावनेने पेटलेल्या असंख्य तरुणांचे ते प्रतिनिधी होते. अपसिंगा मोहिमेचे प्रमुख म्हणून त्यांची निवड झाली होती. या मोहिमेत चिंचोली कॅम्पचा प्रमुख वाटा होता. हा कॅम्प उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर होता. वर्तक या कॅम्पचे प्रमुख होते.

चिंचोली कॅम्पने काहीतरी अभूतपूर्व कामगिरी करावी असे वर्तकांना नेहमी वाटे. त्यादृष्टीने गौडगाव, केसापुरी व आगळगावच्या कॅम्पच्या मदतीने शेंदरी गावातील अत्याचाराचे प्रतीक असणाऱ्या पोलिस ठाण्यावर हल्ला करण्याची त्यांनी योजना आखली पण शेंदरी पोलिस ठाण्याची माहिती मिळणे कठीण झाले. अपसिंगा गावाची मात्र इत्थंभूत माहिती गौडगावच्या सैनिकांजवळ होती. शेवटी अपसिंगे पोलिस ठाणे व रझाकार केंद्रावर हल्ला करण्याचे ठरले. तिथे गावाबाहेर एका टेकडीवर रझाकार केंद्र असून त्यात शंभरपेक्षा जास्त रझाकार व जवळपास ५० पोलिस असल्याची माहिती खबऱ्याने दिली. टेकडीच्या चोहोबाजूने खंदक

खोदलेला होता.

श्रीधर वर्तकांनी हल्ल्याची योजना आखली. हल्ला पहाटे चार ते पाचच्या दरम्यान करायचे ठरले. त्यासाठी दोन ट्रकमधून सैनिक पहाटे पोहोचतील अशी व्यवस्था केली गेली. सैनिकांना तीन टोळ्यांमध्ये विभागले गेले. पहिली टोळी गावात जाऊन गावातील रझाकारांच्या सहानुभूतीदारांना अडवणार होती. तर दुसरी टोळी गावाच्या वेशीवरून नियंत्रण करणार होती. तर तिसरी टोळी प्रत्यक्ष रझाकारांवर हल्लाबोल करणार होती. या टोळीचे नेतृत्व स्वतः श्रीधर वर्तक करित होते.

ठरल्याप्रमाणे वर्तकांच्या नेतृत्वाखाली टोळीने रझाकार केंद्र घेरले व बाँबहल्ला केला. फारसे प्रत्युत्तर त्यांना मिळाले नाही. रझाकार केंद्रात सैनिक घुसले तेव्हा पाच-सहा रझाकार ठार झाले होते. पण बाकी रझाकार पोलिस गायब होते. याचा अर्थ दगाफटका झाला होता. रझाकारांना या हल्ल्याची पूर्वसूचना अज्ञात दगाबाजाने दिली होती. काही समजण्याच्या अगोदरच टेकडीवरून त्यांच्यावर तुफान गोळीबारी सुरू झाली आणि खाली स्वातंत्र्यसैनिक घेरले गेले होते.

हल्ल्याची पूर्वकल्पना आल्याने निजामी पोलिस-रझाकारांनी उस्मानाबाद व तुळजापूरहून जादा कुमक मागवून घेतली होती. व रणनीतीनुसार केंद्रात न थांबता गावाच्या टेकडीवरील एका दर्यात दबा धरून बसून हल्ला करण्याचे रझाकार-पोलिसांनी ठरवले होते.

दोन्ही बाजूने तुफान गोळीबार चालू होता. सैनिकांनी जोरदार उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला पण भौगोलिक स्थितीमुळे ते शक्य नव्हते. स्वतः वर्तकाजवळ स्टेनगन होती. प्राणाची बाजी लावून ते लढत होते. परंतु अचानक स्टेनगन बिघडली. प्रयत्न करूनही ती चालेना ती बदलण्यासाठी वर्तक घाई करित असतानाच एका गोळीने त्याचा छातीचा ठाव घेतला व वर्तक जागीच कोसळले. श्रीधर वर्तक हुतात्मा झाल्याची वार्ता सैनिकांना कळताच सैनिकांचे मनोधैर्य खचले. त्यात पोलिसांनी जास्तीची कुमक बोलावली होती. परिणामी स्वातंत्र्यसैनिक मोठ्या चक्रव्युहात सापडले होते. हुतात्मा वर्तकांचे प्रेत परत न्यावे की प्राणहानी न होता मागे सरकावे अशा प्रश्नात ते सापडले होते. शत्रूचा गोळीबार वाढत चालला होता. तरीही वर्तकांचे प्रेत खांद्यावर घेऊन एक टोळी मागे सरकत होती. संरक्षणासाठी ती एका घळीत उतरली. मात्र नेमक्या वेळी पोलिसांची जादा कुमक पोहोचली.

या निजामी पोलिसांनी टोळीला घळीत वेढले. आता मात्र मोठे संकट उभारले. शेवटी ही कोंडी फोडून ट्रकपर्यंत जाणे गरजेचे होते. पैकी काही जण ट्रकपर्यंत पोहोचले होते. घळीतील स्वातंत्र्यसैनिकांनी हा घेरा फोडण्यासाठी एकाच बाजूने गोळीबार करून निसटून जायला एक मार्ग तयार केला. पण प्रयत्न करूनही आता हुतात्मा वर्तकांचे प्रेत वाहून नेणे अशक्य झाले. प्रेत सोडून पळण्याशिवाय मार्ग नव्हता. अन्यथा अनेक सैनिक ठार झाले असते. शेवटी सैनिकांनी प्रेत सोडून ट्रक गाठला व गावाबाहेर पडले. सैनिक सुन्न अवस्थेत कॅम्पवर पोहोचले. सर्वत्र दुःखाची लाट उसळली होती कारण सैनिकांचे आवडते धाडसी कॅम्प प्रमुख श्रीधर वर्तक हुतात्मा झाले होते. आज वर्तक त्यांच्यात नव्हते. त्यांचे प्रेत भारतीय हद्दीत आणू न शकल्याने श्रीनिवास खोतांसह सर्वांच्या हृदयात वेदनेचे काहूर माजले होते.

इकडे हुतात्मा श्रीधर वर्तकांचे प्रेत निजामी पोलिसांच्या डी.वाय.एस.पी.ने आपल्या मोटारीच्या मागे बांधून विजयी मुद्रेने गावभर फरफटत नेले. पोलिस व रझाकार मिळून ९ जण ठार झाले होते. श्रीधर वर्तकांना ठार केल्याने निजामी पोलिस व रझाकारांना जास्त उन्माद चढला होता. या मोहिमेत बीड जिल्ह्यातील आगळगावच्या सैनिकांनी श्रीनिवास खोत, काशीनाथ मुकदम यांच्या मार्गदर्शनाखाली भाग घेतला. या मोहिमेने श्रीधर वर्तकांसारखा धाडसी देशभक्त स्वातंत्र्यलढ्याच्या कामी आला.

६. आष्टी/वेलतुरी रझाकार केंद्र अॅक्शन

वेलतुरी गाव लहान असले तरी सरहद्दीवर असल्याने इथे मोठे रझाकार केंद्र होते. हे रझाकार वेलतुरीसह सभोवतालच्या गावातील लोकांना प्रचंड छळत. स्त्रियांची तर भर रस्त्यावर छेडछाड होई. अब्रू लुटली जाई, जसजशा या घटना पाथर्डी कॅम्पचे प्रमुख काशीनाथराव जाधवांच्या कानावर पडत ते अस्वस्थ होत. अन्यायी रझाकारांना धडा शिकवण्याचा त्यांनी निर्धार केला. चिंचोडी व पाथर्डीच्या कॅम्पवरील ५० सैनिकांना घेऊन एके दिवशी भर दुपारी ते वेलतुरीवर धडकले. भर दुपारी अशा प्रकारच्या हल्ल्याची कल्पना रझाकारांनी स्वप्नातही केली नव्हती. जाधवांनी जोरदार बाँबहल्ला केला. हल्ल्याने चावडीचा काही भाग उद्ध्वस्त झाला पण रझाकारांनीही चावडीतून जोरदार गोळीबार सुरू केला. काशीनाथरावांच्या सोबतीला शूर तरुण सेनानी देवराव उगलमुगले होते. देवरावनेही चावडीच्या

मागच्या बाजूने हल्ला केला. चारही बाजूने चावडी घेरली गेली. गोळीबार व बाँबहल्ले चालू होते. धाडसी देवराव सर्वांना प्रेरित करित होते. त्यांना अशा प्रकारच्या हल्ल्यांचा सराव होता. काशीनाथरावांच्या खांद्याला खांदा लावून त्यांनी अनेक करोडगिरी नाके आडवे केले होते. प्रत्येक हल्ल्यात ते आघाडीवर असत. हँडग्रेनेड पासून रायफलपर्यंत सगळी शस्त्रे चालवण्यात देवराव तरबेज होते. जवळपास चार तास गोळीबार चालू होता. शेवटी रझाकारांनी चावडीतून पळ काढला. सगळे सैनिक चावडीत घुसले. मात्र गोळीबारात ठार झालेल्या रझाकारांची प्रेते व पेटलेल्या कागदपत्रांशिवाय त्यांच्या हाती काहीही लागले नाही.

रझाकार बेलतुरी सोडून जीव वाचवण्यासाठी पळून गेले असे गृहीत धरून विजयी मुद्रेने सैनिक कॅम्प कडे निघाले. पण दबा धरून बसलेल्या रझाकारांनी अचानक गोळीबार सुरू केला. रझाकारांच्या निशाण्यावर मुख्यत्वे होते ते शूर सेनानी देवराव उगलमुगले. अचानक झालेल्या हल्ल्याने सैनिकांची तारांबळ उडाली. पण देवरावांनी जवळच्या एका बैलगाडीच्या आश्रयाने प्रत्युत्तर द्यायला सुरुवात केली. रझाकार जास्तच भडकले. त्यांनी मग सर्वांना सोडून देवरावला घेरले. देवरावांनी हातातल्या स्टेनगनने होईल तेवढे रझाकार आडवे पाडायला सुरुवात केली. या हल्ल्यात एक इन्स्पेक्टर तुफान गोळीबारी करित होता. तो एका घरात बसून गोळीबारी करित असल्याने त्याला मारणे कठीण होते. पण शूर सैनिक विठ्ठलराव काटकर व सोनाजी गायकवाड यांनी या इन्स्पेक्टरला ठार करण्याचा निर्धार केला. ते एका बैलगाडीच्या आडोशाने त्याचा शोध घेत होते. सोनाजी गायकवाड जवळ मशीनगन होती. तर विठ्ठल काटकरांजवळ श्री नॉट श्री बंदूक होती. इन्स्पेक्टरच्या नजरेत हे दोघे आले. त्याने तुफान गोळीबार केला. त्यात बैलगाडीचा साटा कोलमडला. इतक्यात सोनाजीराव व विठ्ठलरावांला मदत करण्यासाठी देवराव उगलमुगले सरपटत येऊ लागले. विठ्ठलरावांनी त्यांना रोखण्याचा प्रयत्न केला पण देवराव ऐकत नव्हते. तेवढ्यात एक गोळी त्यांच्या डोक्यात शिरली. उत्तर देणे आता शक्य नाही हे देवरावांच्या ध्यानात आले. ते बैलगाडीच्या आश्रयाने कसेबसे उठले. हातातली स्टेनगन आभाळाकडे उंचावत त्यांनी घोषणा दिली 'भारत माता की जऽऽय'. जाधवांसह अन्य सैनिक देवरावांची ही ओतप्रोत राष्ट्रभक्ती पाहून तृप्त झाले; पण ते हतबल होते...देवरावांना चारही बाजूने रझाकारांनी वेढले होते. देवराव धारातीर्थी पडले होते.

देवरावांचे पार्थिव आणण्यासाठी स्वातंत्र्यसैनिकांनी मोठा संघर्ष केला पण ते ही शक्य झाले नाही. रझाकारांनी व निजामाच्या सैनिकांनी देवरावांचे पार्थिव बैलगाडीत घालून अंभोरा पोलीस ठाण्यावर नेले. हताश अंतःकरणाने सैनिक कॅम्पवर परतले. एका कडव्या योद्ध्याला गमावल्याचे विलक्षण दुःख सर्वत्र पसरले. देवराव एक धाडसी व आकर्षक व्यक्तिमत्त्व लाभलेले तरुण उमदे सैनिक होते. त्यांना कसलाही गर्व नव्हता. ते प्रत्येकाला हवेहवेसे वाटत. देवराव उगलमुगले यांनी मातृभूमीसाठी हौतात्म्य पत्करले होतं. या हल्ल्यातून ते बचावले असते तर स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासाची पाने त्यांच्या कर्तृत्वाने आणखी बहरली असती. वेलतुरीवरील हल्ल्याने एका निस्सीम धाडसी तरुणाला कायमचे हिरावून घेतले होते.

७. घोडेगावचे लेव्ही प्रकरण अॅक्शन

कॅम्पमधील स्वातंत्र्यसैनिकांना असंख्य प्रश्नांना सामोरे जावे लागत असे. घरापासून महिनोनमहिने दूर असल्याने त्यांना कुटुंबाची निश्चित परिस्थिती कळत नसे. काहींनी आपली कुटुंबे राज्याबाहेर महाराष्ट्रात नातेवाईकांकडे ठेवली होती. रझाकार-पोलिस त्यांच्या कुटुंबीयांना प्रचंड त्रास देत असे त्यामुळे कुटुंबीयांनादेखील संकटाना सामोरे जावे लागत असे. कॅम्पवर अनेक जातीधर्माचे सैनिक होते. पण कधीही उच्चनीचता पाळली जात नसे. बहुसंख्य सैनिक अशिक्षित होते. त्यांना सुशिक्षित सैनिक मोठी मदत करीत. सर्व सैनिक एकमेकांशी विलक्षण प्रेमाने वागत. संकटात एकमेकांस मदत करीत. खरे तर कॅम्प हे देशासाठी असीम त्याग व विलक्षण राष्ट्रभक्तीने एकत्रित आलेले कुटुंब होते.

जवळपास सर्वच कॅम्पवर मुख्य प्रश्न होता तो उदरनिर्वाहाचा. पन्नास-शंभर लोकांना रोज दोन वेळेस भोजन चहा याचा प्रबंध करणे तसे कठीणच होते. सभोवतालचे काही देशप्रेमी शेतकरी त्यांच्या कुवतीप्रमाणे मदत करीत पण ते फारच अपुरी पडत. या दृष्टीने पाथर्डी कॅम्पवर घडलेली एक घटना मजेदार आहे. कॅम्पवरील अन्नधान्याचा साठा संपला होता. कॅम्पप्रमुख काशीनाथराव जाधव यांनी विठ्ठल काटकर व अन्य मंडळींना जवळपासच्या गावात पोलिसी ड्रेस घालायला लावून एखाद्या बड्या सावकाराच्या घरातून काही गोळा करण्याचे नाटक करून धान्य उचलून आणण्याचे सांगितले. त्यासाठी विठ्ठल काटकरांनी

आमीन साहेबाचा ड्रेस घातला. हातात रूळ घेतला. पण ते काही केल्याने आमीन शोभत नव्हते. मग त्यांनी काळा दोरा मिशी म्हणून ओठावर चिटकवला. सोनाजी गायकवाड हवालदार झाले, तर उध्दव गिरी, योगाजी राऊत, चत्रभूज दायमा, प्रल्हाद देशपांडे, मनोहर देसाई, देवराव उगलमुगले, आश्रुबा जाधव व विठ्ठल बाब्रस हे तरुण सैनिक पोलिस झाले. अशा पंधरा जणांचा बनावटी पोलिस लवाजमा लेव्ही गोळा करायला निघाला. त्यासाठी त्यांनी पाटोदा तालुक्यातील घोडेगाव निवडले.

घोडेगावात पोहोचताच सोनाजी गायकवाड व उध्दव गिरीने गावात जाऊन आमीन साहेब लेव्ही गोळा करायला आल्याची सूचना दिली. साहेब फार कडक असून त्यांना खोटे बोललेले आवडत नाही ते संतापतील. ते सांगतील ते काम मुकाट्याने करण्याविषयी सोनाजी व उध्दवने गावकऱ्यांस धमकावले. ठरल्याप्रमाणे आमीनसाहेब गावात आले. लोकांनी चारपायी टाकून साहेबांना बसवले लगेच साहेबांनी फर्मावले. “मी लेव्ही गोळा करायला आलो आहे. प्रत्येकांनी त्यांच्या घरात किती धान्य हे लगेच सांगावे. नसता मी स्वतः तपासणी घ्यायला घरात येईल. कोणाची खैर ठेवणार नाही”. मग हळूच एकाने एक पोते आणून बैलगाडीत टाकले. पण गावचा पाटील मात्र बोलायला तयार नव्हता. त्याच्याजवळ धान्याचा साठा होता अशी माहिती खबरीने दिली होती. मग आमीन साहेब ताडकन उठले आणि त्यांनी पाटलाचे घर गाठले. हातातला रूळ जोरजोरात दरवाजावर मारत दरवाजा ठोठावला. मग मात्र पाटलाने निमूटपणे दरवाजा उघडला. अख्खे घर धान्याच्या पोत्याने भरले होते. त्यातले पाच-सहा पोते आमीन साहेबांनी गाडीत टाकायला लावले. मग हवालदार सोनाजीने पाटलाला चांगलेच खडसावले. धान्याची गाडी घेऊन हा पोलिसी लवाजमा कॅम्पकडे निघाला. या घटनेवरून स्वातंत्र्यसैनिकांना किती वेगवेगळ्या संकटांना तोंड द्यावे लागत हाते याची कल्पना येते. जगातल्या कोणत्याही सैन्याचा सिध्दांत आहे की, लढण्या अगोदर सैनिकांचे पोट भरलेले असावे. पण हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाने जणू हे सिध्द केले की, लढण्यासाठी पोट नव्हे तर राष्ट्रप्रेमाने अंतःकरण भरलेले हवे.

एकीकडे संस्थानाच्या मुक्ततेसाठी बलिदान करायला तयार असणाऱ्या सैनिकांना दुसरीकडे पोटाची आग विझवण्यासाठीही लढावे लागत होते!

८. मानूर अॅक्शन

स्वातंत्र्यसैनिकांनी रझाकार केंद्रावर केलेले हल्ले नेहमीच यशस्वी होत असत असे नाही तर चुकीच्या माहितीच्या आधारावर केलेले हल्ले फसत. त्यामुळे मोठ्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत असे. मानूरच्या रझाकार केंद्रावर सैनिकांनी केलेला हल्ला असाच फसला.

पाथरवाला रझाकार केंद्राच्या यशस्वी हल्ल्यानंतर पाथर्डी कॅम्पची नजर वळली ती मानूरच्या रझाकार केंद्राकडे. हे फार मोठे केंद्र होते. आगळगाव कॅम्पचे प्रमुख श्रीनिवास खोत यांनी पाथर्डी कॅम्पप्रमुख काशीनाथराव जाधव यांची भेट घेऊन मानूरवर दोन्ही केंद्रांनी मिळून हल्ला करण्याची योजना आखली. योजनेप्रमाणे दोन्ही केंद्राचे मिळून जवळपास ८० सैनिक मानूरवर चाल करून गेले. रात्री दोनच्या दरम्यान पाथर्डीला सोडलेले सैनिक पहाटे चारला मानूरला पोहचले. खबरीने सांगितल्याप्रमाणे रझाकार मशिदीत होते व मशिद रस्त्याच्या कडेला होती. सैनिक गावाच्या चौकात आले. खबरीच्या सूचनेप्रमाणे अवघ्या शंभर दीडशे फुटांवर रझाकार केंद्र होते. “तयार रहा, बंदुकीचे खटके ओढा, एकदम पळत जाऊन हल्ला करा...” जाधव-खोतांनी आदेश दिला. सैनिक तयार झाले पण दुसऱ्याच क्षणाला खोतांच्या मनात कसला तरी विचार आला. त्यांनी सैनिकांना थांबवले. “मला संशय येतो. मी दहा-पंधरा पाऊल पुढे जाऊन पाहतो.” खोत जाधवांना म्हणाले, खोत थोडे पुढे सरकले आणि अचानक एका भल्या मोठ्या चिखलाच्या खड्ड्यात ते पडून फसले. जवळपास कमरेपर्यंत चिखलात खोत रुतले होते. जाधव तत्परतेने पुढे सरकले त्यांनी खोतांना हात देऊन वर काढले. शेवटी खबऱ्याने दिलेल्या चुकीच्या माहितीमुळे हल्ला करण्याचा निर्णय फसला. नंतर या खबऱ्याची काशीनाथराव जाधवांनी चांगलीच कानउघाडणी केली.

सशस्त्र उठाव शिस्तीत व्यक्त होण्यासाठी कॅम्पची निर्मिती झाली होती. या उठावाचे एकच ध्येय होते ते म्हणजे हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र करणे. कॅम्पच्या सैनिकांमध्ये सुडाची भावना नव्हती. हे एक फार मोठे वैशिष्ट्य ठरले होते. रझाकार पाशवी अत्याचार करीत व जाणीवपूर्वक स्त्रियांची अब्रू लुटत. त्याचा बदला म्हणून कधी कोणत्याही सैनिकाने रझाकारांच्या बायकांच्या इज्जतीवर हात घातल्याची घटना घडली नाही. खरं तर हा इथल्या संस्कृतीच्या उच्चतम संस्काराचा आणि महात्मा गांधी सारख्या युगपुरुषाने दिलेल्या मानवतेच्या मंत्राचाच तो परिपाक होता. मुस्लिम रझाकार हिंदूंविरुद्ध लढत होते, पण संस्थानातील जनता मात्र मुस्लिम

धर्मियांविरुद्ध नव्हे तर जुलमी राजसत्तेविरुद्ध लढत होती. त्यामुळेच अनेकदा रझाकार-पोलिसांच्या बायकांना सैनिकांनी व सर्वसामान्य माणसाने सन्मानाने वागवले व वेळप्रसंगी रझाकार-पोलिसांना जीवदानही दिले. आष्टी तालुक्यातील धुमेगाव पोलिस ठाण्यावर हल्ला केल्यानंतर घडलेली घटना यावर जास्त प्रकाश टाकते.

धुमेगाव पोलिस ठाण्यावर पाथर्डी व आगळगावच्या सैनिकांनी संयुक्तरित्या हल्ला केला. हे ठाणे माडीवर होते. माडीवर जाणे कठीण होते. दोन्ही बाजूने जोरदार गोळीबार सुरू झाला. माडीवर जायची जागा अरुंद होती. अशा अरुंद जागेतून वर जाताना निजाम पोलिसांना सैनिकांना टिपणे सहज शक्य होते. शेवटी प्राणाची बाजी लावून उध्दव गिरी व सोनाजी गायकवाड अरुंद जिऱ्यातून वर चढू लागले. पण झाले उलटेच. उध्दव व सोनाजीला पाहून पोलिस उड्या मारून पळू लागले. त्यात एक जिवंत पोलिस या दोघांच्या हाती लागला. तो भेदरला होता. जिवाची भीक मागत होता. त्याला तीन लहान मुले होती, म्हातारे आईवडील होते. कमवणारे कोणीही नव्हते. तो पोटासाठी नोकरी करत होता. त्याचे आक्रंदन पाहून उध्दव व सोनाजीसारख्या धाडसी बहादूर सैनिकांच्या डोळ्यात पाणी आले. हे अश्रू म्हणजे शत्रूला शत्रुत्वाच्याही पलिकडे जाऊन माणूस म्हणून पाहण्याचेच संस्कार होते. दोघांनी निजामी पोलिसाला जीवदान तर दिलेच पण त्याला पाथर्डी पोलिस ठाण्यापर्यंत सुखरूपही नेऊन सोडले. !

पाथर्डी कॅम्पवर बंदूक चालवण्याचा सराव करताना स्वातंत्र्यसैनिक विठ्ठल बाब्रस .

बीड : भारतीय सैन्याचे आक्रमण- पोलिस अॅक्शन

निजाम राजवटीच्या सांस्कृतिक आक्रमणाला तोंड देत मराठवाड्यासह बीड जिल्हा उभा होता. दरम्यान निजाम सरकारने सुधारणांचे नाटक करायला सुरुवात केली. १९४६ साली काही सुधारणा घोषित करून निवडणुका घेतल्या. त्यास तीव्र विरोध झाला. अंबाजोगाईत डॉ. लक्ष्मणराव काळेगावकर व किशनराव भावठाणकर यांनी हिंदूंना मतदानापासून रोखले. त्यामुळे रझाकारांनी त्यांना बेदम मारहाण केली याच दरम्यान वातावरण चांगलेच तापले होते. त्यात भर म्हणून गावोगावी निर्वासित मुस्लिम समाजाचे लोंढेच्या लोंढे दिसू लागले होते. संपत्ती, अब्रू आणि जीविताच्या रक्षणाची हमी राहिली नव्हती. लोक गाव सोडून भारतीय हद्दीत निघून जात होते. निजाम जाणीवपूर्वक व बळजबरीने मुस्लिम समाजाची संख्या वाढवीत होता. पाकिस्तानातून काढलेल्या मुस्लिमांना इथे आश्रय दिला जात होता. ही मंडळी संस्थानात गावोगावी भीक मागत फिरत प्रसंगी गुंडगिरीही करित. या गुंडगिरीच्या बीड जिल्ह्यात अनेक घटना घडल्या होत्या. सगळा मराठवाडा विस्तवावर उभा होता. भारत सरकारने निजामाशी बिनशर्त सामीलीकरण आणि त्याच बरोबरीने संस्थानात जबाबदार सरकारची स्थापना या दोन मुद्यावर वाटाघाटीला सुरुवात केली होती. दरम्यान १ डिसेंबर १९४७ रोजी 'जैसे थे' करार झाल्यावर लगेच १२ डिसेंबर १९४७ रोजी निजामाने भारतीय चलनास हैदराबादेत बेकायदेशीर ठरवले. राज्यातले अत्याचार वाढले. सामान्यांना जगणे अशक्य झाले. 'जैसे थे करार' म्हणजे पूर्वी जसा निजाम आणि त्याचे राज्य स्वतंत्र होते

जयप्रकाश नारायण

आणि इंग्रजांचे मांडलिक होते ते तसेच आता या पुढेही राहिल. हैदराबाद राज्य स्वतंत्र राहिल व भारताचे ते मांडलिक राहिल असा त्याचा अर्थ होता. भारताचे वकील म्हणून के. एम. मुन्शी हैदराबादला ब्रिटिश रेसिडेन्टच्या जागी रूजू झाले. थोर समाजवादी नेते जयप्रकाश नारायण यांनीही निजाम सरकारला ताकीद देत म्हटले की, 'मै स्वामी रामानंद तीर्थजी को विश्वास दिलाना चाहता हूँ की, इस आंदोलन मे मैं उनके साथ हूँ'^१ कृतिसमितीचे अध्यक्ष दिगंबरराव बिंदू यांनी ४ जुलै १९४८ रोजी हैदराबाद

१. Sardar Patel's Correspondence, vol.VII, Page 245, Durga Das

संस्थानात भारतीय सरकारने हस्तक्षेप करावा असे आवाहन करणारे पत्र प्रसिध्द केले. या पत्रकातून त्यांनी भारत सरकारला संस्थानातील गंभीर परिस्थितीची जाणीव करून दिली. संस्थानातील अत्याचार आणि विध्वंसाचे भीषण रूप पत्रकात नमूद करून बिंदू यांनी सूचित केले होते की, हिंद सरकार जर निश्चयाने वागले नाही तर संस्थानातील जनतेचे प्रचंड नुकसान होऊ शकते. स्टेट डिपार्टमेंटचे सचिव मेनन यांनी प्रांतात येऊन पाहणी केली व भारतीय सरकारला ७ सप्टेंबर रोजी विस्तृत माहिती दिली. ९ सप्टेंबर १९४७ ला केंद्रीय मंत्रिमंडळाने हैदराबाद संस्थानावर लष्करी कारवाई करण्याचा निर्णय घेतला.

जनरल जे.एन. चौधरी

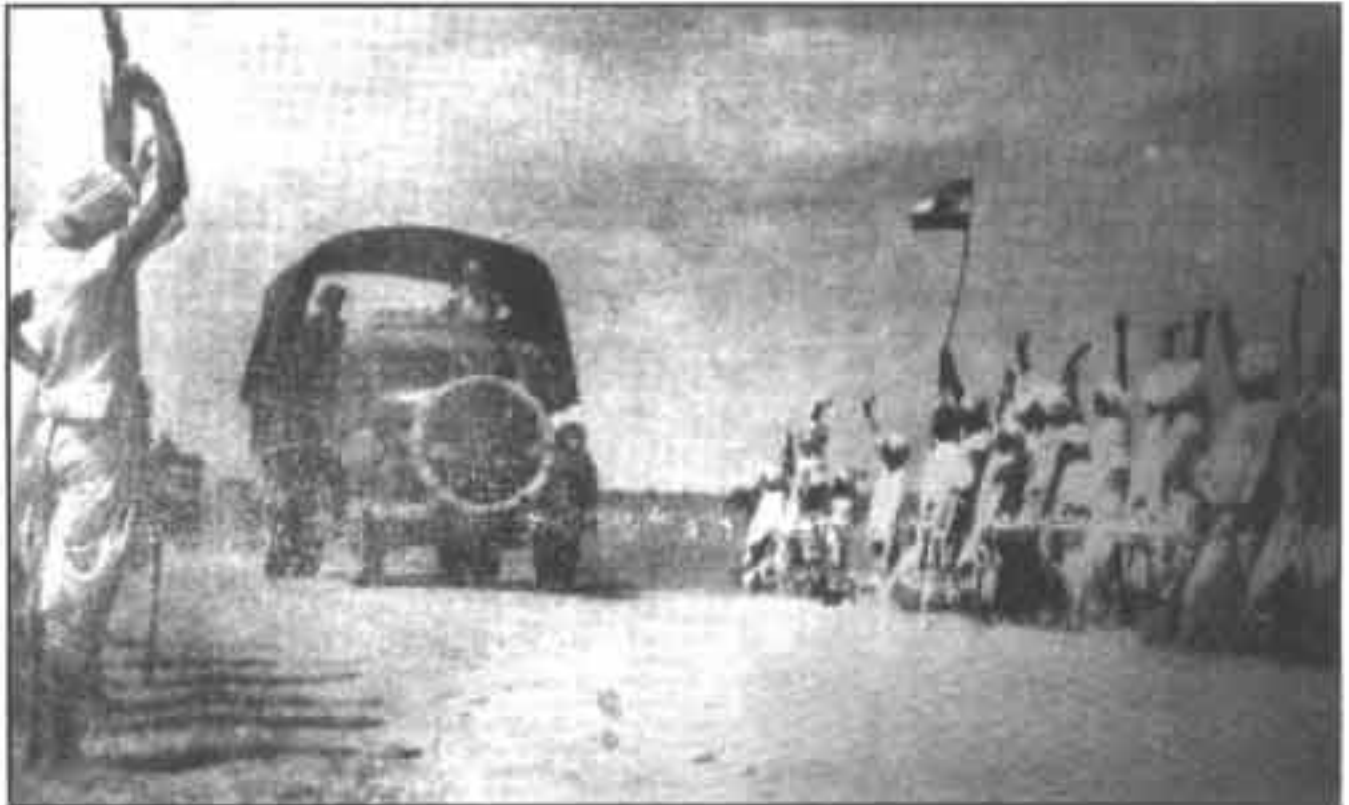
‘१३ ते १७ सप्टेंबर १९४८ या कालावधीत पोलिस ॲक्शन झाले. प्रारंभी या कारवाईला ‘मिलिटरी ॲक्शन’असे म्हटले जाई. दोन-तीन दिवसांत ‘मिलिटरी ॲक्शन’च्या ऐवजी ‘पोलिस ॲक्शन’ असा शब्द सर्व सरकारी माध्यमातून रूढ करण्यात आला. हा सल्ला कायदेमंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिला असे म्हणतात.’^१ त्याचे अधिकृत सरकारी पुरावे मात्र सापडत नाहीत. पण जर या घटनांची पार्श्वभूमी तपासली तर हे पटू शकते. कारण निजाम हैदराबादचा प्रश्न घेऊन युनोत गेला होता. त्यामुळे जर ‘मिलिटरी ॲक्शन’ हा शब्द वापरला असता तर त्यास दोन राष्ट्रातील युध्द असे स्वरूप मिळाले असते व निजामाला युनोत पुन्हा हा प्रश्न नव्याने मांडण्याची व युद्ध थांबण्याची संधी मिळाली असती. परंतु ‘पोलिस ॲक्शन’ हा शब्द वापरल्याने ही बाब देशांतर्गत झाली परिणामी निजामाजवळ लढण्याशिवाय पर्याय उरला नाही.

१३ सप्टेंबर १९४८ रोजी हिंदुस्थान सरकारने ‘ऑपरेशन पोलो’ या नावाने लष्करी कारवाई सुरू केली. जनरल जे.एन चौधरी हे या कारवाईचे प्रमुख होते. संस्थानाच्या सरहद्दीला लागून भारतीय लष्कराने तळ उभारले. नऊ डोगरा ही लष्कराची तुकडी दौंड भागातून संस्थानात घुसली. तर बीड जिल्ह्याच्या सरहद्दीवरील अहमदनगर सीमेवरून पहिली आर्म्ड लष्करी तुकडी बीड जिल्ह्यात

१. हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा, लेखक: ना. य. डोळे, पृष्ठ ३५.

घुसली. १३ सप्टेंबरला पहाटे ४ वाजता लष्करी कारवाई सुरू झाली. लष्कराची चार गटांत विभागणी करण्यात आली होती. बीडचा समावेश उस्मानाबाद बीदरसह पश्चिम विभागात होता. या लष्करी तुकडीचे ब्रिगेडिअर सईदी हयीब हे प्रमुख होते. पाच भागांकडून हल्ले करून संस्थानात लष्कर घुसले. हवाई दल आणि रणगाड्याचे स्वतंत्र संरक्षण लष्कराला होते.

१४ सप्टेंबर १९४७ रोजी भारतीय लष्कराने औरंगाबाद आणि परभणी जिल्ह्यात प्रवेश केला. याच दिवशी दौलताबाद, जालना व उस्मानाबाद सर केले. बीदर व वरंगलच्या विमानतळावर तुफान बाँबहल्ला करण्यात आला. दुसऱ्या दिवशी १५ सप्टेंबर रोजी औरंगाबाद सर झाले. शहागडचा पूलही लष्कराने ताब्यात घेतला होता. इकडे ढोकी, लातूर रेल्वेस्टेशन लष्कराच्या ताब्यात आले होते. निजामी पोलिस आणि रझाकारांची पळताभुई थोडी झाली होती. भारतीय लष्कराचे हे विराट रूप पाहून त्यांची पाचावर धारण बसली होती. संस्थानातील जनतेचा अमानुष छळ करणारे रझाकार भारतीय लष्कराचे रौद्र रूप पाहून गलितगात्र झाले होते. १७ सप्टेंबर रोजी सकाळी ९ च्या दरम्यान भारतीय लष्कर बीडच्या सीमेवरील रणखांबाजवळ (बीड-अहमदनगर रोडवर सध्याच्या चंपावती शाळेच्या प्रवेशद्वाराच्या बाजूला असणारा उंच शिलालेख) येऊन धडकले. विशेष म्हणजे तो विघ्नहर्ता गणपती विसर्जनाचा दिवस होता. दत्तमंदिरात गणेश विसर्जनाची

तिरंगी झेंडे दाखवून भारतीय सैन्याचे गावोगावी जोरदार स्वागत झाले.

तयारी सुरू होती. विसर्जन मिरवणुकीमध्ये रझाकार दंगल घडवून आणतील म्हणून वातावरणात तणाव होता. पण अचानक शहराच्या पश्चिमेकडून रणगाड्यांचे आवाज घुमू लागले....बीडच्या आकाशात विमानांचा घिरट्या घालण्याचा आवाज येऊ लागला... भारतीय लष्कराने बीडवर आक्रमण केले आहे हे कळायला लोकांना वेळ लागला नाही... “गणपती बप्पाऽऽऽऽ मोऽऽऽऽऽऽऽ, भारऽऽऽऽत माता की जऽऽऽऽय, आणि वंदेऽऽ माऽऽतरम्” च्या घोषणांनी बीडचा आसमंत दुमदुमून गेला. अडगळीला ठेवलेली शस्त्रे लोकांच्या हातात आली आणि हा हा म्हणता भारतीय सैनिक राजुरीवेशीवर येऊन धडकले. वेशीतून सर्वात अगोदर आत घुसली ती हातात अद्ययावत शस्त्र घेतलेली भारतीय सैनिकांची पायदळ फौज. फौजेच्या बुटांच्या खाडखाड आवाजाने काळजाचा धरकाप होत होता. पायदळ फौजेमागे घोडदळ फौज होती. उंच आकर्षक घोड्यांवर हातात अद्ययावत शस्त्र घेतलेले भारतीय जवान आपल्या भेदक नजरेने शत्रूला शोधत होते...शेवटी वेशीतून फौज घुसली ती रणगाड्यांची. रणगाडे आणि या रणगाड्यांवर फडकणारा तिरंगा पाहून बीडवासीयांनी जल्लोष केला. गावात रझाकारांची शोधाशोध सुरू झाली. पण आता शोधूनही रझाकार दिसत नव्हता. लोकांनी लपून बसलेल्या जुलमी रझाकारांना शोधून चौकात आणून झोडपायला सुरुवात केली. पण अकारण कोणत्याही सज्जन मुस्लिम बांधवांना मात्र त्रास दिला नाही. उलट मुस्लिम स्त्रियांना आपल्या आया बहिर्णीप्रमाणे वागणूक दिली. शेकडो निरपराध मुस्लिमांच्या जीवाचे संरक्षण हिंदूंनीच केले. याविषयी आजही अनेक वयोवृद्ध हिंदू-मुस्लिम बांधव आंखो देखा हाल सांगतात. दरम्यान निजामाच्या पोलिसांनी सैन्यासमोर सपशेल शरणागती पत्करली होती. परंतु निजामाचा पाईक असणारा कल्याणराव हा पोलिस लष्कारास प्रतिकार करू लागला. लष्कराने त्याला समजून सांगून शरण येण्यास संधी दिली. मात्र तो ऐकत नव्हता, तेव्हा लष्कराने त्याला गोळ्या घालून ठार केले. ‘अनंतचतुर्दशी..! शके १८७०, भाद्रपद शुद्ध १४, शुक्रवार, दि. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी लष्कराने बीड ताब्यात घेतले.’^१ याच दिवशी हैदराबादही भारतीय लष्कराने जिंकले. निजाम शरण आला..! शेकडो वर्षांनंतर..कित्येक पिढ्यांनंतर संस्थानातील माणसाने प्रथमच स्वातंत्र्याचा मोकळा श्वास घेतला...!

१. स्वातंत्र्य-संग्राम, लेखक: मोरेश्वर त्र्यंबक जोशी, पृष्ठ ५४

अल्लाऊदीन खिल्जीने चौदाव्या शतकात देवगिरीच्या यादवांचे राज्य संपवून लादलेले पारतंत्र्य विसाव्या शतकाच्या मध्यान्हात संपुष्टात आले. जवळपास साडेसहाशे वर्षांचे पारतंत्र्य आणि सांस्कृतिक आक्रमण झेलीत बीडसह हैदराबाद राज्यातील मराठवाडा, तेलंगणा आणि कर्नाटक आता इतिहासात प्रथमच प्रजासत्ताक राष्ट्राचा भाग होणार होते. भारतीय सैन्यदलाचे प्रमुख जनरल राजेंद्रसिंग यांनी हैदराबादचे लष्करप्रमुख मेजर जनरल अल-इद्रुसला १७ सप्टेंबर रोजी दुपारी दीड वाजता शेवटचा निर्वाणीचा इशारा दिला. इशान्यानंतर १७ सप्टेंबर १९४८ रोजीच निजाम शरण आला. निजामाच्या हैदराबाद संस्थानचा लष्करप्रमुख मेजर जनरल अल-इद्रुसने शेवटी भारतीय सैन्याच्या या पोलिस अॅक्शनचे प्रमुख मेजर जनरल जयंतीनाथ चौधरी यांच्यासमोर शरणागती पत्करली. हैदराबादचा पंतप्रधान मीर लायकअली याने रेडिओवर भाषण करून शरणागती पत्करल्याचे जाहीर केले. पुढे जनरल जयंतीनाथ चौधरींना हैदराबाद प्रांताचे लष्करी प्रशासक म्हणून नियुक्त केले.

निजामाच्या हैदराबाद संस्थानचा लष्करप्रमुख मेजर जनरल अल-इद्रुसने शेवटी भारतीय सैन्याच्या पोलिस अॅक्शनचे प्रमुख मेजर जनरल जयंतीनाथ चौधरी यांच्यासमोर शरणागती पत्करली. शरणागतीच्या प्रसंगाचे छायाचित्र

भारताचे तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल व निजाम

भारतीय सैन्याचे हे रणगाडे पाहून रझाकार आणि निजामी पोलीसांच्या काळजात जबरदस्त धडकी भरली होती.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम : कम्युनिस्टांचा सहभाग

हैदराबाद संस्थानाच्या प्रजेने निजाम राजवटीविरुद्ध पुकारलेल्या एल्गाराचे अनेक पैलू होते. निजामाच्या विरुद्ध एकमुखी असलेला हा लढा खरे तर अनेक प्रकारच्या अंतर्गत प्रखर संघर्षांही धगधगत होता. अनेकदा ही स्पर्धात्मक भावना उफाळून वरही येत होती. 'आर्य समाज, हिंदू महासभा, स्टेट काँग्रेस, समाजवादी पक्ष, शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन आणि नंतर कम्युनिस्ट पक्ष लढ्यात होते. या पक्षांनी व त्यांना मानणाऱ्या जनतेने व पक्ष कार्यकर्त्यांनी आपआपल्या कर्तृत्वाची लढ्यात साक्ष पटविली. विविध पक्षांच्या क्रियाशीलतेमुळे या लढ्याला बौद्धिक, वैचारिक धार आली. मूर्तिपूजा, होमहवन, दैववाद, बुद्धिवाद इत्यादी विषयांवर वादविवाद झाले. समाजवाद, धर्मवाद, गांधीवाद, समाजवाद, साम्यवाद यांची शहानिशा होत राहिली; ध्येयवादाचे विचारमंथन झाले. त्यातून कार्यक्रमाने विविध प्रकारांनी आकार व दिशा घेतली, पण त्याबरोबर प्रत्येकाच्या मर्यादाही पडल्या.^१ लढ्यावर काँग्रेसच्या केंद्रीय नेतृत्वाचे नियंत्रण होते. त्याचा उद्देश संस्थानावर केंद्रीय अधिसत्ता स्थापनेचा होता. तर समतेच्या नागरी जीवनासाठी शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन लढत होते. संस्थानातील प्रमुख पक्ष हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे मुख्य ध्येय होते ते निजामाच्या नियंत्रणातील संस्थानात जबाबदार राज्यपध्दती

१. निजामविरोधी आंदोलन: मराठवाडा व तेलंगणच्या कम्युनिस्टांचा शौर्यशाली लढा, प्रस्तावना: अनंत नागापूरकर, प्रस्तावना पृष्ठ-२. लेखक: कॉ. गोपाळ कुर्तडीकर

कों. व्ही. डी. देशपांडे

कों. आर. डी. देशपांडे

कों. चंद्रगुप्त चौधरी

लागू करून स्वातंत्र्य मिळवण्याचे. मात्र कम्युनिस्ट पक्ष स्वातंत्र्याच्या ध्येयासह संघर्ष करित होता तो राजेशाही व सरंजामी शोषणव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी. या सरंजामशाहीचे अनेक हिंदू पाईक होते हे महत्त्वाचे. लढे देणाऱ्यांच्या भूमिकेतील फरकाने काही अंतर्द्वंद्व झाले हे खरे, पण त्याचा एकूण फायदा संस्थान मुक्ततेच्या लढ्यालाच झाला. या सगळ्या प्रवाहांना सोबत घेऊन महाराष्ट्र परिषदही वाटचाल करित होती. महाराष्ट्र परिषदेचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे सर्वसंग्राहक धोरण होते. कों.चंद्रगुप्त चौधरी, कों.आर.डी.देशपांडे, कों.व्ही.डी.देशपांडे, कों.इफ्तकार अहमद यांच्या रूपाने मराठवाड्याच्या लढ्यात कम्युनिस्ट विचारसरणीने प्रभाव निर्माण करायला आरंभ केला होता. कों.चंद्रगुप्त चौधरी १९३२ साली कम्युनिस्ट पक्षाचे अधिकृत सदस्य झाले होते. जितूरचे व्ही.डी.देशपांडे हे १९३० साली महात्मा गांधींच्या दांडी यात्रेत सहभागी करून न घेतल्याने परत आले. पण १९३८ च्या 'वंदे मातरम्' आंदोलनाचे त्यांनी नेतृत्व केले. ते योगेश्वरी शाळेत शिक्षकही होते. आर.डी.देशपांडे अंबाजोगाईचे होते. पुण्यात शिकत असतानाच ते कम्युनिस्ट पक्षात दाखल झाले. आरंभी ते बीड जिल्ह्याचे संघटक होते. गोविंदभाई श्रॉफ, भाई हबीबुद्दीन, डी.एच.देसाई, वैशंपायन, रतीलाल व हेमाद्री यांना सरकारने कम्युनिस्टाचे मित्र ठरवून तुरुंगात टाकले. खरे तर ही मंडळी केव्हाही कम्युनिस्ट नव्हती. या काळात स्वतंत्र कम्युनिस्ट पक्ष म्हणून मराठवाड्यात बांधणी नव्हती तर या विचाराची सगळी मंडळी स्टेट काँग्रेस व महाराष्ट्र परिषदेतून कार्य करित.

काँ.आर.डी.देशपांडे हे महाराष्ट्र परिषदेच्या उमरी येथील तिसऱ्या अधिवेशनाचे संघटक होते. तर चौथ्या अधिवेशनात औरंगाबादेत काँ.चंद्रगुप्त चौधरीची पूर्ण वेळ संघटक म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती. महाराष्ट्र परिषदेचे पाचवे अधिवेशन २४ ते २६ मे १९४५ दरम्यान तर सहावे अधिवेशन १५ ते १७ मे १९४६ दरम्यान पार पडले. याच काळात खरं तर कम्युनिस्ट एक पक्ष म्हणून समोर यायला लागला होता. व्ही.डी., सी.डी. व आर.डी. या श्रीडी पुढाऱ्यांमुळे कम्युनिस्ट पक्षाच्या बांधणीला बळ मिळत होते. स्वतः काँ.व्ही.डी. देशपांडे व काँ.चंद्रगुप्त चौधरी आरंभीपासून महाराष्ट्र परिषदेचे काम करित होते. काँ.आर.डी. तर पहिल्या वर्षी कार्यालय सचिव होते. पुढे १९४४ ला नांदेड जिल्ह्याचे संघटक म्हणून काँ.व्ही.डी. देशपांडे नियुक्त झाले, तर बीड जिल्ह्याचे महाराष्ट्र परिषदेचे संघटक म्हणून काँ.आर.डी.देशपांडे नियुक्त झाले. याचवेळी काँ.चंद्रगुप्त चौधरी औरंगाबादचे संघटक झाले. अशा पद्धतीने कम्युनिस्ट पुढारी महाराष्ट्र परिषदेच्या कार्याशी एकरूप होते. पुढे काँ.व्ही.डी., काँ.सी.डी आणि काँ.आर.डी.देशपांडेनी कम्युनिस्ट विचारसरणीच्या कार्यकर्त्यांनी स्वतंत्र बांधणी करायला सुरुवात केली.

लेव्ही विणकराच्या मोर्चाचे हैदराबादेत काँ.व्ही.डी. देशपांडे यांनी नेतृत्व केले. कम्युनिस्ट आता हळूहळू समोर येत होते. याच दरम्यान हैदराबाद स्टेट काँग्रेसवरील बंदी उठली. व १६ ते १८ जून १९४७ दरम्यान स्टेट काँग्रेसने भव्य अधिवेशन घेतले मात्र या अधिवेशनापूर्वीच अ.भा. काँग्रेसने कम्युनिस्टांना वगळले. त्यामुळे कम्युनिस्टांना स्वतंत्र चळवळ उभा करण्याशिवाय पर्याय नव्हता.

कम्युनिस्ट विचारसरणीच्या कार्यकर्त्यांत आता मोठ्या संख्येने वाढ होत होती. अनंत नागापूरकर, शेषराव पालीमकर, रंगनाथराव सायगावकर, अजहर बाबर, गोपाळराव कुर्तडीकर, के.बी. देशपांडे, वसंत राक्षसभुवनकर, अनंत कोकीळ, पंडितराव कोकीळ, भास्करराव देशपांडे, माणिक कापडिया, वासुदेव भुसारी, राजाराम कोळी, प्रभाकर डिगीकर, गंगाधरअप्पा बुरांडे, डॉ. परांजपे, अवसेकर यांसारख्या तरुणांनी कम्युनिस्ट चळवळीत उडी घेतली. महाराष्ट्र परिषदेत कम्युनिस्टांचे वर्चस्व वाढत चालले होते. १९४६ मध्ये लातूरला झालेल्या अधिवेशनात मांडण्यात आलेल्या ठरावावर पूर्णतः कम्युनिस्टांचा प्रभाव होता. पुढे मोठे वादळ झाले. स्वतः कम्युनिस्टांनीच मग महाराष्ट्र परिषद व स्टेट काँग्रेसच्या कामावर कायमची बंदी घातली. नेमस्तांनी तर थेट सरदार वल्लभभाई

कों. अनंत नागापूरकर

कों.गोपाळराव कुर्तडीकर

कों. वसंत राक्षसभुवनकर

पटेल व डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांना गोविंदभाई श्रॉफ व स्वामी रामानंद तीर्थ कम्युनिस्ट असल्याची दिशाभूल करून दिली. त्याचे दूरगामी परिणाम झाले.

कम्युनिस्टांनी विद्यार्थी आंदोलनात धडक मारायला सुरुवात केली. नांदेडला स्थापन झालेल्या विद्यार्थी युनियनच्या सचिवपदी बीडचे कों. गंगाधरअप्पा बुरांडे निवडले गेले. या व्यतिरिक्त मोठ्या प्रमाणात विद्यार्थी स्टडी सर्कल सुरू झाले. कों. व्ही.डी.देशपांडे व कों.चौधरी या सर्कलमधून कामगारावरील अन्याय, पिळवणुकीचे अर्थकारण, स्वातंत्र्य चळवळीचे महत्त्व सांगून राष्ट्रीय जाणीव विकसित केली. अशा अभ्यासवर्गातूनच मनोहर टाकसाळ, वीरेंद्र शिंदे, माणिक कापडियासारखे तरुण पुढे आले. पाटोदा हे टाकसाळांचे आजोळ होते. क्रांतिकारक कों. धोंडाजी नागथई त्यांचे मामा. त्यामुळे कों. टाकसाळेंना कम्युनिझमचे बाळकडू घरातूनच मिळाले. त्यामुळे त्यांचा बीड जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट चळवळीशी मोठा संपर्क आला. कों.श्रीनिवास खोत यांच्या कर्तृत्वाने तर सगळा जिल्हा प्रभावित झाला होता. गेवराईकडे कों. उध्दव गिरी यांनी स्वातंत्र्यआंदोलनाला चांगलीच धार आणली होती. कों. वसंत राक्षसभुवनकर या तरुण कॉॅंग्रेसचे बलिदान अनेकांना प्रेरणा देणारे होते. बीड जिल्ह्यातील बहुसंख्य कम्युनिस्ट मराठवाड्यातील कम्युनिस्टांचे नेतृत्व करीत होते असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. नांदेड जिल्ह्यातील टेकळीच्या संग्रामानंतर तिथे कों. आर.डी. देशपांडे व कों. गंगाधरअप्पा बुरांडेंना अटक झाली. नांदेड जिल्ह्यातील हट्टी येथे शेषेराव उर्फ बाबुराव पालीमकरांच्या घरातील कॅम्पमध्ये राहून अंबाजोगाईचे भास्कर देशपांडे, उत्तमराव कोट्टीकर, नरहर फुलारी, अनंतसिंग व अनंत कोकीळ आदी कम्युनिस्ट

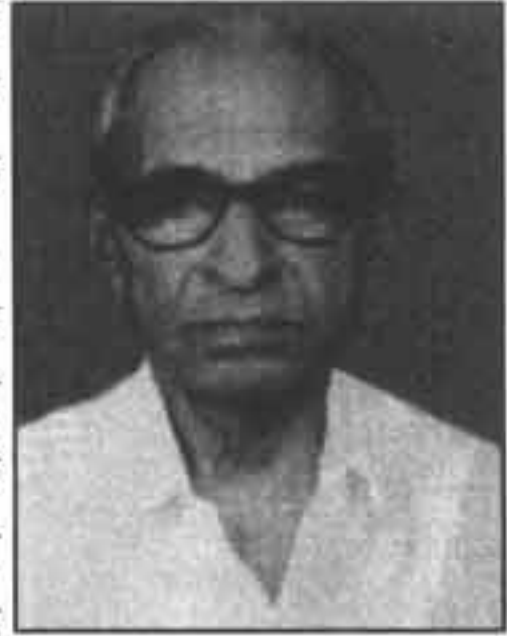

कों. वासुदेव भुसारी

कार्यकर्ते भूमिगत रूपात कार्यरत होते, तर याच जिल्ह्यातील मुदखेड कॅम्पवर वासुदेव भुसारी कार्यरत होते. भुसारी हे बीड जिल्ह्यातील परळीचे होते. त ध्येयवेडे होते. त्यांना अटक झाली. मात्र सुटल्याबरोबर ते शेतकऱ्यांत कार्य करू लागले. 'वसंत पेडगावकर' या टोपण नावाने ते प्रसिद्ध होते. त्यांनी नेरलीला कुष्ठरोग्यांसाठी कुष्ठधाम स्थापन केले. जवळपास साठ एकरमध्ये पसरलेल्या या आश्रमात त्यांनी कुष्ठरोग्यांसाठी वॉर्ड 'स' बांधले. त्यांची ते स्वतः शुश्रूषा करीत. कुष्ठरोग्यांसाठी त्यांनी अत्यंत मूलभूत काम केले. दुर्दैवाने ते लवकर वारले. एका अर्थाने ते मराठवाड्याचे बाबा आमटेच होते. लोकांनी त्यांच्यावर खूप प्रेम केले. त्यांना नगरपालिकेतही निवडून दिले होते. इकडे अहमदनगरच्या कॅम्पचे नेतृत्व बीड जिल्ह्यातील कों.व्ही.डी.देशपांडेच करीत होते. शिवाय बीडचे एक शूर देशभक्त कों.वसंत राक्षसभुवनकर हे औरंगाबाद जिल्ह्यातील टोका कॅम्पचे एक प्रमुख सैनिक होते. ते पुढे निजामाशी लढताना हुतात्मा झाले. कों.व्ही.डी.देशपांडेनी अहमदनगरला 'इन्कलाब' नावाचे वृत्तपत्र सुरू करून जागृती करीत होते. परळीसारख्या ठिकाणी राहून कों.अॅड. गंगाधरराव देशपांडे महत्त्वाचे काम करीत होते. डिगोळला एका बाबू नावाच्या गरीब शेतकऱ्याच्या शेळ्या जमीनदाराने बळकावल्या. त्या परत मागण्यासाठी कों.वासुदेव भुसारी व कों.शीतल घोडकेंना दोन हात करावे लागले त्यात घोडकेंना अटक झाली. तेव्हा अॅड. गंगाधरराव देशपांडे यांनी केस लढवून घोडकेंना निर्दोष सोडविले. काँग्रेसच्या भांडवलदारी धोरणाला कंटाळून कम्युनिस्ट चळवळीत आलेले अनेक जण पुढे कायमचे कम्युनिस्ट झाले.

अंबाजोगाई भागात कों. श्रीनिवास खोत यांनी विलक्षण मोलाचे काम केले. शिवाय बीड जिल्ह्यात कों.काशीनाथराव जाधव, कों.काशीनाथ मुकदम, कों.मनोहर टाकसाळ, कों.गुंडाप्पा जिरगे, कों.दादाराव गुंड, कों.मुर्गप्पा खुमसे, कों.राम मुकदम, कों.अतहर बाबर आदि कम्युनिस्टांनी महत्त्वाची कामगिरी केली. कों.गोपाळ कुर्तुडीकरांनी कों.व्ही.डीच्या सांगण्याहून कामगार किसान पक्षाचे

पुढारी रामराव आवरगावकरांसोबत माजलगाव परिसरात 'शंकरराव जाधव' या टोपण नावाने सभा घेतल्या. कॉ.व्ही.डी. देशपांडेना नांदेडला अटक झाली. त्यांना चंचलगुंडा जेलमध्ये ठेवण्यात आले. हैदराबादचे हे तुरुंग अत्यंत कुप्रसिध्द होते. राजकीय कैद्यांना इथे प्रचंड त्रास दिला जाई. कॉ.व्ही.डींना एक भयानक गुन्हेगार ठरवून त्यांच्या दोन्ही हातापायात बेड्या घालून त्यांना एका अंधाच्या कोठडीत इतरांपेक्षा दूर ठेवले गेले. त्याचे प्रचंड हाल करण्यात आले. त्याचा विलक्षण परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर झाला. तरीही पुढे गोवा मुक्तिसंग्रामात त्यांनी भाग घेतला.

कॉ.गंगाधरअप्पा बुरांडे

आर.डी.अर्थात कॉ.राघवेंद्र दिगंबर देशपांडे हे पुण्यात विद्यार्थी असतानाच १९३६ साली कम्युनिस्ट पार्टीचे सभासद झाले. ते पुढे अंबाजोगाईत आले. त्यांनी तिथे 'कम्युनिस्ट लिग'ची स्थापना केली. त्यात परळीचे कॉ.गंगाधरअप्पा बुरांडे व कॉ.रामकृष्ण शास्त्री सहभागी झाले. १९४० मध्ये हैदराबाद कम्युनिस्ट स्टेट कमिटीची स्थापना झाली. त्यात मराठवाड्याचे प्रतिनिधी म्हणून कॉ.आर.डी. देशपांडे होते. लगेच १९४२ मध्ये नारायणराव जोशी, बाबासाहेब परांजपे व आर.डींना सरकारने अटक केली. १९४४ ला आर.डींची सुटका झाली. पण त्यांना अंबाजोगाईत स्थानबद्ध केले गेले. पण त्याही स्थितीत त्यांनी अकबर हुसैन जावेद रझवी यांना मार्गदर्शन व साह्य केले. नंतर त्यांनी पक्षाच्या आदेशानुसार नांदेडला उस्मानशाही मिल वर्क्स युनियन उभारली. कॉ.अनंत नागापूरकर व कॉ.व्ही.डींनी या कामी साहाय्य केले. इकडे जंगल सत्याग्रहाचे निमित्त करून कॉ.गंगाधरअप्पा बुरांडे, कॉ.वासुदेवराव भुसारी, नागनाथ परांजपे व आनंदराव टेळकीकरांना पोलिस अटक करायला आले. वेळ सकाळी चारची होती. तरीही जवळपास दोन हजार शेतकऱ्यांनी एकत्रित येऊन या अटकेला विरोध केला. गोळीबार झाला. त्यात सहा लोक ठार झाले. नांदेड जिल्ह्याच्या वडगाव शिवारात ही घटना घडली. पुढे १९५२ च्या निवडणुकीत पी.डी.एफ. चा या सर्वांनी प्रचार केला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यातही हिरिरीने भाग घेतला. त्या अगोदर गोवा सत्याग्रहासाठी त्यांनी सत्याग्रही पाठवण्याचे महत्त्वाचे काम केले.

स्वातंत्र्यानंतरही मराठवाडा विकास आंदोलनात ते सहभागी झाले. तर व्ही.डी.देशपांडेंनी शे.का.प., कामगार किसान पक्ष, लीग ऑफ सोशलिस्ट वर्कर्स व कम्युनिस्ट पक्षाची मिळून जनता लोकशाही आघाडी स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. १९५२च्या निवडणुका या आघाडीतर्फे लढण्याचा निर्णय झाला होता. त्याची मुख्य सूत्रे कम्युनिस्टांच्याच हातात होती. सशस्त्र उठावात कम्युनिस्टांचा सहभाग उल्लेखनीय होता. “कामगारांचा लाल झेंडा काढून टाका व निजामाचा पिवळा झेंडा हाती घ्या, नाहीतर खून

कों.विठ्ठल कदम

करूं” अशा धमक्यांना दाद न देता जाहीर सभेत मुस्लिम राज्याचा पोकळपणा नमूद करून छातीठोकपणे कामगारांच्या लाल झेंड्यांचे समर्थन करणारे नांदेडच्या इब्राहिम सारखे जवान कामगार चळवळीत होते. संस्थानातील नागरी स्वातंत्र्याविरुद्ध आवाज बुलंद करणारे कों.मकदूम मोहियोद्दिन यांच्यावर निजामाने वेगवेगळ्या प्रकारे दबाव आणण्याचा प्रयत्न केला पण त्याला लाथाडून कों.मकदूम मोहियोद्दिन यांनी संस्थानात कामगार चळवळ नेटाने उभारली. १९४६ साली स्थापन झालेल्या हैदराबाद ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी त्यांची निवड करण्यात आली. बीड जिल्ह्यातील प्रसिद्ध काँग्रेस विठ्ठल कदम हे स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात शालेय वयात होते. याच वयात त्यांचा कों.काशीनाथराव जाधवांशी संपर्क आला. परिणामी ते स्वातंत्र्यलढ्याकडे ओढले गेले. मूळातच गरीब कुटुंबातील असल्याने त्यांच्या चड्ड्यांना ठिगळे लावलेली असत. पण विठ्ठलरावांनी या ठिगळांचाही वापर केला. स्वातंत्र्यसैनिकांचे निरोप इकडून तिकडे पोहोचविण्यासाठी ते चड्ड्यांच्या ठिगळात चिठ्ठ्या लपवित व निरोप पोहोचवित. या धाडसी स्वभावामुळे ते काशीनाथराव जाधवांच्या विश्वासातले सैनिक झाले. याच संपर्कातून विठ्ठलराव साम्यवादाकडे वळले. त्यांनी आपले स्वातंत्र्यसैनिकांचे पेन्शन कम्युनिस्ट पक्षाच्या एका गरीब कार्यकर्त्याच्या मुलीला मानसकन्या करून तिला दिले. स्वतःला आर्थिक मदतीची गरज असताना, आपले मानधन इतर गरजूला देण्याचे उदाहरण क्वचितच सापडते.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम : दलित जनतेचा सहभाग

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात दलित जनतेने दिलेल्या सहभागावर अजूनही पुरेसा प्रकाश पडलेला नाही हे खरे आहे. मात्र हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याला संस्थानातील दलित जनता आणि विशेषतः मराठवाड्यातील दलित समुहाने पाठिंबा दिला होता. इतकेच नव्हे तर अनेक दलित तरुणांनी या स्वातंत्र्यसंग्रामात महत्त्वाचे योगदान दिले. गांधीयुगापासून ते सशस्त्र कॅम्पच्या उभारणीपर्यंतच्या निजामविरोधी सर्व वळणांवर बहुसंख्य दलित जनतेने स्वातंत्र्यसंग्रामात हिरिरीने भाग घेतला.

स्वातंत्र्यसंग्राम काळात मोठ्या प्रमाणात अस्पृश्यता पाळली जात होती. हिंदू धर्मात जातीच्या मोठ्या उतरंडी होत्या. या उतरंडीत दलित समाज सर्वांत खाली दबलेला होता. माणूस म्हणून या समाजाचे अस्तित्वच नाकारले गेले होते. दलितांसमोर जीवन मरणाचे असंख्य प्रश्न होते. उदरनिर्वाहाचा प्रश्न भेडसावत होता, अज्ञानता व अशिक्षितपणा आणि या दोन्हीमुळे आलेल्या दारिद्र्यात तो रुतलेला असताना सामाजिक तुच्छतेचाही तो बळी ठरला होता. अशा परिस्थितीत

सभोवतालच्या सांस्कृतिक आणि राजकीय घडामोडींशी तो निगडीत असणे शक्य नव्हते. जातीमुळे त्याच्या कपाळावर मारल्या गेलेल्या शिक्क्याने तो हिंदूंच्या व्यवस्थेतून बहिष्कृत झाला होता. तर दुसरीकडे तो निजाम राजवटीच्याही टाचेखाली भरडला गेला. आता प्रश्न होता तो त्याला या दुहेरी संघर्षातून बाहेर पडण्याचा. खरे तर हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील सहभागासाठी अस्पृश्यता ही दलितांची सर्वात मोठी समस्या होती. अशा कमालीच्या प्रतिकूल परिस्थितीतही दलित समाजातील तरुणांनी हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभाग घेतला. काही तरुणांनी तर एकूण स्वातंत्र्यलढ्यात आपले वेगळेपणही सिद्ध केले ही बाब फार मोलाची ठरते.

हैदराबाद संस्थानात दलितांची संख्या पाच टक्क्यांपेक्षा जास्त नसावी. मुस्लिमांची लोकसंख्या दहा टक्क्यापर्यंत होती, तर हिंदूंची लोकसंख्या ८५ टक्क्यापर्यंत होती. मुस्लिमांची संख्या वाढणे गरजेचे आहे, असा विचार करून निजाम सरकारने नवी शककल लढवली. ती म्हणजे संस्थानातील दलितांचे धर्मांतर करून त्यांना मुस्लिम करणे. अर्थात ही शककल सहजासहजी लढवली गेली नव्हती, तर हिंदूंतर्फे जो अन्याय व अत्याचार दलितांवर होत होता; त्यामुळे दलितांना जे अस्पृश्यतेचे लाजिरवाणे जिणे जगावे लागत होते त्या असंतोषाचा फायदा घेण्याच्या दृष्टीने निजामाने हे पाऊल उचलले. पण निजामाच्या मूळ प्रकृतीप्रमाणे पुढे या धर्मांतरास जबरदस्ती व दडपशाहीचेही स्वरूप लाभले.

पुढे जेव्हा राजकारणाची गणिते लोकसंख्येच्या प्रश्नाभोवती फिरायला लागली तेव्हा लोकसंख्येच्या आधारावरच विधीमंडळात लोकप्रतिनिधित्व मिळण्याची मागणी समोर आली. त्यामुळे मुस्लिमांची लोकसंख्या वाढविण्याच्या दृष्टीने निजाम अधिक गंभीर झाला. १९३७ च्या दरम्यान दलितांना मुसलमान करण्यासाठी त्यांनी 'तबलीग' नावाची संस्था काढली. विशेष म्हणजे धर्मांतर चळवळीसाठी एक खास धर्मखातेही मंत्रिमंडळाने सुरू केले. उर्दूत या खात्याला 'उमर-ए-मजहबी' असे म्हटले गेले. अर्थसंकल्पात त्यासाठी त्या काळी वीस लाख रुपये तरतूद केली गेली 'तबलीग'चे कार्यकर्ते व प्रचारक दलित वस्त्यांमध्ये जाऊन दलितांना इस्लाम धर्मातील एकात्मता व समानता पटवून त्याचे धर्मांतर करीत. याला 'तबलीग' व 'तंजीम' चळवळ म्हटले जाई. मौलवी लोक या वस्त्यांमध्ये जाऊन इस्लाम धर्माचा पाठ देत. नवमुस्लिम झालेल्या दलिताची

गावातून वाजतगाजत मिरवणूक काढली जाई. त्याला नवीन कपडे शिवून अर्थसाहाय्य केले जाई. या सगळ्या कामांसाठी 'मुस्लिम संघ' ही काढण्यात आला होता. धर्मांतर मुख्यतः दोन कारणांनी होत होते. पहिला भाग होता तो हिंदूंनी दिलेल्या अन्यायकारक व अस्पृश्यतेच्या वागणुकीमुळे निर्माण झालेल्या असंतोषाचा; तर दुसरा भाग होता तो निजामाने केलेल्या जबरदस्तीचा व दडपशाहीचा.

निजामाने युध्दपातळीवरून चालवलेल्या धर्मांतर मोहिमेच्या प्रयत्नाला व त्यासाठी त्याने केलेल्या दडपशाहीला दलितांनी प्रतिसाद दिला नाही ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. पण त्याचे मुख्य कारण म्हणजे संस्थानातील जनतेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा झालेला स्पर्श ! निजामाने जून १९४६ साली हैदराबाद स्वतंत्र राष्ट्र असल्याचे घोषित केल्यावर संस्थानाला भारतात विलीन करण्याची व जबाबदार सरकारची मागणी स्टेट काँग्रेसना केली. त्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले, 'निजामाने स्वातंत्र्याची घोषणा केली पण त्याचे हे स्वातंत्र्य राहाणार नाही. या संस्थानाचे सार्वभौमत्व पाच वर्षांपेक्षा जास्त काळ टिकणार नाही. हैदराबाद भारतीय संघराज्यात सामील होणे व घटनात्मक प्रमुख बनणे हे संस्थानिकांच्याच हिताचे आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेकडून स्वतंत्र संस्थानला मान्यता व संरक्षण मिळेल अशी अपेक्षा करणे म्हणजे मुर्खांच्या नंदनवनात राहणे होय.'^१

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याबद्दल विचार अगदी स्पष्ट आहेत. महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षण खात्याने प्रसिध्द केलेल्या 'सोर्स मटीरियल ऑन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, खंड पहिला' यामध्ये या अधिकृत नोंदी आहेत. त्यानुसार आंबेडकरांनी संस्थाना आवाहन केले आहे की, 'त्यांनी भारतीय संघराज्यात सामील व्हावे. हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र म्हणजे भारतात बाल्कनायझेशनची सुरूवात ठरेल'. (सदर ग्रंथ पृ. ३४०) २७ नोव्हेंबर १९४७ रोजी बाबासाहेबांनी दलित जनतेला जाहीररीत्या बजावले की, 'भारतात सामील होण्यास नकार देणाऱ्या निजामाला काहीही सहानुभूती दाखविण्याची गरज नाही. निजाम हा भारताचा शत्रू आहे.

१. वादळातील दिवा: माधवराव सवाई/ लेखक: रामराव सवाई, पृष्ठ १६१

अनुसूचित जातीमधील एकाही माणसाने निजामाची बाजू घेऊन आपल्या समाजाला काळिमा फासू नये अशी माझी कळकळीची विनंती आहे. पाकिस्तानात अथवा हैदराबादमध्ये अनुसूचित जातीतील लोकांनी मुस्लिम लीगवर विश्वास ठेवणे घातक ठरेल. मुस्लिमांना हिंदूंचा तिटकारा वाटतो, म्हणून केवळ त्यांना आपले मित्र मानण्याची सवय अनुसूचित जातींना लागली आहे. हा दृष्टिकोन चुकीचा आहे'. (सदर ग्रंथ पृ. ३४९)

‘बाबासाहेबांचे विचार इतके स्पष्ट असतानाही हैदराबाद संस्थानातील काही दलित नेत्यांनी स्वहितासाठी निजामाची बाजू घेतली असेल तर त्याबद्दल सर्व दलित जनतेला दोष देणे योग्य ठरणार नाही.’^१ सर्वच समाजात चांगले वाईट, सुष्ट दुष्ट लोक असतात.

बाबासाहेबांच्या अशा दिशादर्शक आव्हानापुढे संस्थानातील दलित जनतेत मोठ्या प्रमाणात जागृती सुरू झाली. त्याच वेळेस बाबासाहेबांच्या विचाराला अनुसरून दलित जनतेने आंदोलनात भाग घेऊ नये म्हणून इत्तेहादुल मुस्लिमीने दलितांमध्ये दहशत निर्माण करायला सुरुवात केली. त्यांची घरे जाळली अशा वेळी दलितांची अधिक हानी होऊ नये म्हणून शेवटी हैदराबाद संस्थानात बी.एस. व्यंकटराव व श्यामसुंदर यांनी निजामाशी बोलणी केली. ‘रझाकारांमध्ये काही हिंदू रझाकार होते. त्यात दलित समाजातीलही काही मंडळी होती. ‘पशत अक्वाम’ नावाची संघटना होती. या संघटनेचा निजामाला पाठिंबा होता आणि निजामाचा त्यांना आशीर्वाद होता. कौमचे अनेकवचन अक्वाम. पशत म्हणजे डिप्रेस्ड. शोषित, दडपलेल्या जातींची संघटना. मुस्लिम रझाकारांच्या टोळ्यांत पशत अक्वामवाले सामील होत आणि लुटालुटीत भाग घेत.’^२ बी. एस. व्यंकटराव आणि श्यामसुंदर यांनी प्रयत्न करून दलित बांधवांना काही सुविधा मिळवून दिल्या. त्यात दलितांच्या शाळा, वसतिगृहे, शिष्यवृत्ती, सरकारी नोकरीत भरती व बिगारी वहाण्यावर बंदी तसेच शिक्षणासाठी एक कोटी रुपये

बी.एस. व्यंकटराव

१. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम, लेखक: ना. य. डोळे, पृष्ठ ३३-३४

२. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम, लेखक: ना.य. डोळे, पृष्ठ ३२

फंडाचा समावेश होता दरम्यान निजामाने हैदराबाद स्वतंत्र राष्ट्र असल्याची घोषणा केली. त्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संस्थानातील जनतेला सांगितले की, संस्थानाला स्वतंत्र मान्यता मिळेल अशी अपेक्षा करणे म्हणजे शुध्द गैरसमज करवून घेणे होय. याच काळात बीडमध्ये माधवराव सवाई यांचे नेतृत्व उभे राहिले. ते रात्री दलित वस्तीत जात. प्रमुख माणसांना बोलावून घेऊन मुस्लिम धर्म स्वीकारणे कसे नुकसानदायक आहे हे समजावून सांगत. धर्मांतर केल्याने अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही उलट आपल्याविषयी गावात तिरस्काराची भावना वाढेल. निजामाच्या लालसेला व धमक्यांना भिऊ नका. या काळात बी.एस. व्यंकटराव यांनी दलितांच्या उद्धारासाठी काही प्रयत्न केले. ते हैदराबाद संस्थानच्या मंत्रिमंडळात शिक्षणमंत्री झाले. पण पोलिस अॅक्शननंतर व्यंकटरावांना अटक झाली. बाबासाहेबांनी प्रयत्न करूनही त्यांची सुटका होऊ शकली नाही.

दलितेतर मंडळींचा अस्पृश्यता निवारण्यात मोठा वाटा होता. बीड जिल्ह्यात मोतीलालजी मंत्री, हिरालालजी कोटेचा, रामलिंग स्वामी, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, नरेंद्र गोडसे, जीवनराव बाभुळगावकर, डॉ.नातू, कॉ.धर्मराज जोशी, विश्वनाथ पालीमकर, मनोहरराव बोर्डे वकील, डॉ.कसरेकर, डॉ. आठवले, अॅड. बलभीमराव कदम, कॉ. काशीनाथराव जाधव, लक्ष्मणसिंग बुंदले, गेवराईचे बाबूराव हिटनाळीकर, तसेच माधवराव सवाई, केशवराव कांबळे आदी अस्पृश्यता निवारण्यासाठी मूलभूत काम करीत होते. मोतीलालजी मंत्री हे महात्मा गांधीचे 'हरिजन' हे मुखपत्र स्वतः हाताने लिहून वाटत असत. पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांनी 'हरिजन सेवक संघा'ची स्थापना केली. ते स्वतः या संघाचे सरचिटणीस होते. पुरुषोत्तमराव गोडसे, जीवनराव बाभुळगावकर, चपळगावकर या प्रतिष्ठित मंडळींच्या घरच्या बैठकीत दलितांना थेट प्रवेश होता. इतकेच काय या मंडळींनी दलित बांधवांबरोबर सहभोजनाचे कार्यक्रम घडवून आणले. तत्कालीन काळात ही एक मोठी क्रांतीच होती. त्याचे परिणाम या सुधारणावादी मंडळींना भोगावे लागले. कर्मठ ब्राह्मणांनी त्यांना वाळीत टाकले आणि त्यांच्यासोबत कोणत्याही कार्यक्रमात जेवण्यास बहिष्कार टाकला. कागजी दरवाज्याजवळ खास दलितांसाठी 'मदरसे पस्तअक्वाम' या नावाची दलितांसाठीची विशेष शाळा सुरू झाली होती. या शाळेवर स्वतः पुरुषोत्तमराव चपळगावकर व विश्वनाथराव पालीमकर दलित मुलांना शिकवायला जात. सनातनी मंडळींच्या नाराजीचा त्यांनी कधीही विचार

केला नाही. यांसारख्या अन्य सर्व विभूतींनी तत्कालीन काळात केलेले हे कार्य विलक्षण रचनात्मक होते. आज या कामाचे गांभीर्य चळवळीतील मंडळीखेरीज इतरांना फारसे जाणवणार नसले तरी मानवतेच्या शोषणाविरुद्धच्या बीडमधील चळवळीच्या भूमीची मशागत याच मंडळींनी केली होती हे मात्र त्रिवार सत्य आहे.

मनोहरराव बोर्डे वकिलांनी एका दलित तरुणासाठी लढवलेला खटला १९५९ साली फार गाजला. बोर्डे हे माधवराव सवाईच्या घरासमोर माळीवेला लक्ष्मणसिंग बुंदले यांच्या दोन मजली माडीत राहत. (पुढे इथेच काँग्रेसचे पहिले कार्यालय झाले.) त्यामुळे त्यांची सवाईशी चांगली ओळख होती. प्रभाकर नावाच्या एका दलित तरुणाचे कमल नावाच्या एका ब्राह्मण तरुणीवर प्रेम होते. दोघांनीही प्रेम विवाह करण्याचा निर्धार केला असता प्रभाकरला पोलिसांनी ताब्यात घेतले. त्याचा खटला लढायला कोर्टात कोणीही तयार होत नव्हते. पण स्वतः बोर्डे जातीने ब्राह्मण असूनही समोर आले, त्यांनी प्रभाकरचा खटला लढला आणि जिंकलाही.

डॉ. कसरेकर यांचा धोंडिपुरा भागात दवाखाना होता. ते दलित समाजातील रुग्णांची मनोभावे सेवा करीत. ते त्यांना स्वतः तपासत. त्यांच्या डोक्यावर प्रेमाने हात फिरवून धीर देत. हे काही जणांना आवडत नसे. पण डॉ. कसरेकरांनी त्याची पर्वा केली नाही. ते पक्के गांधीवादी होते. ते स्वतः दलित वस्त्यांमधून फिरत व आजारी रुग्णांची सेवा करीत.

डॉ. आठवले हे बीडमधील असेच एक सेवाभावी व्यक्तिमत्त्व होते. ते धोंडिपुऱ्यात रामलिंग स्वामींच्या घराच्या बाजूला राहत. ते किंवा त्यांच्या परिवारातील कोणीही व्यक्ती अस्पृश्यता पाळत नव्हते. त्याचा परिणाम म्हणून त्यांना ब्राह्मण नातेवाईकांनी वाळीत टाकले. पण त्याची डॉ. आठवलेंनी पर्वा केली नाही. त्यांनी कोंडीबा विद्यागर या गरीब दलित मुलास आपल्या घरी ठेऊन घेतले होते. कोंडीबा शाळेतून आला की कधी कधी डॉ. आठवलेंच्या लहान मुलास बाहेर खेळवत असे. यावरून प्रचंड वादंग माजले. प्रकरण इतक्या थराला गेले की, सवर्णांनी डॉ. आठवलेंच्या दवाखान्यावर बहिष्कार टाकला. शेवटी त्यांचा दवाखाना बंद होण्याची वेळ आली. डॉ. आठवले यांनी दवाखाना बंद केला पण धोंडीबाला दूर केले नाही. नंतरच्या काळात ते शेती करू लागले.

आज अस्पृश्यतेचे उच्चाटन झाले (सकृत दर्शनी..) हे खरे. पण बीड सारख्या फार मोठ्या नसणाऱ्या गावी या उच्चाटनाचा इतिहास म्हणावा तसा सरळ नाही. त्यात अनेक सवर्ण म्हणवणाऱ्या समूहातील थोरांनी मोलाचे योगदान दिले आहे. रामलिंग स्वामींविषयीची एक घटना या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. बीड शहरातील शिवाजी पुतळ्याजवळील मदरसे फोकानिया (नंतरची मल्टी पर्पज व त्या नंतरची जिल्हा परिषद शाळा(मुलांची)) शाळेतील काही दलित मुलांनी बलभीम चौकातील गुजराती हॉटेल मध्ये जात न सांगता चहा घेतला. हॉटेल मालकाला नंतर कळाले की, चहा पिणारी मुले ही दलित आहेत तेव्हा त्याने त्या मुलांना बेदम मारहाण करून शिव्या घालत पोलिस ठाण्यात नेले. हे रामलिंगजींना कळाले. तेव्हा तातडीने त्यांनी समविचारी मंडळींना एकत्र करून नव्या कायद्याची पोलिसांना माहिती देऊन मुलांना सोडवले. इथेच ते थांबले नाहीत तर त्यांनी सतत आठवडाभर बीडमधील सर्व हॉटेल मालक, न्हावी, परीट, दुकानदार,भाजीविक्रेते यांना अस्पृश्यताविरोधी कायद्याची माहिती देऊन अस्पृश्यता न पाळण्याचे आवाहन केले.

बीडमधील एक थोर कार्यकर्ते बलभीमराव कदम यांचाही अस्पृश्यता निवारण्यात सतत पुढाकार असे. खरे तर माधवराव सवाई यांनी दलित मुलांसाठी काढलेल्या चोखामेळा बोर्डिंगची कल्पना ही बलभीमरावांची होती.

दलित विद्यार्थ्यांसाठी सवाई यांनी सुरू केलेल्या चोखामेळा बोर्डिंगच्या उभारणीत लक्ष्मणसिंग बुंदले यांचा महत्त्वाचा वाटा होता. ते या बोर्डिंगसाठी १९३० साली संस्थानचे पंतप्रधान किशनप्रसाद बहादूर यांना भेटले. त्यांच्याच प्रयत्नाने किशनप्रसाद बहादूर यांनी या बोर्डिंगला वीस रुपये मदत घोषित केली. त्याआधारे बोर्डिंगचे बांधकाम सुरू झाले, तेव्हा बोर्डिंगमधील मुलांच्या राहण्याची व्यवस्था लक्ष्मणसिंग बुंदले यांनी जवळच असलेल्या आपल्या शेतातील बांधलेल्या घरात केली. त्यासाठी त्यांनी कोणालाही न जुमानता आपल्या विहिरीवर त्यांच्या पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था केली. त्यासाठी त्यांनी कोणालाही जुमानले नाही. कॉ. अतहर बाबर यांचा बीडशी १९५२ नंतर संपर्क आला. त्यांनीही बीडच्या जनजीवनातील अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी रचनात्मक कार्य केले.

मराठवाडा भागात स्टेट काँग्रेसच्या होणाऱ्या सर्व आंदोलनांत दलित जनता भाग घेत असे. पारनूरच्या जंगल सत्याग्रहात ३० पेक्षा जास्त दलित

कार्यकर्ते होते, तर डोरली सत्याग्रहातही ७ ते ८ दलित तरुण होते. झेंडा सत्याग्रह करताना येथे पोलिसांनी गोळीबार केला, तेव्हा त्यात संभाजी लक्ष्मण कांबळे हा तरुण हुतात्मा झाला. कळमनुरीच्या जंगल सत्याग्रहात १४ दलितांना पाच महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावली गेली. तर सत्याग्रहात भाग घेतला म्हणून झालेल्या गोळीबारात डोंगरगाव, जि.नांदेड येथे नारबा गंगाराम पवार, महादू बापुजी पवार आणि संभा एडके यांना ठार केले. मराठवाड्यात गाजलेल्या उमरी बँक ऑपरेशन मध्ये मुगाजी कोंडिबा सावते व गंगाराम वाहेवळ या दलित युवकांनी भाग घेतला होता.

रझाकाराचा प्रमुख कासीम रझवीची हत्या करण्याचा कट रचणारा इरप्पा हा दलित तरुण होता. तो कासीम रझवीच्या घरी नोकर होता. रझवीने त्याला जबरदस्ती मुसलमान बनवले होते. त्याचा सूड म्हणून त्याने भानुदास पैलवान, रघुवीर शिंदे, शामराव किल्लारी, गुरुबसप्पा स्वामी, काशिनाथ भोईच्या मदतीने रझवीची हत्या करण्याचा कट रचला. पण दुर्दैवाने तो फसला व इरप्पा (महंमद अली) पळून गेला म्हणून वाचला.

बीड जिल्ह्यातील दलितवर्गाच्या सहभागाचे माधवराव सवाई यांच्या चरित्राविषयी प्रस्तुत ग्रंथात पुढे विस्तृत वर्णन आले आहे. गेवराई तालुक्यातील धोंडराई गावात दलित समाजाची संख्या जास्त होती. गेवराईतील कालू अरब हा धर्मांतर शाखेचा गेवराई विभागाचा प्रमुख होता. त्याने सरकारच्या मदतीने धोंडराईत सामूहिक धर्मांतर घडवण्याचा डाव आखला. गावात सर्व सरकारी अधिकारी व पोलिसांचा तळ पडला. इत्तेहादुल मुस्लिमीनचे कार्यकर्ते दलित वस्तीत घुसले व दलितांना मशिदीत नेऊन इस्लाम धर्म स्वीकारायला लावला. विरोध करणाऱ्यांना अटक करण्याचा बंदोबस्त केला गेला. संध्याकाळपर्यंत अनेक जण मुसलमान झाले होते. या घटनेचे वृत्त कळताच गेवराई भागात संतप्त प्रतिक्रिया उमटली. समाजातील प्रतिष्ठित मंडळींनी अंतर्मुख होऊन विचार केला होता. अस्पृश्यतेच्या वागणुकीमुळेच दलित हा मार्ग स्वीकारत आहेत असे या मंडळींना वाटू लागले. तिसऱ्या दिवशी गेवराईत प्रचंड मोठी मिरवणूक निघाली. मिरवणुकीत प्रतिष्ठित नागरिकांसह दलित वर्गातील महार, मांग, चांभार, इतर मागासवर्गीय, बहुजन समाजातील शेकडो नागरिक सहभागी झाले. मिरवणूक चिंतामणी आडाजवळ आली. या विहिरीवर दलितांना पाणी पिण्यास मज्जाव होता. त्याच आडावर दलित बांधवांना पाणी शेंदायला लावले, सर्वांना पाणी प्यायला लावले व

मिरवणुकीतील सर्वांनी अस्पृश्यता न पाळण्याची शपथ घेतली. या घटनेनंतर टिपणी करताना ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक पुरुषोत्तमराव चपळगावकर म्हणतात, नाशिकच्या काळाराम मंदिरात प्रवेश मिळवण्यासाठी पाच वर्षे सत्याग्रह करूनही मनपरिवर्तन घडू शकले नाही ते धर्मातराच्या रेठ्याने का असेना पण मराठवाड्याच्या एका गावात घडले. या घटनेची माहिती मिळाल्यावर चपळगावकर यांनी

माधवराव घोसीकर, दिगंबरराव देशपांडे यांच्या मदतीने धोंडराई व मुस्लिम झालेल्या मुक्ता महार (मसियोदीन) चे शुध्दीकरण करून त्यास हिंदू केले. खरे तर हे शुध्दीकरण कर्मकांडापेक्षा मानसिक प्रक्रियाच जास्त होते. मुक्ता महारही दडपण संपताच पुन्हा हिंदू 'मसियोदीन'चा 'गोविंदराव' झाला. पुढे धर्मांतरविरोधी मोहिमेत भाग घेणाऱ्या बाबुराव हिटनाळीकर, दिगंबरराव देशपांडे, श्रीराम सेठ अट्टल, विठ्ठलराव राक्षसभुवनकर, श्यामराव ढोके, माधवराव उमापूरकर, बाबुराव वाघमार यांना अटक करून गावातून मुद्दाम बेड्या घालून मिरवण्यात आले. पुढे पोलिस अॅक्शन झाल्यावर व दडपण संपल्यावर धर्मांतर करण्यात आलेले बहुसंख्य दलित पुन्हा हिंदू म्हणून वावरू लागले. या काळात अनेक दलित तरूणांनी समाजसेवेसाठी स्वतःला झोकून दिले. त्यात गणपतराव रामभाऊ जावळे, मारूतीराव सरपते,गेवराईचे बंडू माटे, नाळवंडीचे गुणवंतराव जाधव, जगन्नाथराव शिनगारे, संभाजी वारभूवनकर, नामदेव राणूजी कांडेकर, नामदेवराव शेटे व केशवराव कांबळे यांनी चांगले योगदान दिले.

केशवराव गोविंदराव कांबळे यांचे बीडच्या दलित उन्नतीच्या कार्यात महत्त्वाचे योगदान आहे. मौजे नांदूर ता. अहमदपूर येथून ते बीडला १९२९ मध्ये आले. त्यांनी याच वर्षी पालसिंगन येथे दलित मुलांसाठी शाळा सुरू केली. पुढे १९३२ मध्ये ते खास दलितांसाठी निजामाने सुरू केलेल्या मदरसे पस्तअख्वाम या शाळेवर शिक्षक म्हणून रुजू झाले. शास्त्र-पुराण व उर्दू भाषेचा दांडगा अभ्यास असलेल्या केशवरावांनी पुढे १९३८ मध्ये मदरसे पस्तअख्वामचा राजीनामा देऊन दलित उन्नतीच्या सामाजिक कार्यात स्वतःला पूर्णतः झोकून दिले. दि.९ जानेवारी १९५५ रोजी त्यांचे निधन झाले.

हिंदूमधील काही मंडळी जशी निजामाचे पाईक होती तशीच दलितांमधील काही मंडळी निजामाची पाईक होती. निजामाच्या आझाद हैदराबाद संकल्पनेला व निजामी स्वतंत्र राज्याला ते पाठिंबा देत होते.

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम : धर्मनिरपेक्ष लढा

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम इथल्या भूमीपुत्रांच्या अतुलनीय शौर्याची स्फूर्तिदायक कहाणी तर आहेच, पण ती असीम त्याग आणि विलक्षण संयमाचीही गोष्ट आहे. शत्रूने तलवारीने केलेल्या वारास स्वरक्षणासाठी समोर केलेल्या ढालीचे निनाद उमटतातच तसे निजामाच्या अमानवी राजवटीपासून संरक्षण करताना काही ठिकाणी रक्ताचे ओघळ जरूर वाहिले असतील; तरीही या लढ्यातील प्रत्येक सैनिकाने आपल्या केंद्रीय नेतृत्वाच्या आणि संघटनेच्या वैचारिक संस्कारांचे जिवापाड पालन केले. अर्थात हे संस्कार होते सहिष्णुतेचे, अहिंसेचे आणि मानवतेचे. ज्या रझाकारांनी व त्यांच्या माजखोर समर्थकांनी असंख्य आया-बहिर्णीची अब्रू त्या केवळ हिंदू आहेत म्हणून भर चौकात लुटली, जनावरापेक्षाही हीन मृत्यू इथल्या भूमीपुत्र क्रांतिकारकांना दिला, त्यांचे संसार उद्ध्वस्त करून त्यांना देशोधडीला लावले, त्या रझाकारांच्या समर्थक समूहाला 'पोलिस अॅक्शन' नंतर जीवदान देऊन त्यांना स्वातंत्र्यात निर्भीडपणे जगण्याची शाश्वती

स्वातंत्र्यसैनिकांनी दिली.

स्वातंत्र्यसंग्राम केवळ हिंदूंनी लढला असे म्हणणे या लढ्याच्या हृदयावर घाव घालण्यासारखेच आहे. हे खरे आहे की, या लढ्यात हिंदूंचा सहभाग फार मोठा होता. हैदराबाद राज्यात ऐंशी ते पंच्याऐंशी टक्के जनता हिंदू होती म्हणून पंधरा ते वीस टक्के मुस्लिमांच्या नजरेतून हा लढा हिंदूंचा होता; पण त्याच सोबत दलित व मुस्लिम भूमिपुत्रांनीही या लढ्यात निश्चित सहभाग दिला. त्यांची संख्या अल्प असेल पण या सहभागमुळे तत्कालीन वस्तुस्थितीवर प्रकाश पडतो. हिंदूंचा झालेला अत्याचार हा मुस्लिमांनी नव्हे तर सत्तालोलुप निजामाच्या अविचारी राजवटीने केला आहे. त्यात गोरगरीब मुसलमानांना दोषी धरता येणार नाही. याच भावनेने अनेक हिंदू नागरिकांनी शेजारी-पाजारी राहणाऱ्या हजारो मुस्लिमांचे 'पोलिस अॅक्शन' नंतर रक्षण केले. स्वतःच्या आया-बहिर्णीची इज्जत लुटताना पाहिलेल्या कित्येकांनी मुस्लिम स्त्रियांचे स्वतःच्या आई-बहिर्णीप्रमाणे रक्षण केले. स्टेट काँग्रेसने मुस्लिमांच्या रक्षणासाठी गावोगावी पथके तयार केली. त्यांच्या मानसिक पुनर्वसनासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले आणि विशेष म्हणजे सगळं विसरून स्वातंत्र्यसैनिकांनी मुस्लिमांच्या जीविताचे रक्षण केले. जगातल्या कोणत्याही स्वातंत्र्यसंग्रामाने ज्या धर्मनिरपेक्ष भूमिकेसमोर शतशः नतमस्तक व्हावे असाच होता हैदराबाद संस्थानाचा स्वातंत्र्यसंग्राम!

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाला धर्मनिरपेक्षतेची पार्श्वभूमी लाभली ती भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यामुळे. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचा इतिहास मुख्यत्वाने इ.स. १८५७ च्या संग्रामापासून सुरू होतो. या संग्रामाचे नेतृत्व मोगल बादशहा बहादूरशहा जफर याच्याकडे होते. 'तत्पूर्वी हिंदू राजांच्या खांद्याला खांदा लावून लढणारा अवधचा नबाब वाजीद अलीशहा या संग्रामाच्या बाजूने सर्वशक्तिनिशी उभा राहिला होता. १८८७ मध्ये मद्रास येथे भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या अध्यक्षस्थानी बद्रुद्दिन तय्यबजी होते. बरकतुल्ला या तरुण क्रांतिकारकाने १९०७ मध्ये न्यूयार्कमध्ये राहून इंडिया हाऊस हे क्रांतिकारी चेतना केंद्र सुरू केले होते. याच काळात युरोपात मिर्झा अब्बास बेग तर मास्कोतून शौकत उस्मानी हे तरुण भारतीय लढ्यासाठी शस्त्रास्त्रांची जुळवाजुळव करीत होते. अबुल कलाम आझाद यांनी 'अल हिलाल कॉम्रेड' व 'अल बखाल' सारखी क्रांतिकारी वृत्तपत्रे काढून मुसलमानांत मोठ्या प्रमाणात राष्ट्रीय जागृती निर्माण केली. इतकेच काय पण

त्यांनी राष्ट्रीय आंदोलनात अनेकदा तुरुंगवासही पत्कारला. वायव्य प्रांतातील थोर क्रांतिकारी खान अब्दुल गफारखान यांचा 'खुदा-इ-खिदमतगार' या चळवळीमुळे 'सरहद्द गांधी' म्हणून गौरव झाला होता. याशिवाय डॉ. खानसाहेब, खिलाफत चळवळीचे महंमद अली व शौकत अली, लाहोर खटल्यात भगतसिंगांविषयी सहानुभूती दाखवल्याबद्दल न्यायमंडळातून काढून टाकण्यात आलेले न्यायमूर्ती आगा हैदर, काश्मीरमध्ये स्वातंत्र्याची चळवळ तेवत ठेवणारे शेख अब्दुल्ला, बटुकेश्वर दत्त व भगतसिंगांचे वकीलपत्र घेणारे बॅ.असफअली, 'चले जाव्' आंदोलनात सर्व मर्यादा पार करून धडाडीने समोर आलेल्या अरुणा असफअली तसेच क्रांतिकारी रफी अहमद किडवाई, युसुफ मेहरअली, राष्ट्रकवी अहमद इक्बाल, नझरूल इस्लाम काझी, आझाद हिंद फौजेत सर्वस्व अर्पण करणारे कर्नल शहनवाझखान, १९३० च्या लढ्यात शहीद झालेला सोलापूरचा कुर्बान हुसेन, काकोरी कटातील क्रांतिकारक अशफाकउल्लाखान हे असामान्य मुसलमान होते.'^१

हैदराबाद संस्थानात ८० ते ८५ टक्के जनता हिंदू होती. सरकारचा धर्म मात्र मुसलमान सुन्नी ठरवण्यात आला होता. राजभाषाही फारसी बदलून उर्दू ठरवण्यात आली. जवळपास नव्वद टक्के शाळांमधून उर्दूची सक्ती होती. कोर्टातही उर्दू भाषेसह मुसलमान पेहराव सक्तीचा होता. मुस्लिमांच्या सणाच्या काळात जर हिंदूंचा सण असेल तर तो साजरा करण्यावर बंदी होती. दसरा, रामनवमी, दिवाळीसारख्या सणांना वाद्ये वाजवण्यास प्रतिबंध होता. नवीन मंदिर उभारणे तर सोडाच, पण जुन्या मंदिरांचा जीर्णोद्धारही करणे कायद्याने गुन्हा ठरवण्यात आले. गुलबर्गातील शरणबसवेश्वर मंदिराच्या कळसाचा जीर्णोद्धार सरकारने तातडीने थांबविला. संबंधितांना अटक केली. त्याचे कारण होते जर हा कळस उंच गेला तर सायंकाळी सूर्यास्ताला त्याची सावली मशिदीवर पडणार होती. शालेय व महाविद्यालयीन तरुणांना 'वंदे मातरम्' म्हणायला प्रतिबंध घातला गेला. ऐन यात्रेच्या दिवशी मंदिरात स्फोट घडवून हिंदूंना ठार मारणे नित्याचेच झाले होते. औंढा नागनाथ या ज्योतिर्लिंगाचे महाशिवरात्र यात्रेत १९४७ साली झालेले स्फोट हे त्यांचे अंगावर शहारे आणणारे उदाहरण आहे. हिंदूंच्या मुली, विवाहिता पळवून

१. क्रांतीपर्व, लेखक: शांतिलाल भंडारी, पृष्ठ २०८-२०९

त्यांचे शारीरिक शोषण करणे ही बाब तर नित्याचीच झाली होती. रझाकार, रोहिले, पठाण आणि निजामाचे पोलिस यांनी संस्थानात धुमाकूळ माजवला होता. मुस्लिमांची लोकसंख्या वाढावी म्हणून दलितांना बळजबरी मुसलमान केले जात होते. त्यासाठी निजामाने स्वतंत्र धर्मांतर खातेच उघडले होते. दलितांच्या धर्मांतराला धर्मकर्तव्य ठरवण्यात आले होते. दलित धर्मांतराची बीड जिल्ह्यातील धोंडराईची घटना हादरून सोडणारी आहे.

एकीकडे मराठी भाषेतील शिक्षणावर कुन्हाड कोसळली असताना दुसरीकडे मात्र सातव्या निजामाने २६ एप्रिल १९१७ रोजी उस्मानिया युनिव्हर्सिटीचा आरंभ करून उर्दू शिक्षण सर्वव्यापी सुरू केले होते. मातृभाषेतील शिक्षणासाठी मराठी भाषिकांनी साहित्य परिषदेची स्थापना केली. हळूहळू हैदराबाद हे इस्लामी संस्कृती व उर्दूचे केंद्रच झाले होते. पण निजाम हा मुस्लिम होता एवढेच त्याचे कारण नव्हते तर ब्रिटिशांनीही भारतातील सत्ता आपल्या मुठीत ठेवण्यासाठी भेदनीतीचा डावपेच आखला होता. अनेक ठिकाणी दंगली होत होत्या. त्यात निलंग्यात १९३५ मध्ये, माणिकनगरला १९३६ मध्ये व गुंजोटीला १९३७ मध्ये मोठ्या धार्मिक दंगली घडवून आणल्या. हैदराबादेत धुळपेठ भागात मंदिर-मशिद प्रकरणामुळे ५ एप्रिल १९३८ रोजी मोठी दंगल उसळली. तुळजापूरला सत्याग्रहींच्या एका मोठ्या तुकडीवर २२ एप्रिल १९३८ रोजी मुस्लिम गुंडांनी हल्ला केला. औरंगाबादेत १९३९ सालच्या होळीच्या दिवशी हिंदूंच्या मिरवणुकीवर मुस्लिमांनी हल्ला करून अनेकांना जखमी केले तर बिदर शहरातील २३ मार्च १९४० रोजी भीषण अग्नीकांड घडवून आणले. शहागंज, ताटकळपुरा व आजमगंज भागातील अनेक हिंदूंची दुकाने वेचून जाळण्यात आली. हिंदू व्यापारी व नागरिक भेदरून बिदर सोडून पळून गेले. या पार्श्वभूमीवर पोलिस अॅक्शननंतर हिंदू समूहाने दाखवलेली सहिष्णुता त्यांच्यावरील धर्मनिरपेक्ष संस्काराचे अतिउच्च उदाहरणच ठरते.

आसफिया घराणे हे सगळ्या विश्वावर राज्य करण्यासाठी जन्मले आहे. आम्ही तलवारीच्या बळावर हिंदूंना पराभूत केले आहे. त्यामुळे इथे राज्य करणे आमचा हक्क आहे. आसफिया घराण्याची अर्थात निजामाची राजवट जगबुडी पर्यंत कायम राहणार आहे. अशा प्रकारच्या वल्गनांचे विश्वासात परिवर्तन करून त्या संस्थानातील सर्वसामान्य मुसलमानांपर्यंत पोहोचविण्यात निजाम यशस्वी झाला होता. बहुसंख्य मुस्लिम याच अभिनिवेशाने वावरत तर दुसऱ्या बाजूने

संस्थानातील ८० टक्के हिंदू जनता मात्र या संग्रामाला स्वातंत्र्याचा राजकीय संग्राम म्हणून पाहत होती. रझाकार व निजामी राजवटीच्या पोलिसांकडे ही जनता ते एका विशिष्ट धर्माचे पाईक आहेत म्हणून पाहत नव्हती तर अत्याचारी, अन्यायी व लोकशाहीच्या विरोधातील हुकूमशाही राजवटीचे समर्थक व अंध अनुयायी म्हणून पाहत होती. या संग्रामातील या प्रमुख दोन गटांतील हा महत्त्वाचा फरक समजून घ्यायला हवा. तो समजला तर अॅक्शननंतर मुस्लिमांच्यावर हल्ले का झाले नाही याचे उत्तर सहज मिळू शकते.

एका वेगळ्या कारणानेही हा लढा धार्मिक नव्हता. शंभर टक्के हिंदू निजामाच्या जुलमी राजवटीचे विरोधक नव्हते. उलटपक्षी अनेक हिंदू निजामाचे पोवाडे गात, त्यांची चाकरी करीत. निजामाच्या हैदराबादेतील दरबारापासून ते थेट गावपातळीपर्यंत निजामाची लाचारी पत्करून त्यांची रावजट मजबूत करणाऱ्यात प्रतिष्ठितांचाच समावेश होता. ही मंडळी जातदांडगी व धनदांडगी होती. घरात सकाळ, दुपार, संध्याकाळ मनोभावे पूजाअर्चा करणाऱ्या या हिंदूंनी निजामाची मनोभावे सेवा केली. जहागीरदार, मनसबदार, रिसालदार, रसुलदार तसेच खान बहादूर, राजबहादूर यांसारखे किताबधारक निजामाचे आश्रित होते. पांडे, देशपांडे, सरदेशपांडे, मोठे सावकार, जमीनदार, आपआपली पदे जाऊ नयेत म्हणून निजामाच्या कृपेचे अभिलाषी असत. काही अपवाद वगळला तर हे सगळे हिंदूच होते. तर उलट अनेक मुस्लिम विचारवंत तरुण हे हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या बाजूने लढत होते. त्यात कित्येकांना अटक झाली. काहींचे संसार धुळीला मिळाले. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम हा धार्मिक लढा नव्हता तर तो राजकीय उठाव होता हे या स्वरूपावरून लक्षात येऊ शकले. 'इमरोज'चे संपादक शोइबउल्लाखान यांच्या हत्येची घटनाही याच मताला अधोरेखांकित करते.

हुतात्मा गोविंद पानसरेंना श्रद्धांजली अर्पण करण्यासाठी हैदराबादेत एका शोकसभेचे आयोजन करण्यात आले. या शोकसभेत हैदराबाद शहर काँग्रेसचे अध्यक्ष सिराजउलहसन तिरमिजी पानसरेंना श्रद्धांजली अर्पण करताना भावपूर्ण शब्दात म्हणाले, "आजचे माझे भाषण माझ्याही शोकसभेचे समजावे. गोविंदराव पानसरेंसारख्या वीराच्या बलिदानाचा शेवट हत्या करणाऱ्या शक्तींच्या अस्तातच होणार आहे." पत्रकार शोइबउल्लाखान सातत्याने त्यांच्या 'इमरोज' नावाच्या उर्दू दैनिकातून निजामाच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध व कासीम रझवीच्या रझाकारांवर

सातत्याने सडकून टीका करीत. शोइबउल्लाखान यांचे मत होते की, स्वातंत्र्य हा प्रत्येकाचा मूलभूत हक्क आहे. तो प्रत्येकाला मिळायला हवा. हिंदूंना स्वातंत्र्य मिळायला हवे. हिंदूंवरील अत्याचार व त्यांच्या आया-बहिर्णीना बेअब्रू करणे हा घनघोर अन्याय आहे. शोइबउल्लाखान यांच्या या भूमिकेमुळे रझाकारांनी त्यांचे दोन्ही हात कलम करून त्यांना ठार मारले. रझाकार केवळ मुसलमानच होते असे नाही तर अनेक हिंदू व दलितही रझाकार होते. त्यात बीड जिल्ह्यातील रेणापूरचे हिंदू रझाकार श्री. प्रभुअप्पा खुमसे कुप्रसिद्ध होते. त्यांचा शिंदी आणि दारूचा धंदा होता. त्यांना श्रीनिवास खोत , मुरुगप्पा खुमसे व गणपत हंबीरे यांनी त्यांना पकडून त्यांची गुंडगिरी संपवली होती.

पोलिस अॅक्शननंतर रझाकारांचा गावोगावी शोध सुरू झाला. केवळ श्रीमंतीच्या कारणाने अंबाजोगाईचे रझाकार संघटनेचे अॅड.मुजप्फर अली हे अध्यक्ष होते. त्यांनी स्वतः कोणावरही अन्याय केला नव्हता. त्यांचा मुलगा मात्र गुंड होता. तो पूर्वीच मारला गेला होता. मुजप्फर अली नामांकित वकील होते. मिलिटरीचे सैनिक त्यांना गोळ्या घालून ठार करू लागले पण श्रीनिवास खोत व अन्य स्वातंत्र्यसैनिक मध्ये पडले. त्यांनी मिलिटरीच्या सैनिकांना मुजप्फर अलीच्या चांगुलपणाविषयी समजावून सांगितले. मुलाच्या गुन्ह्याची शिक्षा मुजप्फर अलींना देणे चुकीचे असल्याचे पटवून दिले. त्यामुळे मुजप्फर अलींचा प्राण वाचला. स्वातंत्र्यसैनिकांच्या मनात स्वातंत्र्य मिळाल्यावर सुडाची भावना नव्हती हेच खरे. सुगावचा गुन्हेगार चाँदखानच्या कुटुंबीयांना लोकांनी पकडून आणले. त्याला एक अंध तरुण मुलगी होती. तिची गावकरी चेष्टा करू लागले. तेव्हा श्रीनिवास खोतांनी गावकऱ्यांना खडे बोल सुनावत चाँदखान गुन्हेगार असला तरी त्याची मुलगी गावाची बहीण आहे ही समज दिली. लोक म्हणाले, “चाँदखानने अनेक हिंदू स्त्रियांचा विनयभंग केलाय.” तेव्हा खोत म्हणाले, “ते खरंय पण म्हणून त्याच्या मुलीचा छळ करणे कोणत्या धर्माने सांगितले आहे? मग चाँदखान मध्ये आणि तुमच्यात फरक तो काय?” मग लोक गप्प झाले.

हर्सूलचे तुरुंग फोडून पळाल्यावर श्रीनिवास खोतांच्या घराची व संपत्तीची हर्षाशी व जप्ती करण्याचे आदेश सरकारने दिले होते. त्यावेळेस श्रीनिवास खोतांचे भाऊ अनंतराव हे पंतप्रधान लियाकत अलीला भेटून गाऱ्हाणे मांडू इच्छित होते. तेव्हा त्यांना बीडचे डेप्युटी कलेक्टर कॅप्टन रझवी यांनी माणुसकीने वैयक्तिक

मदत केली. कॅप्टन रझवीचे वडील सैन्यात लेफ्टनंट कर्नल होते. ते पंतप्रधान लियाकत अलीचे निवृत्त पी.ए. होते. कॅप्टन रझवींनी रायफल दुरुस्तीचे निमित्त करून अनंतराव खोतांना हैदराबादेस त्यांच्या वडिलांना भेटण्याचे सुचवले व सोबत एक व्यक्तिगत चिठ्ठीही दिली. त्यामुळे अनंतराव पंतप्रधान लियाकत अलीस भेटू शकले व जमी थांबवली गेली.

निजामाच्या जुलमी राजवटीच्या विरोधात केवळ हिंदूनाच राग होता असे नव्हे, तर मुस्लिम समाजातील अनेक प्रतिष्ठित, सुशिक्षित, अधिकारीही या राजवटीचा मनातल्या मनात निषेध करीत. कारण ते थेट बंड करू शकत नव्हते. नांदेड जिल्ह्यातील लोहा गाव त्यावेळी कंधार तालुक्यात येत होते. रोहिले पठाण व रझाकारांनी सगळे लोहा लुटले, अनेकांना ठार मारले हिंदूंची दुकाने जाळली. या सगळ्या बाबीला पोलिसांचा पाठिंबा होता. त्यामुळे व्यथित झालेले कंधारचे तहसीलदार फरीद मिर्झा यांनी तडकाफडकी नोकरीचाच राजीनामा दिला. मिर्झा यांनी कशाचीही तमा न बाळगता सत्याची बाजू उचलून धरली, त्यांनी 'वदीम' या साप्ताहिकात एक निवेदन प्रसिध्दीस दिले. ते दि. १६ ऑगस्ट १९४८ रोजी प्रकाशित झाले. या निवेदनात फरीद मिर्झा म्हणतात, 'हा पाशवी अत्याचार हैदराबादाच्या मुसलमानांच्या तोंडास काळिमा फासणारा आहे. माझ्या मुस्लिम बांधवाना मी अशी सूचना करू इच्छितो की हे प्रकार चालूच राहिले तर आपणच आपला विनाश ओढवून घेऊ. निदान इस्लाम या पवित्र धर्मासाठी व माणुसकीसाठी तरी असली कृत्ये थांबवली पाहिजेत.' झाले उलटेच फरीद मिर्झांनाच इस्लामद्रोही ठरवले गेले.

'वंदे मातरम' आंदोलनाप्रसंगी रायी अहमद या महाविद्यालयीन तरुणाने दिलेले ओजस्वी भाषण अविस्मरणीय तर होतेच, पण हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा हा अन्यायी राजवटीविरुद्ध न्यायाची मागणी करणाऱ्यांमधला होता यावरही प्रकाश टाकते.

संस्थानात ज्याने धर्माच्या नावाने हैदोस घातला होता तो इत्तेहादुल मुस्लिमीनचा प्रमुख कासीम रझवीदेखील धर्माकडे राजकारण म्हणूनच पाहत होता. नसता त्याने त्यांच्या इच्छेआड येणाऱ्या अनेक मुस्लिम नेत्यांना ठार केले नसते. कासीम रझवीने धर्मनिरपेक्षवृत्तीचे संपादक शोइबउल्लाखान यांना ठार करविले. शिवाय छत्तारीचे नबाब सर सुलतान अहमद यांना त्याने विलक्षण त्रास

दिला, व स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे शिष्टमंडळ बदलून घेतले होते. शेवटी निजामाला रझवीला खडसावून आपण राजे आहोत हे सांगण्याची वेळ आली.

काही सुधारणावादी सुशिक्षित मुस्लिम अधिकारी मनातून स्वातंत्र्यलढा व स्वातंत्र्यसैनिकांचा आदर करित. बीड जिल्ह्यातील विडा गावातील सभेत केलेल्या भाषणामुळे पुरुषोत्तमराव चपळगावकरांना अटक करून हर्सूलमध्ये ठेवण्यात आले. त्यांची जेव्हा सुटका झाली तेव्हा संस्थान स्वतंत्र झाले होते. पण चपळगावकरांना घेऊन जाण्यासाठी बीडचे माजी जिल्हाधिकारी जब्बार यांनी खास गाडी पाठवली होती. जब्बार यांनी चपळगावकरांना घरी नेऊन त्यांना जेऊ घातले आणि मुलांची ओळख करून देत म्हणाले, “बेटे ये है स्वातंत्र्यसेनानी चपळगावकर वकील, जिन्होंने इस मुल्क को आझाद करने के लिए जिंदगी लगाई.” इथे ना जब्बार मुस्लिम होते ना चपळगावकर हिंदू. दोन माणसं होती ती! मानवता, सहिष्णुता आणि एकमेकांच्या निस्सीम आंतरिक प्रेमानं बांधली गेलेली माणसं!

हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम हा एक राजकीय संघर्ष होता आणि निःसंशयपणे हा संघर्ष धर्मनिरपेक्ष होता. जात, धर्म, पंथ, संप्रदाय, भाषा यांचा विचार न करता सर्वांना मूलभूत नागरी हक्क मिळाले पाहिजेत व या हक्कांच्या आधारावर जबाबदार राज्यपद्धतीची उभारणी झाली पाहिजे. हीच स्टेट काँग्रेसची मागणी होती. नागरी हक्काच्या व जबाबदार राज्यपद्धतीच्या मागणीसाठी केवळ हिंदूंचेच संघटन करून चालणार नाही तर सार्वजनिक मत निर्माण केल्याशिवाय या अत्याचाराचा मुकाबला होऊ शकणार नाही. असे मत हैदराबाद स्टेट काँग्रेससह तिच्या सर्व प्रादेशिक, भाषिक प्रदेशांच्या परिषदांचे होते.

हैदराबाद संस्थानातील जवळपास पाच मोठ्या कापड गिरण्यांत व अन्य उद्योगधंद्यांत बहुसंख्य मुस्लिम कामगार होते. त्यांचे नेतृत्व स्वातंत्र्यसंग्रामातील कार्यकर्तेच करित होते. संस्थानात स्टेट काँग्रेसचे सत्याग्रह आंदोलन चालू असताना हिंदू परिषद व आर्य समाजाचेही सत्याग्रह आंदोलन चालू होते. मात्र या संघटनांना हिंदुत्वाची बैठक असल्याने स्टेट काँग्रेसबद्दल लोकांमध्ये गैरसमज पसरतील म्हणून महात्मा गांधींनी जाणीवपूर्वक स्टेट काँग्रेसचा सत्याग्रह स्थगित केला. यावरून हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याचे धर्मनिरपेक्ष स्वरूप जपण्याचा महात्मा गांधींसह भारतीय काँग्रेसही गंभीरपणे प्रयत्न करित होती हे स्पष्ट होते. सीमावर्ती भागावर

असणाऱ्या सशस्त्र कॅम्पमधील स्वातंत्र्यसैनिकांनी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील ध्येय धोरणांशी इमान राखून काम केले. धर्मवेडेपणाने मुस्लिमांवर हल्ले केले नाहीत, केवळ सरकारी ठाणी, कार्यालये, रझाकार केंद्रांवरच हल्ले केले. भारत सरकारच्या लष्करी हस्तक्षेपाने हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाची सांगता झाली. पण हा विजय एका धर्माचा दुसऱ्या धर्मावरील विजय नव्हता, तर हा विजय होता हुकुमशाहीच्या विरोधातील लोकशाही मूल्यांचा, धर्मांधतेविरुद्धच्या सहिष्णुतेचा, पाशवी वृत्तीच्या विरुद्ध मानवतेचा आणि तलवारीच्या बळावर राज्य करणाऱ्या सरंजामीशक्तीच्या विरोधात इथल्या सर्व जातीजमातींच्या भूमिपुत्रांनी दिलेल्या बलिदानाचा! खरं तर संस्थानातील तमाम जनतेचाच हा विजय होता. पोलिसअॅक्शन नंतर स्वामीजींनी जनतेला शांतता व सहिष्णुतेचा मंत्र दिला. या मंत्रात हाच मानवतेचा ध्वनी गुंजत होता. त्यानुसार स्वातंत्र्यसैनिकांनी खेड्यापाड्यांतून हिंदू-मुस्लिम ऐक्यासाठी संयुक्त समित्या स्थापन केल्या. स्वातंत्र्यसैनिकांची ही कृती धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वावर अढळ निष्ठा व्यक्त करणारी ठरते. हिंदू म्हणून जगायचे की मुसलमान म्हणून जगायचे यापेक्षा माणूस म्हणून जगणे गरजेचे आहे. ही भूमिका संस्थानातील स्टेट काँग्रेसच्या सर्वच कार्यकर्त्यांची होती.

हैदराबादचा संस्थानिक सातवा निजाम निजामअली याला आपल्या धर्मवादी पक्षात खेचता येईल असे कारस्थान बॅरिस्टर जिना यांनी सुरू केले होते. निजामाच्या भेटीसाठी बॅ.जिनांच्या हैदराबादेस वाऱ्या वाढल्या होत्या. “मुस्लिम खतरे मै है.” सारखी पारंपरिक भीती दाखवत फुटीरतावादी वृत्तीच्या विचाराने बॅ.जिनांनी निजामाचे कान भरले होते. बॅरिस्टर जिना यांनी १९३९ आणि १९४९ साली निजामाची भेट घेतली. संस्थानमुक्ततेच्या अवघ्या सहा दिवस अगोदर म्हणजे ११ सप्टेंबर १९४८ रोजी बॅरिस्टर जिनांनी निजामअलीची शेवटची भेट घेतली. ही भेट स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या अगदी टोकाच्या क्षणाला झाली होती. त्यावरून बॅरिस्टर जिना व निजामातील खलबते कोणत्या पातळीवर गेली होती हे कळते. त्याचाच परिणाम म्हणून बॅरिस्टर जिनांनी स्वामी रामानंद तीर्थाना जवळपास धमकावलेच की, हैदराबाद मुक्तिसाठी जर चळवळ कराल तर मोठा रक्तपात होईल. अर्थात बॅरिस्टर जिनांना स्वातंत्र्याचे आंदोलन कोणत्या उत्कट बिंदूवर येऊन ठेपले होते याची कल्पना नव्हती.

हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा निःसंदेह एक धर्मनिरपेक्ष लढा होता याचे उत्तम

उदाहरण म्हणून पत्रकार शोईबउल्लाखान यांनी संस्थानातील रयतेला स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून केलेले प्रयत्न आणि त्यासाठी दिलेली प्राणाहुती होय. एकीकडे धर्माने हिंदू असणारे निजामाचे अनेक लाभार्थी निर्लज्जपणे निजामाचे समर्थन करत असताना शोईबउल्लाखानचे हौतात्म्य या लढ्याच्या खऱ्या स्वरूपावर प्रकाश टाकते. हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम हा धर्मनिरपेक्ष लढ्याचे सर्वोत्तम उदाहरण आहे. धर्माच्या नावाने राजकारण करून हैदराबाद संस्थानाला स्वतःची खाजगी मालमत्ता करू पाहणाऱ्या निजामाला त्याच्याच धर्मातील अनेक विचारवंतानी तीव्र विरोध करून स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या देशभक्तांच्या मागे शक्ती उभी केली आणि हा लढा धार्मिक नव्हे तर तो राजकीय व मानवतेचा पुरस्कार करणारा असल्याचेच सिद्ध केले. 'हैदराबाद मुक्तिसंग्राम लढा हा संस्थानाबरोबर होता. तो सरकारविरोधी लढा होता, मुसलमानाविरोधी लढा नव्हता. प्रजा बहुसंख्य हिंदू होती, म्हणून तो झाला असे नव्हे तर राजा निजामाऐवजी हिंदू जरी असता तरी हा लढा झालाच असता.'^१

“ हैदराबाद हे मुस्लिम संस्थान आहे, कारण त्याचा बादशहा मुसलमान आहे.” असा प्रचार निजामाच्यावतीने रोज केला जात होता मात्र हे संस्थान मुसलमान किंवा हिंदू या पैकी कोणाचेही नसून त्याचा खरा धनी इंग्रज होता हे वेळोवेळी सिद्ध झाले होते. ब्रिटिशांविरुद्ध मुसलमानांचा पहिला उठाव 'वहाबी आंदोलन' जेव्हा झाले तेव्हा निजामाने इंग्रजांच्या हुकुमावरून वहाबी पुढाऱ्यांना पकडून दिले. पूर्वेकडील मुस्लिम राष्ट्रांनी संघटित करून ब्रिटिश साम्राज्यशाही उलथून पाडण्याकरिता जमालुद्दिन अफगाणी यांनी चळवळ सुरू केली होती. ती दडपण्यासाठी निजामाने इंग्रजांना मदत दिली होती. खिलाफत चळवळीतील अनेक मुस्लिम नेत्यांना निजामाने तुरुंगात डांबून हैदराबादेत ती वर बंदी घातली होती. इंग्रजी फौजेला संस्थानात वाटेल त्या ठिकाणी तळ ठोकण्याची त्याने परवानगी दिली होती. त्यामुळेच अंबाजोगाईला ब्रिटिश फौजेचा तळ होऊ शकला.

निजामाने त्याच्या सत्तेविरुद्ध बोलणाऱ्या अनेक मुस्लिम कार्यकर्त्यांना रझाकारांच्या हस्ते ठार मारले. या सगळ्यात शोईबउल्लाखान या तरुण पत्रकाराचे हौतात्म्य हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्यात सुवर्ण अक्षरांनीच लिहिले गेले. शोईबउल्ला

१. हैदराबाद मुक्तिलढा आणि मराठवाडा, दै.दिव्य मराठी कॉफी टेबलबुक/ स्वा.सै.श्रीनिवास खोत यांचा लेख.पृष्ठ ८९

यांनी सत्यता आणि मानवतेचा निर्भिडपणे पुरस्कार केला. रझाकार व निजामास तीव्र विरोध करून हैदराबाद संस्थानाच्या भारतीय प्रजासत्ताकात विलीनीकरणास पाठिंबा दिला.

पत्रकार शोईबउल्लाखान

शोईबउल्लाखान हा उस्मानिया विद्यापीठाचा पदवीधर तरुण होता. त्याचे वडील निजामाच्या पदरी पोलिसप्रमुख होते तर काकाही मोठे अधिकारी होते. शोईबउल्लास महाविद्यालयीन जीवनापासूनच पत्रकारिता व साहित्याची आवड होती. उस्मानिया विद्यापीठाच्या मासिकात त्यांचे लेख प्रकाशित होते. तो पुढे या मासिकाचा संपादक मंडळातही निवडला गेला. तरुण शोईबउल्लाच्या मनात कॉलेजपासूनच रझाकारांच्या अमानवी वृत्तीविषयी घृणा निर्माण झाली होती. संस्थानातील बहुसंख्य हिंदूबांधवांवर होणारा अत्याचार त्याला पाहवत नव्हता. या सगळ्याला विरोध करावा असे त्याला नेहमी वाटे. वडील व काकांप्रमाणे सरकारी नोकरी न करता अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी त्याने अत्यंत जिकिरीचे क्षेत्र निवडले, ते होते पत्रकारितेचे क्षेत्र! निजामाच्या काळातील विषम परिस्थितीचा व हुकूमशाहीचा विचार करता तेव्हा पत्रकारिता करणे म्हणजे प्रत्यक्ष मृत्यूला निमंत्रण देणे होते. पण तरुण शोईबउल्लाने परिणामाची तमा न बाळगता हे काम स्वीकारले. पत्रकारितेला त्याने व्रतच मानलं होत.

आरंभी शोईबउल्लाने ताज साप्ताहिकात पत्रकारिता करायला सुरुवात केली. निजाम रझाकारांच्या अन्याय, हिंदूंवरील अत्याचार त्याने निर्भिडपणे मांडायला सुरुवात केली. एके दिवशी निजामाने सरकारी पत्रकात धर्मांध इत्तेहादुल मुस्लिमीन या जातीयवादी अतिरेकी संघटनेची स्तुती केली. ही संघटना रझाकारांची होती. हिंदूंवरील अन्याय व अत्याचारास तसेच त्यांच्या बायकांच्या अब्रू लुटण्यास हीच संघटना जबाबदार होती. या संघटनेची व तिचे अध्यक्ष नवाब बहादुरयारजंग यांची स्तुती करणारे हे निजामी पत्रक पाहून शोईबउल्लाचे तरुण रक्त सळसळले. त्याने 'ताज' साप्ताहिकातून निजामाच्या या वृत्तीवर कडाडून टिका केली. बदमाशांना निजाम आश्रय देत असल्याचा आरोप केला. दुसऱ्या दिवशी 'ताज' साप्ताहिकावर

निजाम शासनाने बंदीहुकुम बजावला, आणि 'ताज' बंद पडले. 'ताज' बंद पडल्याने शोईबउल्ला थांबणाऱ्यांपैकी नव्हते. त्यांनी 'रयत' नावाच्या वर्तमानपत्रातून लिहायला सुरुवात केली. 'रयत' चे संपादक श्री. एम. नरसिंहराव हे एक प्रसिद्ध पत्रकार होते. नरसिंहरावांनी शोईबउल्लाच्या हृदयातील आग ओळखली. त्याचे जहाल विचार त्यांनी त्याच्या पूर्वीच्या लेखांतून वाचले होते. त्यांनी तातडीने शोईबउल्लाला उपसंपादकाची नोकरी दिली. पण पुढे 'रयत' वर देखील निजामाने १९४७ मध्ये बंदी आणली. त्याचे कारणही पुन्हा शोईबउल्लाच होते. कारण बिबीनगरसारख्या असंख्य ठिकाणी निजामाचे पोलिस व लष्कर यांनी मिळून हिंदूंचे जे शिरकाण केले होते, त्यांची मालमत्ता व अब्रू लुटली होती त्यावर शोईबउल्लाने 'रयत' मधून सडकून टिका केली होती. त्यामुळे निजामाचे दुटप्पी धोरण लोकांना कळून निजाम उघडा पडला होता. पूर्वीप्रमाणेच निजामाने याही वृत्तपत्रावर बंदी घातली.

शोईबउल्लाचा जन्म १२ ऑक्टोबर १९२० मध्ये हैदराबादेत झाला. हा काळ महात्मा गांधींच्या विचाराने भारलेला काळ होता. शोईबउल्लासारख्या पुरोगामी व प्रगत विचार करणाऱ्या तरुणांवर त्यांचा परिणाम झाला. शोईबउल्ला हे महात्मा गांधींच्या विचाराचे सच्चे समर्थक झाले. स्वतः मुसलमान असताना त्यांनी धर्मांध व जातीयवादी मुस्लिमांना विरोध करून त्यांच्याशी दोन हात केले. ते सरंजामशाहीच्या तीव्र विरोधात होते. वैयक्तिक स्वार्थाला मूठमाती देऊन राष्ट्रीय दृष्टिकोन बाळगणारे, प्रजासत्ताक स्वातंत्र्य व समतेचा कट्टर पुरस्कार करणारे एक आदर्श तरुण होते.

शोईबउल्ला स्वातंत्र्यप्राप्तीचे व जनजागृतीचे माध्यम म्हणून पत्रकारितेकडे पाहत होते. जेव्हा त्यांना महात्मा गांधींची एका माथेफिरूने गोळ्या घालून हत्या केली हे कळाले तेव्हा त्यांना अश्रू आवरता आले नाहीत. शोईबउल्लांची आई गांधी हत्येची आठवण झाली की सांगत. 'गांधीजी की हत्या का समाचार पाकर शोईब रोए. बापू की हत्या का उनको बडा सदमा था लेकिन उनकी मौत पर उन्हें अभिमान भी था. उनकी दृष्टि में यह महान शहादत थी. उन्होंने उस रोज कहा था कि, "गांधी हॅड ए ग्लोरियस डेथ" याने गांधीजी ने शानदार मौत पाई.'^१

'रयत' वर बंदी आल्याने शोईबउल्लांना खूप दुःख झाले. शोईबसारखे

१. हैदराबाद का मुक्तिसंग्राम. कुछ अज्ञात पृष्ठ, आचार्य खंडेराव कुलकर्णी, पृष्ठ १०६

तरुण वृत्तपत्राकडे नोकरी म्हणून नव्हे तर राष्ट्रकार्य करण्याचे माध्यम म्हणून पाहत. 'रयत' चे संपादक एम. नरसिंहराव यांनी त्यांची खूप समजूत काढली. पण शोईबउल्लाच्या भावना अनावर झाल्या होत्या. त्याने स्वतःचे नवे वृत्तपत्र सुरू करण्याचा निर्धार केला. पण आर्थिक समस्या होत्या. जागेचा प्रश्न होता. एम. नरसिंहराव हे एक सज्जन गृहस्थ होते. ते शोईबवर प्रेम करीत. या दोन्ही समस्या सोडवण्याचे त्यांनी शोईबला वचन दिले. त्याच्या नव्या वृत्तपत्रासाठी स्वतःच्याच इमारतीत जागा दिली. त्यांचे एक स्नेही व्ही. बी. रामकिशनराव यांनी आर्थिक मदत करण्याचे कबूल केले. त्यामुळे शोईबच्या आनंदाला सीमाच राहिली नव्हती.

नव्या वर्तमानपत्राची सगळी तयारी झाली. नवे वृत्तपत्र, नवी लढाई, नवा संघर्ष! शोईबसारखे तरुण जन्मतात ते वादळाला पाठीशी घेऊनच. खरं तर ते वादळाचे वंशज असतात आणि पूर्वजही! शोईब लेखणीला नेहमी तलवार समजत आले होते. त्यांच्या तळपत्या लेखणीरूपी तलवारीने निजाम रझाकार हादरून जात तर सामान्य जनता लढ्यास प्रेरित होत! या लढाईने आता नवे रूप धारण केले होते. शोईबउल्ला यांचे वृत्तपत्र सुरू होण्याअगोदरच संस्थानातील जनतेला त्याची उत्सुकता होती. नव्या वृत्तपत्राचं नाव ठरलं ते नाव होत. ते होतं 'इमरोज'!

१५ नोव्हेंबर १९४७ रोजी 'इमरोज' चा पहिला अंक प्रकाशित झाला आणि पाहता पाहता 'इमरोज' विलक्षण लोकप्रिय झाले. आरंभीपासूनच 'इमरोज' मध्ये संस्थानाच्या अराजकतेवर शोईबउल्लाने जोरदार हल्ला चढवला. 'इमरोज' जणू काय स्टेट काँग्रेसचे मुखपृष्ठच झाले होते. 'इमरोज' चा व्याप खूप वाढला होता. आता 'इमरोज' बी. रामकिशनराव यांच्याच वाड्यात आले होते. संस्थानाची अवस्था जसजशी बिकट होत गेली तसतसे रझाकार, पोलिस व लष्कराने अत्याचाराची सीमा ओलांडायला सुरुवात केली. त्यामुळे शोईबउल्लाची लेखणी धारदार होत गेली. दै.केसरीच्या माध्यमातून लोकमान्य टिळकांनी सरकारचे डोके ठिकाण्यावर आहे का? हा प्रश्न ब्रिटिशांना विचारला होता, तर इकडे शोईबउल्लाने "क्या निजाम सरकार के पास इन्सानियत बाकी है?" यासारखा प्रश्न विचारून आपल्या अग्रलेखातून निजाम-रझाकारांवर जोरदार हल्ला चढविला होता. शोईबउल्लांच्या आक्रमक लेखनामुळे इत्तेहादुल मुस्लिमीनचा प्रमुख कासीम रझवीचे

माथे 'इमरोज'च्या बातम्यांनी भडकले. दोन ते अडीच लाख सशस्त्र रझाकारांच्या निमलष्करी मुलकी सेनेचा अधिपती, फिल्ड मार्शल, साला-रे-आझम असणाऱ्या कासीम रझवीला शोईबउल्लाने 'इमरोज'च्या माध्यमातून घायाळ केले होते. त्यामुळे रझवी विलक्षण चवताळला होता. पण संस्थानातील जनतेला न्याय, हक्क मिळवून देण्यासाठी अन्यायाच्या विरोधात स्वतःच्या मनगटाच्या जोरावर उतरलेल्या शोईबउल्लाला त्याची काळजी नव्हती. अवघ्या २८ वर्षांचा हा तरुण ध्येयाने झपाटला होता! तो हिंदूंकडे हिंदू म्हणून नव्हे तर माणूस म्हणून पाहत होता. शोईबने २९ जानेवारी १९४८ रोजीच्या 'इमरोज' च्या अंकात लिहिलेल्या अग्रलेखामुळे कासीम रझवी व शोईबच्या संघर्षाने पेट घेतला 'दिन की सरकार और रात की सरकार' या नावाच्या अग्रलेखाने निजामासह रझवीला शोईबउल्लाने अक्षरशः उघडे केले. या अग्रलेखात त्यांनी नमूद केले होते की, 'हिंसेचे उत्तर प्रतिहिंसेने निजामास मिळत आहे. ही बाब चिंतेचीच आहे. निजाम व रझाकार ज्या हिंसात्मक कारवाया करीत आहेत त्याचा तीव्र धिक्कार करण्याचे धाडस शोईबउल्लाने अग्रलेखात दाखवले. रझाकार गांधी टोप्या घालून लोकांना लुटीत असल्याच्या घटनांचाही त्यांनी पर्दाफाश केला. तर अग्रलेखाच्या शेवटी ते लिहितात, इत्तेहादुल मुस्लिमीन व निजाम यांनी कितीही आदळआपट केली तरी संस्थानात स्वातंत्र्याचा सूर्य उगवणार आहेच!'^१

दरम्यान भारतीय लष्कराने बार्शीजवळील नानज गाव ताब्यात घेतल्याने सर्व संस्थानात रझाकारांनी त्याविरुद्ध 'नानज डे' साजरा केला. 'नानज डे' निमित्त हैदराबादेत जमरुद महलमध्ये इत्तेहादुल मुस्लिमीन तर्फे विराट सभेचे आयोजन करण्यात आले. १९ ऑगस्ट १९४८ रोजी झालेल्या या सभेत कासीम रझवीने विखारी भाषण केले. त्याचा रोख 'इमरोज' चे संपादक शोईबउल्ला वर होता. हजारो रझाकार सभेला आले होते. त्यांना पेटवणारे भाषण करताना रझवी म्हणाला, "अब इन पुतलियों को नचानेवाला, चाहे जो कोई भी हो, उससे मुझे सरोकार नहीं, मगर जो हाथ मुसलमानों के एकतेदार के खिलाफ मुसलमानों की इज्जत

१. हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील अज्ञात हुतात्मे, लेखक - डॉ. सतीश साळुंके, पृष्ठ ४०

और नामुस के खिलाफ उठता है, उस हाथ को गिर जाना चाहिए, कट जाना चाहिए!" संपादक शोईबउल्ला यांना रझवीने दिलेली ही सरळ सरळ धमकी होती. शोईबउल्लांना या पूर्वीही धमकीची अनेकपत्रे आली होती. पण ते अशा धमक्यांना भीक घालत नव्हते. सभेच्या दुसऱ्याच दिवशी २० ऑगस्ट १९४० रोजी शोईबउल्ला यांना धमकीचे आणखी एक पत्र मिळाले. त्यात लिहिले होते. "शोईब इमरोज बंद कर दो, अपनी कलम रोक दो वर्णा मौत के लिए तयार हो जावो".

दि.२१ ऑगस्ट १९४८. रात्रीचा एक वाजला होता. सर्वत्र सत्राटा होता. रझाकार व लष्कराच्या दहशतीमुळे हैदराबाद रात्री ८ वाजताच चिडीचूप होत असे. शोईबउल्ला व त्याचे मेव्हणे पत्रकार इस्माईलखान हे 'इमरोज' चे काम संपवून इमारतीच्या फाटकाबाहेर आले. दूरवर माणूस दिसत नव्हता. पथदिव्याच्या अंधुक प्रकाशात निर्मनुष्य रस्ता एखाद्या अजगरासारखा सुस्त पडला होता. दूरहून कुज्याचे विव्हळणे या वातावरणाला अधिकच भीतिदायक करीत होते. शोईबउल्ला व इस्माईलखान फाटकासमोरचा रस्ता ओलांडून लिंगमपल्ली रोडकडे निघाले. याच रस्त्यावर हाकेच्या अंतरावर ते राहत होते. इतक्यात या निरव शांततेत काही लोकांच्या धावण्याचा आवाज आला. शोईबउल्लांनी मागे वळून पाहिले तर पंधरा ते वीस माणसे हातात शस्त्रे घेऊन धावत येत होती. ती शोईबउल्लांजवळ येऊन थांबली. त्या पैकी एकाने त्यांना सलाम आलेक्कुम केला. शोईबने त्याला वाले कुम सलाम म्हणून उत्तर दिले. धावत आलेल्या लोकांपैकी एकाने शोईबउल्लाला विचारले. "इधरसे एक आदमी भागता हुआ आया था. वो किधर गया ?" शोईबउल्ला म्हणाले, "ऐसा कोई आदमी इधर से नहीं भागा". दुसऱ्याच क्षणात त्या लोकांनी शोईबउल्लांना पकडले. ते लोक रझाकार होते. शोईबउल्ला व इस्माईल खान निशस्त्र होते, तरीही शोईबउल्लांनी लाथेने दोनतीन रझाकार खाली पाडले. इस्माईलखान यांनीही प्रतिकार केला पण तेवढ्यात पाठीमागून मोईनखान नावाच्या रझाकाराने धाडधाड करून शोईबउल्लांच्या पाठीत गोळ्या झाडल्या. शोईबउल्ला खाली कोसळले. इस्माईल खानला रझाकार खाली पाडून तुडवू लागले. चवताळलेला एक धिप्पाड रझाकार हातात तलवार घेऊन पुढे आला. जखमी शोईबउल्लाला हाताला धरून दोन रझाकारांनी बळजबरी उभे केले. तलवार हातात घेतलेला रझाकार त्याच्यासमोर आला. "हमारे खिलाफ

लिखता है, हमारा होकर हमारे रियासत के खिलाफ इन्ही हाथों से लिखता है ना तू..? ले जिस हाथों से तुने यह बगावत की वही हाथ हम छोट डालेंगे.” आणि दुसऱ्याच क्षणात शोईबउल्लाचा उजवा हात एका वारात वेगळा केला गेला. बाजूला पत्रकार इस्माईलखान जखमी होऊन पडला होता. मग रझाकारांनी त्याच्याकडे मोर्चा वळवून त्याच्या उजव्या हाताचा पंजा तलवारीने वेगळा केला आणि सर्व पळून गेले.

पत्रकार इस्माईल खान

गोंधळ ऐकून आजूबाजूची माणसे गोळा झाली. जखमी शोईबउल्ला व इस्माईलला घरी नेण्यात आले. शोईबउल्ला पाहून त्यांच्या पत्नी व मुलीने जोरदार हंबरडा फोडला. शोईबउल्ला शेवटचे श्वास मोजीत होते. त्यांनी आपल्या थरथरत्या हातांनी आईचा हात हातात घेतला. या ही स्थितीत त्यांनी पत्नीला धीर दिला. म्हणाले “मै तो जा रहा हू, लेकिन तुम फिक्र न करना रामकिशन धूत और रामाचारी वकील तुम्हे मदत करेंगे”. मग एकटक ते आईकडे पाहत राहिले आणि त्याच अवस्थेत त्यांनी शेवटचा श्वास घेतला. आपल्या एकुलत्या एक मुलाची रझाकारांनी केलेली निर्घूण हत्या पाहून ती माउली स्तब्ध झाली होती. तिच्या डोळ्यांतले अश्रू गोठले होते. मृत शोईबउल्लाच्या केसातून हळूवारपणे बोटे फिरवत ती म्हणाली, “शोईब, बापू के मौत पर तुमने कहा था की, बापूने एक महान मौत पायी है, गांधी हँड ए ग्लोरियर्स डेथ, शोइब मेरे बेटे, तुमने भी एक महान मौत पायी है!” शोईबउल्लाच्या आईचे शब्द खरेच होते. महात्मा गांधीप्रमाणेच शोईबउल्लाचा मृत्यूसुध्दा एक ग्लोरियर्स डेथ, वैभवशाली मृत्यूच होता! आपल्या वैचारिक बांधिलकीसाठी आणि स्वीकारलेल्या ध्येयासाठी प्रसंगी बलिदान देऊन पत्रकार शोईबउल्लाने हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात धर्म निरपेक्षतेचे अद्वितीय उदाहरण भारतासमोर ठेवले. शोईबउल्ला यांचे हौतात्म्य त्या लोकांना समर्पक उत्तर ठरले, जे हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यास हिंदू-मुस्लिमांच्या लढ्याच्या रूपात पहात होते. राष्ट्रीय राजकारणाचाही जवळपास असाच दृष्टिकोन होता. पण शोईबउल्लाच्या हौतात्म्याने

त्यांना वस्तुस्थिती कळाली आणि हैदराबाद संस्थानाच्या मुक्ततेची तारीख जवळ आली. मानवता, सहिष्णुता, धर्मनिरपेक्षतेसाठी स्वधर्मियांविरुद्ध लढत शोईबउल्लांना हुतात्मा होण्याची संधीच जणू काळाने दिली. इतिहास अशी संधी पुन्हा पुन्हा देत नसतो. देशासाठी सर्वस्व अर्पण करण्याची संधी आली तर गमवता कामा नये. कारण ही संधी पुन्हा कधी मिळेल हे सांगणे कठीण आहे.

पत्रकार हुतात्मा शोईबउल्लांचे पार्थिव

तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू
आणि शेवटचा निजाम मीर उस्मानअलीखान (पोलीस अॅक्शननंतरचे छायाचित्र)

नंतरचा संग्राम.....

मराठवाड्याच्या भूमीने सतत निजामाच्या आसफिया राजवटीचा पराभवच केला. मराठवाड्याच्या भूमीत निजामाला कधीही विजय मिळाला नाही. हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील निजामाविरुद्ध पहिला उठाव बीड जिल्ह्यातच धर्माजी प्रतापरावाच्या रूपाने सन १८१८ मध्ये झाला. निजामाने आपले स्वतंत्र राज्य सन १७२४ मध्ये जाहीर केले; पण त्याच्या अवघ्या तिसऱ्याच वर्षी जालन्याजवळ सन १७२७ मध्ये बाजीराव पेशव्यांनी निजामाला पराभूत केले. १७७० मध्ये बीडकडे येणाऱ्या निजामाला उदगीर जवळच्या तांदूळज्याला गाठून मराठी फौजेने त्याला गुडघे टेकायला लावले. बीड जिल्ह्यातील राक्षसभुवन येथे १७७३ मध्ये माधवराव पेशव्यांनी निजामाला पुन्हा पाणी पाजले. पुढे १७९५ मध्येही तत्कालीन बीड जिल्ह्यातील खड्यांच्या लढाईत पुन्हा निजामाला पराभवाचे तोंड पहावे लागले. हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात याच बीड जिल्ह्याच्या भूमीने १९३५ ते १९४८ च्या दरम्यान निजामाची राजवट धुळीला मिळवणाऱ्या परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ या योद्ध्याच्या कर्तृत्वास जन्म दिला.

- हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा हा काँग्रेसचा होऊ शकला तो महात्मा गांधींमुळेच. गांधीजींमुळेच हा लढा धर्मनिरपेक्ष व सर्वसमावेशक झाला. स्टेट काँग्रेसचा सत्याग्रह मागे घेण्याच्या गांधीजींच्या योजनेनेच संस्थानातील हिंदू महासभा व आर्य समाजाचे लढ्यावरील वर्चस्व संपले, नव्हे हे कार्यकर्तेही लढ्याच्या मुख्य प्रवाहात सामील झाले.
- स्वामी रामानंद तीर्थ नावाच्या संन्याशाने कुठेही मठ बांधला नाही वा ते मठाधिपती झाले नाहीत. या संन्याशाने कुठल्याही धार्मिक कर्मकांडांत स्वतःला अडकून ठेवले नाही. त्यांनी भगवी वस्त्रे चढवली ती त्यागाचे प्रतीक म्हणून. स्वतःचा प्रपंच नाही, सत्ता संपत्तीची हाव नाही. एका देहाच्या पलीकडे या संन्याशाचे स्वतःचे म्हणून काहीच नव्हते. अशा थोर विभूतीस स्वातंत्र्योत्तर काळात राज्य व राष्ट्रीय राजकारणाने बहिष्कृत का करावे हेच कळत नाही.
- ज्या निजाम उस्मान अलीने हैदराबाद संस्थानातील जनतेवर अघोरी अत्याचार केले. लोकांच्या आया-बहिणींची बेअब्रू करणाऱ्या निजाम उस्मान अली याला हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र झाल्यानंतर भारत सरकारने हैदराबाद संस्थानचाच नामधारी राजप्रमुख केले. त्याच्या राजप्रमुख म्हणून होणाऱ्या शपथविधीच्या कार्यक्रमास स्वातंत्र्यसैनिक उपस्थित राहणे शक्यच नव्हते. या कार्यक्रमास अनुपस्थिती दाखवल्याबद्दल स्वातंत्र्यलढ्याचे नेते दिगंबरराव बिंदूना सरदार वल्लभभाई पटेलांनी खडसावले. कदाचित भारतीय राजकारणात मुस्लिमांना मुख्य प्रवाहात आणण्याच्या नावाखाली मतांसाठी लांगूनचालन करण्याचा हा आरंभीचा काळ असावा.
- १९५२ च्या निवडणुकीत मराठवाड्यात काँग्रेसचा मोठा पराभव झाला त्याला ब्राह्मण-ब्राह्मणेत्तर ही भावना कारणीभूत ठरली.
- स्वातंत्र्यानंतर स्वातंत्र्यसैनिकांची वाताहत झाली हे खरे. पण या वाताहतीला समाज किंवा शासनच नेहमी कारणीभूत होते असे नव्हे, तर त्यास काही प्रमाणात ते स्वतः तर काहींची वर्तणूकही कारणीभूत होती.
- लोकांसाठी सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या स्वातंत्र्यसैनिकांचा निवडणुकीत मात्र पराभव झाला. जे त्यागी स्वातंत्र्यसैनिक होते, उदा: विठ्ठल काटकर, धोंडाजी नागथई, शेख उमर, उध्दव गिरी, नारायणराव जुजगर हे निवडणूक राजकारणाच्या पटलावर मात्र दिसू शकले नाहीत.

- दलित व मुस्लिम समाजाचे अनेक जण स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी होते. असे असतानाही त्याचा लाभ घेण्यास ते त्या प्रमाणात समोर का आले नाहीत?
- रझाकारांच्या जुलुमानंतरही हिंदू महासभेला संस्थानातील जनतेने का प्रतिसाद दिला नाही?

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जवळपास तेरा महिन्यांनी हैदराबाद संस्थानाला स्वातंत्र्य मिळाले. १५ ऑगस्ट १९४७ ते १७ सप्टेंबर १९४८ हा तो काळ, जो हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामातील सर्वात भीषण व अत्याचाराचा होता. मुख्य प्रश्न उरतो की, देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर हैदराबाद संस्थानाला स्वातंत्र्य मिळण्यास तेरा महिने उशीर का लागला?

लढ्याचे नेते दिगंबरराव बिंदू यांना सरदार पटेलांनी स्पष्टपणे सांगितले होते की, स्वातंत्र्यानंतर वर्षभर तरी हा प्रश्न सोडवू शकणार नाही. त्याचे कारण म्हणजे 'ऑगस्टला भारत स्वतंत्र झाला तरी सुद्धा माऊंटबॅटन गव्हर्नर जनरल राहणार आणि इंग्रज सरसेनापती राहणारच. गव्हर्नर जनरल परत जाणे, भारतीय सरसेनापती पदाधिकार ग्रहण करणे या घटना घडण्यास स्थूलमानाने वर्ष लागणार. लष्करी कारवाई शिवाय हैदराबादचा प्रश्न सुटणार नाही. आणि ही कारवाई ब्रिटिश सरसेनापती व गव्हर्नर जनरल म्हणून निघून जाईपावेतो करता येणार नाही. म्हणून ही मंडळी वर्षभराचा वायदा करित होती.'^१ परिणामी 'या उशीरामुळे हैदराबाद संस्थातील जनतेला खून, कत्तली, बलात्कार, अत्याचार याची जी काही किंमत या तेरा महिन्यात द्यावी लागली तिचे प्रमाण बरेच मोठे आहे.'^२

हैदराबाद संस्थान मुक्ततेच्या आंदोलनाचा नायक इथला सर्वसामान्य माणूस होता. हे विधान भावनेच्या किंवा तर्काच्या आधारावर नव्हे तर वस्तुस्थितीवर आधारित आहे. संस्थानातला एक मोठा श्रीमंत गट निजामाचा आश्रित होता. भारत सरकार संस्थानमुक्ततेच्या या लढ्याकडे फार गांभीर्यनि पाहत होते याचे पुरावे कमी सापडतात. '२६ ऑगस्ट १९४७ ला सरदार वल्लभभाईंनी घोषणा केली की, हैदराबादचा प्रश्न जनतेच्या सार्वमताच्या आधारे सोडवण्यास आम्ही तयार आहोत. सर्वसामान्य जीवनावर व प्रशासनावर प्रचंड मुस्लिम

१. हैदराबाद: विमोचन आणि विसर्जन, लेखक- नरहर कुरुंदकर, पृष्ठ १३४

२. हैदराबाद: विमोचन आणि विसर्जन, लेखक- नरहर कुरुंदकर, पृष्ठ १३५

वर्चस्व असताना आणि रझाकार संघटना दहशत निर्माण करीत फिरत असताना जे सार्वमत घडेल त्याचा निर्णय पत्करण्यास वल्लभभाई तयार झाले नसते आणि जनतेला संपूर्ण मोकळीक वाटेल असे वातावरण तयार करण्यास हैदराबाद राज्य तयार झाले नसते. हैदराबाद सार्वमत हा केवळ घोषणेचा भाग होता.^१

हैदराबाद संस्थान भारतीय प्रजासत्ताकाशी जोडले जात असतानाच ज्या स्टेट काँग्रेसने हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व केले, ती मात्र दुभंगली. निजामाशी लढा चालू असतानाच स्टेट काँग्रेसमध्येही मोठा अंतर्गत संघर्ष पेटलेला होता. स्वार्थ, सत्तालोलुपता, हितसंबंध, कूटनीती एकीकडे तर दुसरीकडे निःस्वार्थ, त्याग, प्रामाणिकता व निस्सीम देशभक्ती यांच्यातला संघर्ष संस्थान स्वतंत्र होताच स्टेट काँग्रेसचे दोन तुकडे करूनच संपला. वरकरणी या संघर्षाचे जहाल विरुद्ध मवाळ असे स्वरूप असले तरी लढ्याचे खरे रूप वर सांगितल्याप्रमाणेच होते.

जहालांचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थांकडे होते. गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे व आ.कृ.वाघमारेसह मराठवाड्यातील प्रमुख मंडळी स्वामीजींसोबतच होती. बीड जिल्ह्यातून रामलिंग स्वामी, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, काशीनाथराव जाधव हे आरंभीपासून स्वामीजींसोबत होते. स्वामीजींच्या नेतृत्वाखाली स्टेट काँग्रेसला शह देण्यासाठी जनार्दनराव देसाईनी प्रतिसंघटना उभी केली. 'देसाई काँग्रेस विरुद्ध गोसावी काँग्रेस' असा तो सरळ संघर्ष होता. मवाळांकडून काशीनाथराव वैद्य, विनायक कोरटकर, एम.नरसिंहराव, बी.रामकृष्णराव, रामाचारी, रामकिशन धूत ही मंडळी होती. संस्थानमुक्ततेपेक्षा सत्तेचे राजकारण करीत निजामाशी सौदे करून पद मिळवण्यावर मवाळांचा जोर होता असा त्यांच्यावर आरोप होता. जहालांच्या तुलनेत मवाळांचे हात वरपर्यंत पोहोचले होते. केंद्रीय राजकारणाची दिशाभूल करून स्वामीजींना वेगळे पाडले जात असे. स्वामीजी पंडित नेहरू गटाचे म्हणून ओळखले जात. भारतीय काँग्रेसमध्ये पंडित नेहरू विरुद्ध सरदार वल्लभभाई पटेलांचा गट होता. या वादाचा परिणाम हैदराबाद संस्थानाच्या राजकारणाला भोगावा लागला. ज्या मवाळांनी निजाम सरकार व इत्तेहादुल मुस्लिमीनशी संगनमत करून १९४२ मध्ये हैदराबाद हे स्वतंत्र संस्थान राहिले पाहिजे या मागणीला पाठिंबा देणारे पत्रक काढले, ज्यांनी

१. हैदराबाद: विमोचन आणि विसर्जन, लेखक - नरहर कुरुंदकर, पृष्ठ १२८

१९३८ च्या सत्याग्रहाला विरोध केला त्याच मवाळांचे पुढे राजकारणात वर्चस्व निर्माण होऊन त्यातले अनेक जण मंत्री झाल्याची नोंद इतिहासाने करून ठेवली आहे.

हैदराबाद हे स्वतंत्र संस्थान राहिले पाहिजे या मागणीला पाठिंबा देणाऱ्या पत्रकावर दिगंबरराव बिंदू, श्रीधर वामन नाईक, काशीनाथराव वैद्य, जनार्दन देसाई, विनायक विद्यालंकार यांच्यासह अन्य मंडळीच्या सहचा होत्या.

- ज्यांचा स्वातंत्र्यसंग्रामातला सहभाग केवळ औपचारिक होता; त्यांनी मागच्या दाराने दिल्लीच्या नेत्यांच्या मदतीने सत्तेचा संग्राम मात्र जिंकला.

- हैदराबाद संस्थानातील सन १९३८ मधील सत्याग्रह आंदोलन अनेक अर्थाने उल्लेखनीय ठरते. मुख्य प्रवाहापासून जहालांना बाजूला फेकण्याच्या रणनीतीने पुढे चरमसीमा गाठली होती. स्वामीजींसह, गोविंदभाई श्रॉफ व आनंद कृष्ण वाघमारे बाजूला गेले. मवाळांची मात्र स्टेट काँग्रेससारखी बंदी लादलेली संस्था चालवून तुरुंगात जाऊन सरकारचा रोष पत्करण्याची हिंमत नव्हती. एम. नरसिंहराव आत्मगौरवाने म्हणतात की, 'ते स्वतः बी. रामकृष्णराव व कोंडा व्यंकटराव रेड्डी घटनात्मक मार्गावर निष्ठा ठेवणारे होते. त्यांनी कोणत्याच चळवळीत भाग घेतला नाही. नवल असे की, हे तिघेही पुढे पोलिस कारवाईनंतर सत्ताधारी बनले. बी. रामकृष्णराव तर मुख्यमंत्रीच बनले.'^१

सन १९३८ च्या सत्याग्रह आंदोलनातील अंतर्गत घडामोडी व हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या स्थापनेनंतरचे डावपेच एका अर्थाने तत्कालीन राजकारणात षडयंत्र आणि कूटनीतीचा वापर करून लायक लोकांना पायदळी तुडवण्याच्या विषवृक्षांचे बीजारोपणच होते. ज्यांना हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे पुढारीपण हवे होते पण प्रत्यक्षात रस्त्यावर उतरून सत्याग्रह करून निजामाची नाराजी स्वीकारण्याची ज्यांची हिंमत नव्हती, ते मात्र स्वातंत्र्यानंतर हैदराबाद सरकारमध्ये मंत्री झाले. आणि ज्यांच्या त्यागावर हा लढा उभा राहिला त्यांच्या नशिबी मात्र विलक्षण संघर्ष आला.

- ऐन सत्याग्रहाच्या प्रसंगी प्रतिष्ठित व स्वतःला जबाबदार आणि विशेष

१ फिफ्टी इयर्स ऑफ हैदराबाद. एम. नरसिंहराव यांचे आत्मचरित्र

म्हणजे गांधीवादी समजणारी मंडळीच सत्याग्रहाला विरोध करताना पाहून स्वामीजी अस्वस्थ झाले. त्यांनी मराठवाड्यातील प्रसिध्द कार्यकर्ते व परतूरच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष गोविंदभाई नानल यांना स्टेट काँग्रेसचे नेतृत्व करण्याची विनंती केली. ती त्यांनी मान्य करताच मवाळ खडबडून जागे झाले. पण हे जागेपण सत्याग्रहासाठी नव्हते तर नानलांनी अध्यक्षपद नाकारावे, स्वामीजींसारख्या सड्या फटिंगाला साथ देऊ नये म्हणून होते. पण नानलांनी मवाळांना त्यांची जागा दाखवत स्वामीजींना खंबीर साथ दिली. आणि स्वामीजींसारख्या एका जहाल क्रांतिकारकाच्या हातात १९३८ च्या सत्याग्रहाची मशाल दिली.

- सत्तेचा नवा खेळ सुरू झाला होता! प्रजासत्ताकाचा नवा आणि जो हवा तो अर्थ लावायचा हा आरंभीचा काळ होता. निजाम सरकारचे एक प्रमुख अली यावरजंग भारताचे परदेशात राजदूत झाले होते. पुढे पुढे तर ते महाराष्ट्राचेच राज्यपाल झाले! दुसऱ्या बाजूला स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आयुष्य वेचणारे, सर्वस्व अर्पण करणारे त्यागी स्वातंत्र्यसैनिक देशोधडीला लागले होते. स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी खर्च केलेल्या आयुष्याची परतफेड म्हणून त्यांच्या पुढच्या पिढ्याही मातीत मिसळल्या होत्या. जो तिरंगा हैदराबाद संस्थानावर फडकवण्यासाठी स्वातंत्र्यसैनिकांनी हालअपेष्टा सहन केल्या, तो तिरंगा फडकून हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन होताच दुसऱ्याच दिवशी या धाडसी, शूर, त्यागी, बहादूर स्वातंत्र्यसैनिकांना लुटारू, चोर, खुनी, दरोडेखोर, समाजद्रोही, गुन्हेगार ठरवून कस्पटासारखे बाजूला फेकण्यात आले. या स्वातंत्र्यसैनिकांपैकी जवळपास नव्वद टक्के लोक अशिक्षित असल्याने त्यांच्यापैकी कोणीही संस्थानात फडकलेल्या तिरंग्याचे आत्मचरित्र लिहू शकले नाहीत. स्वातंत्र्याचे गौरवशाली आंदोलन पूर्ण करणाऱ्यांना आरोपीच्या कठड्यात उभे राहावे लागले. हैदराबादच्या स्वातंत्र्यलढ्याचे निर्विवाद नायक असणाऱ्या स्वामीजींना कुटिल राजकारण्यांनी पूर्णतः बाजूला टाकले होते. या प्रक्रियेत केवळ सत्तालोलुप मवाळच होते असे नाही तर स्वामीजींच्या जवळची माणसेही या पापाचे धनी होते.

राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरावरील या राजकारणाने आता जिल्ह्याजिल्ह्यातही आपले रंग दाखवायला सुरुवात केली होती. बहुजन समाजातील हजारो स्वातंत्र्यसैनिक जे त्यांच्या राजकीय हक्कांविषयी कमालीचे अज्ञानी होते, त्यांचा संस्थानातील संधीसाधू, बोलघेवडे व पोपटपंची करणाऱ्यांनी

त्यांचा नेमका फायदा उचलायला सुरुवात केली. दुदैव असे की, निजामी राजवटीच्या वृत्तीचा अंश शिल्लक असणाऱ्या या नव्या निजामांनी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचे सैनिक म्हणून मान्यता मिळवण्यात कमालीचे यश मिळवले.

- संस्थानात मवाळ आणि जहाल यांच्या संघर्षाला आणखी एक सुप्त प्रवाह होता, तो म्हणजे संस्थानातील प्रबळ कम्युनिस्टांच्या खच्चीकरणाचा. कम्युनिस्ट मंडळी आपल्या तत्वांशी कमालीची बांधील होती. ती तडजोडवादी नव्हती. हा मवाळांच्या दृष्टीने मोठा अडसर होता. आंध्र महासभेत कम्युनिस्टांचे बऱ्यापैकी प्राबल्य होते. परिणामी १९४५ च्या दरम्यान मवाळांनी आंध्र महासभेतून बाहेर पडणे सोयीस्कर समजले. स्टेट काँग्रेसवरील बंदी उठवल्यावर ही मंडळी स्टेट काँग्रेसमध्ये आली. जुन्या लढाऊ आंध्र महासभेला ही संस्था कम्युनिस्टांच्या वर्चस्वाखाली आहे ही सबब पुढे करून तिला स्टेट काँग्रेसमध्ये संलग्न करून घेण्यास मवाळांनी नाकारले. या निर्णयानेच खरे तर फाटाफूटीचे बीज रोवले गेले. हैदराबाद संस्थानाच्या मुक्ततेसाठी उभारलेली एकजूट धुळीस मिळाली. अनियंत्रित राजेशाहीशी तडजोड करण्यास सतत विरोध करणारा कम्युनिस्ट विचारसरणीचा मोठा गट जो जनतेच्या चळवळीचा एक महत्त्वाचा भाग होता, तो बाजूला काढण्यात आला. परिणामी मवाळांना स्टेट काँग्रेसमध्ये आपले बस्तान बसविण्यास व तडजोडवादी राजकारण खेळण्याचा मार्ग मोकळा झाला. त्याचे दूरगामी परिणाम झाले. असे झाले नसते तर काँग्रेसचे आज आहे तसे स्वरूप कदाचित असले नसते.

-कम्युनिस्ट द्वेषाचा फायदा घेऊन मवाळांनी स्टेट काँग्रेसमधील बहुतांश जागा पटकाविल्या. तेलंगणातील किसान निजामाच्या अत्याचाराचा जोरदार विरोध चालू होता. हा लढा टिपेला गेला होता. स्टेट काँग्रेसचे अध्यक्ष स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी या भागाचा दौरा केला व या लढ्याला जाहीर पाठिंबा दिला. तर एम. नरसिंहराव सारखे त्यांचे मवाळ सहकारी मात्र निर्लज्जपणे या अत्याचाराचे समर्थन करित होते. किसान लढ्याला 'कम्युनिस्टांनी चिथावलेली वर्गीय हिंसक चळवळ' म्हणून संबोधले व ही चळवळ वेळीच दडपून टाकण्यात दिरंगाई केल्याबद्दल सरकारला दोष दिला. या अत्याचाराचा निषेध केल्याबद्दल स्वामीजी व त्यांच्या सहकारी यांच्यावर कम्युनिस्टधार्जिणेपणाचा आरोप केला. स्वामीजींवर शेवटपर्यंत हा आरोप केला गेला.

‘हैदराबादचे आंदोलन हे मोठ्या प्रमाणात सशस्त्र आंदोलन होते. या सशस्त्र आंदोलनाची अधिकृत जबाबदारी काँग्रेस संघटनेने घेतलेली होती. काँग्रेसने अधिकृतरीत्या सशस्त्र आंदोलनाची जबाबदारी स्वीकारण्याचा योग फक्त हैदराबादेत आला.’^१

-१७ सप्टेंबर १९४८ रोजी संस्थान स्वतंत्र झाले मात्र या काळात बीडसह मराठवाड्यातील असंख्य कार्यकर्ते हे तुरुंगात होते. बीड जिल्ह्यातील नारायणराव जोशी, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांच्यासह अनेक जण तुरुंगात होते. स्वतः स्वामीजी ही हैदराबादेत तुरुंगात होते. त्यांना त्याचदिवशी सोडण्यात आले.

जहाल-मवाळ हा संघर्ष उफाळून आलेला होताच. दिल्लीचे धोरण नेहमीच मवाळांना अनुकूल होते. शेवटी याला कंटाळून १९५० मध्ये गोविंदभाई श्राॅफ काँग्रेसमधून बाहेर पडले. काँग्रेस पुन्हा फुटली.

‘बीडला मराठवाडा प्रांतिकच्या सदस्यांची बैठक झाली. त्यात बाबासाहेब परांजपे व गोविंदभाई श्राॅफ या प्रभृतींचे राजीनामे मंजूर करण्यात आले. खरे तर ते या पूर्वीच काँग्रेसबाहेर पडले होते. बीडला केवळ एक औपचारिकता पूर्ण झाली. पुरोगामी शक्तीचे काँग्रेसमधील स्थान बेबाक झाले होते. बीडला या निर्णयावर शिक्कामोर्तब झाले.’^२

गोविंदभाईसोबत बीड जिल्ह्यातून काशीनाथराव जाधवही बाहेर पडले. बीडला जाधवांच्या हिंद वसतिगृहात मराठवाड्याच्या प्रमुख कार्यकर्त्यांची बैठक होऊन काँग्रेसबाहेर जाणाऱ्यांना रोखण्यासाठी कळवळून आवाहन केले गेले. त्याचा काही प्रमाणात उपयोग झाला पण बाबासाहेब परांजपे मात्र गोविंदभाई सोबतच गेल्याने त्यांना मानणारा बीड जिल्ह्यातील मोठा गट बाहेर पडला. पण स्वामीजीमुळे पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, रामलिंग स्वामी, रतनलाल कोटेचा, नारायणराव जोशी, नरहर कुलकर्णी-तुंगार, डॉ. तुकाराम भोले ही जिल्ह्यातील मंडळी काँग्रेसमध्येच राहिली. १९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांनी राजकारण ढवळून निघाले होते. ज्या जातीयवादाविरुद्ध काँग्रेस लढली तोच जातीयवाद आता निवडणुकांच्या राजकारणाचे मुख्य सूत्र होऊ पाहत होते. सत्तेच्या या

१. हैदराबाद: विमोचन आणि विसर्जन, लेखक- नरहर कुरुंदकर, पृष्ठ १२३

२. संघर्ष. (आ. कृ. वाघमारे यांच्या अग्रलेखांचा संग्रह) लेख: एका युगाला निरोप, पृष्ठ १६८

सारीपाटात इतर विशिष्ट समाजसमूह बाजूला फेकला जाऊ लागला होता.

दरम्यान गोविंदभाई व बाबासाहेब परांजपे यांनी 'लीग ऑफ सोशॅलिस्ट वर्कर्स' नावाचा पक्ष सुरू केला. बीडमधून काशीनाथराव जाधव त्यात होतेच. पण पुढे हा पक्ष सोडून जाधवांनी आपल्या सहकाऱ्यांसह शेतकरी कामगार पक्षात प्रवेश केला. पुढे शेकापमध्येही फूट पडली व त्यातून कामगार किसान पक्ष तयार झाला. क्रांतिसिंह नाना पाटील कामगार किसान पक्षाचे प्रमुख कार्यकर्ते होते. काशीनाथराव जाधवांसारख्या लढवय्या सैनिकाला शेकापमध्ये चालू असलेले चर्चेचे गुन्हाळ, कार्यक्रमांची किचकट आखणी व केवळ तात्त्विक चर्चा मान्य नव्हती. शेवटी गेवराईला १९५२ मध्ये कामगार किसान पक्षाचा भव्य मेळावा घ्यायचे ठरले. पक्षप्रमुख दत्ता देशमुखांसह क्रांतिसिंह नाना पाटील, काशीनाथराव जाधव मेळाव्याला उपस्थित होते. या मेळाव्यात रामराव आवरगावकर यांनी कॉ.व्ही.डी. देशपांडे व कॉ.चंद्रगुप्त चौधरींना जाणीवपूर्वक बोलावले होते. या मेळाव्यात खूप खडाजंगी होऊन शेवटी सर्वांनी भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे काम करायचा निर्णय झाला. जाधवांसह आवरगावकर कॉंग्रेस झाले. १९५२ च्या निवडणुका समोर येऊन उभ्या राहिल्या होत्या. या निवडणुकांमध्ये सर्व काँग्रेसविरोधी पक्ष एकत्र आले. त्यात भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी, लीग ऑफ सोशॅलिस्ट व कामगार किसान पक्ष यांचा समावेश होता. या सर्वांनी मिळून जनता 'लोकशाही आघाडी'ची स्थापना केली. या निवडणुकीत लोकसभेसाठी लोकशाही आघाडीने बाबासाहेब परांजपेंना उभे केले तर काँग्रेसने राज्यातील एक प्रमुख नेते श्रीधर वामनराव नाईकांना हैदराबादेतून बोलावून बीडमधून उभे केले. या काळात पुरुषोत्तमराव चपळगावकर जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. तर लोकशाही आघाडीचे काशीनाथराव जाधव प्रमुख होते. स्वातंत्र्याच्या समान ध्येयासाठी लढणाऱ्या दोन मित्रांना निवडणुकीच्या राजकीय अपरिहार्यतेने असे समोरासमोर उभे केले होते. बीड जिल्ह्याच्या लढ्याशी व लढ्यातील तळाच्या कार्यकर्त्यांशी स्वतः स्वामी रामानंद तीर्थ व बाबासाहेब परांजपेंचा खूपच कमी संपर्क आला.

काँग्रेसने पाटोद्यातून रतनलाल कोटेचा, गेवराईतून डॉ. तुकाराम भोले व केजमधून रामलिंग स्वामींना तिकिटे दिली. आष्टी तालुक्यात जातीय गणिताच्या गोळाबेरजेत नरहरराव कुलकर्णी बाजूला पडले व रखमाजी गावडे पाटील यांना उमेदवारी मिळाली. बीडमधून लोकशाही आघाडीने श्रीपतराव कदमांना

तिकीट दिल्याने त्यांच्या विरोधात तुल्यबळ उमेदवार म्हणून काँग्रेसने बापुसाहेब कदमांना उभे केले. तर अंबाजोगाईच्या द्विस्तरीय मतदार संघातून तिकीट देण्यास प्रदेश काँग्रेसने नारायणराव जोशींना सक्त विरोध केला तर याच मतदार संघातील दुसऱ्या राखीव जागेसाठी केशवराव कांबळे यांना प्रदेश काँग्रेसने तिकीट दिले पण दिल्लीतून जगजीवनराम यांनी हस्तक्षेप करून कांबळेंना वगळून ऐनवेळी द्वारकाप्रसाद मुक्ते यांना तिकीट दिले. पुरुषोत्तमरावांची इच्छा नसतानाही त्यांना अंबाजोगाईतून उभे राहण्यास परिस्थितीने भाग पाडले.

गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे यांच्या नेतृत्वाखालील 'जनता लोकशाही आघाडी' बीड जिल्ह्यात काँ.काशीनाथराव जाधवांच्या नेतृत्वाखाली लढत होती. आघाडीने गेवराईतून रामराव आवरगावकरांना, बीडमधून श्रीपतराव कदम, माजलगावातून डॉ. लिंबाजीराव पानसंबळ, अंबाजोगाईतून वामनराव देशमुख व पाटोदद्यातून काँ. काशीनाथराव जाधव यांना उभे केले गेले. काशीनाथरावांवर जिल्ह्याच्या प्रचाराची जबाबदारी होती. तीच स्थिती अंबाजोगाईतून पुरुषोत्तमराव चपळगावकरांची होती. पाटोदद्यातून रतनलाल कोटेचा यांनी अनपेक्षितपणे काशीनाथराव जाधव यांचा पराभव केला. तर अंबाजोगाईतही वामनराव देशमुखांनी चपळगावकरांचा पराभव केला. गेवराईत रामराव आवरगावकर, बीडमध्ये श्रीपतराव कदम, माजलगावातून डॉ.लिंबाजीराव पानसंबळ, आष्टीतून रखमाजी गावडे, केजमधून रामलिंग स्वामी व अंबाजोगाईच्या राखीव जागेवर काँग्रेसचे द्वारकादास मुक्ते विजयी झाले. तर लोकसभेसाठी बाबासाहेब परांजपेंनी श्रीधर वामन नाईकांचा पराभव करून ते बीड जिल्ह्याचे पहिले खासदार झाले. १९५२ च्या निवडणुकीत बीड जिल्ह्यात काँग्रेसचा दारुण पराभव झाला. काँ.जाधवांप्रमाणेच गोविंदभाई श्रॉफ यांना औरंगाबादेत पराभवाला सामोरे जावे लागले. काँ. काशीनाथरावांनी १९५७ मध्ये पुन्हा भाकप तर्फे बीड जिल्हा लोकसभेची जागा लढवली त्यात त्यांचा पराभव झाला. पुढे १९६२ च्या विधानसभेसाठी मात्र ते बीड मतदारसंघातून मताधिक्याने निवडून आले. बीड जिल्ह्यात कम्युनिस्टांचे काम व्यापक प्रमाणात वाढले होते. पुढे १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत आघाडीच्यावतीने बीड जिल्हा मतदारसंघातून लोकसभेसाठी क्रांतिसिंह नाना पाटलांना तर बीड विधानसभा मतदारसंघातून काँ.काशीनाथराव जाधव यांना आघाडीने उभे केले. तर आष्टीतून काँ.निवृत्तीराव उगले, चौसाळ्यातून काँ.विश्वनाथ दराडे, गेवराईतून आघाडीने

पुरस्कृत केलेले शाहूराव पाटील आदी जण विजयी झाले. लोकसभेसाठी क्रांतिसिंह नाना पाटील बहुमताने विजयी झाले. कॉ.जाधव मात्र अवघ्या दोनशे मतांनी बीडमधून पराभूत झाले.

हैदराबाद राज्याचे विभाजन व्हावे व मराठवाड्याचे इतर मराठी भाषिक भागांसह महाराष्ट्रात विलीनीकरण व्हावे अशी मागणी स्वामी रामानंद तीर्थानी पंडित नेहरुंच्या भूमिकेविरुद्ध जाऊन घेतली होती. शेवटी १ नोव्हेंबर १९५६ ला राज्य पुनर्रचनेनंतर मराठवाडा मुंबईत सामील झाला. परंतु हैदराबाद संस्थानाच्या लढ्यात मराठवाड्यातील ज्या कार्यकर्त्यांनी जीवापाड संघर्ष केला होता. त्यापैकी कोणालाही मुंबईच्या नव्या नेतृत्वात स्थान नव्हते. त्यामुळे या कार्यकर्त्यांत पोरकेपणाची भावना निर्माण होऊन त्यांना वैफल्य आले. सत्तेबाहेर राहून काम करू इच्छिणाऱ्यांसाठी काँग्रेसजवळ कोणताही कार्यक्रम नव्हता. परिणामी काँग्रेसच्या विचाराचे सच्चे पाईक बाजूला होऊ लागले आणि संधीसाधूंची गर्दी वाढू लागली. ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांचे पुढील मत तत्कालीन परिस्थितीवर अधिक प्रकाश टाकते ते म्हणतात, 'संघटनेत सत्तेत न जाऊ इच्छिणाऱ्या कार्यकर्त्यांसाठी काही स्पष्ट कार्यक्रमही नव्हता. त्यामुळे माझ्या सारख्यांना संघटनेत काही काम उरले नव्हते. ही परिस्थिती वर्ष दीड वर्ष सहन केल्यानंतर मी काँग्रेस संघटनेचा त्याग करण्याचा निर्णय घेतला. माझ्याबरोबर मधुसूदनराव वैद्य, भगवानराव येवतेकर, प्रल्हादराव देशमुख, सदाशिवराव लऊळकर, भालचंद्र सुराणा, वगैरे मंडळी काँग्रेसबाहेर पडली.' पुढे सप्टेंबर १९५७ मध्ये चपळगावकरांनी काँग्रेस सोडली. नंतर ते कोणत्याही राजकीय संघटनेचे सभासद झाले नाहीत.

सशस्त्र कॅम्पवरील स्वातंत्र्यसैनिकांचे १७ सप्टेंबर १९४८ नंतर अतोनात हाल झाले. ऐन उमेदीच्या भरात स्वातंत्र्यलढ्यात उतरल्याने शिक्षणापासून वंचित राहावे लागले. काही जण अविवाहितच राहिले तर विवाहितांना कुटुंबसौख्याचा त्याग करून बायका-मुलांपासून वेगळे राहावे लागले. त्यामुळे मुलांची व कुटुंबाची आबाळ झाली होती. परंपरागत कामाची सवय तुटली होती. गावाकडील घरदार, संपत्ती निजामाच्या पोलिस व रझाकारांनी लुटली होती. दंडाच्या रकमेपोटी घरादारासह पुरस्कृत केलेले शाहूराव पाटील आदी जण विजयी झाले.

१. घडून गेलेली गोष्ट. लेखक: पुरुषोत्तम नारायण चपळगावकर, पृष्ठ ८९

लोकसभेसाठी क्रांतिसिंह नाना पाटील बहुमताने विजयी झाले. कॉ.जाधव मात्र अवघ्या दोनशे मतांनी बीडमधून पराभूत झाले.

हैदराबाद राज्याचे विभाजन व्हावे व मराठवाड्याचे इतर मराठी भाषिक भागांसह महाराष्ट्रात विलीनीकरण व्हावे अशी मागणी स्वामी रामानंद तीर्थानी पंडित नेहरुंच्या भूमिकेविरुद्ध जाऊन घेतली होती. शेवटी १ नोव्हेंबर १९५६ ला राज्य पुनर्रचनेनंतर मराठवाडा मुंबईत सामील झाला. परंतु हैदराबाद संस्थानाच्या लढ्यात मराठवाड्यातील ज्या कार्यकर्त्यांनी जीवापाड संघर्ष केला होता. त्यापैकी कोणालाही मुंबईच्या नव्या नेतृत्वात स्थान नव्हते. त्यामुळे या कार्यकर्त्यांत पोरकेपणाची भावना निर्माण होऊन त्यांना वैफल्य आले. सत्तेबाहेर राहून काम करू इच्छिणाऱ्यांसाठी काँग्रेसजवळ कोणताही कार्यक्रम नव्हता. परिणामी काँग्रेसच्या विचाराचे सच्चे पाईक बाजूला होऊ लागले आणि संधीसाधूंची गर्दी वाढू लागली. ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक पुरुषोत्तमराव चपळगावकर यांचे पुढील मत तत्कालीन परिस्थितीवर अधिक प्रकाश टाकते ते म्हणतात, 'संघटनेत सत्तेत न जाऊ इच्छिणाऱ्या कार्यकर्त्यांसाठी काही स्पष्ट कार्यक्रमही नव्हता. त्यामुळे माझ्या सारख्यांना संघटनेत काही काम उरले नव्हते. ही परिस्थिती वर्ष दीड वर्ष सहन केल्यानंतर मी काँग्रेस संघटनेचा त्याग करण्याचा निर्णय घेतला. माझ्याबरोबर मधुसूदनराव वैद्य, भगवानराव येवतेकर, प्रल्हादराव देशमुख, सदाशिवराव लऊळकर, भालचंद्र सुराणा, वगैरे मंडळी काँग्रेसबाहेर पडली.' पुढे सप्टेंबर १९५७ मध्ये चपळगावकरांनी काँग्रेस सोडली. नंतर ते कोणत्याही राजकीय संघटनेचे सभासद झाले नाहीत.

सशस्त्र कॅम्पवरील स्वातंत्र्यसैनिकांचे १७ सप्टेंबर १९४८ नंतर अतोनात हाल झाले. ऐन उमेदीच्या भरात स्वातंत्र्यलढ्यात उतरल्याने शिक्षणापासून वंचित राहावे लागले. काही जण अविवाहितच राहिले तर विवाहितांना कुटुंबसौख्याचा त्याग करून बायका-मुलांपासून वेगळे राहावे लागले. त्यामुळे मुलांची व कुटुंबाची आबाळ झाली होती. परंपरागत कामाची सवय तुटली होती. गावाकडील घरदार, संपत्ती निजामाच्या पोलिस व रझाकारांनी लुटली होती. दंडाच्या रकमेपोटी घरादारासह लोकांनी जमा केलेली सोन्या-चांदीची लक्षावधी रुपयांची संपत्ती

१. घडून गेलेली गोष्ट. लेखक: पुरुषोत्तम नारायण चपळगावकर, पृष्ठ ८९.

सरकार जमा न करता स्वतःजवळ ठेवल्याच्या आरोपावरून बीड जिल्ह्यातील स्टेट काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते नारायणराव जोशींना पिंपूटकरांनी अटक केली. पुढे ते निर्दोष सुटले.^१

निवडणुकीच्या राजकारणाची व सरकारशाहीची अशी लढाई चालू असतानाच या लढ्याचे प्रणेते स्वामी रामानंद तीर्थानाही नंतरचा मोठा संग्राम लढायचा होता. हा संग्राम स्वकीयांशीच होता. मवाळांना त्यांचे नेतृत्व नको होते. त्यामुळे स्वामीजींविरुद्ध मवाळ मंडळी पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि विशेषतः सरदार वल्लभभाई पटेलांकडे कागाळ्या करून स्वामीजींच्या विषयी गैरसमज पसरवण्यासाठी क्रियाशील झाली होती. वृत्तपत्रांतूनही त्यांच्यावर मवाळ खोटे आरोप करित त्यामुळे शेवटी स्वामीजींनी कंटाळून स्टेट काँग्रेसचे अध्यक्षपद सोडले.

मवाळ गटाच्या आरोपाचे निराकरण करण्यासाठी स्वामीजी सरदार पटेलांना जाऊन भेटले पण झाले उलटेच. पटेलांनी त्यांना उमरी बँकेच्या लुटीचा हिशोब मागून या रकमेतून चालणाऱ्या 'न्यू लाईफ', 'साधना', 'नई जिंदगी' व 'फ्रिडम' सारख्या पुरोगामी विचाराच्या वृत्तपत्रांना तातडीने बंद करण्यास सांगितले. 'असे दिसते की नोव्हेंबर १९४९ मध्ये वल्लभभाईबरोबर झालेल्या चर्चेत उमरी बँकेच्या लुटीच्या पैशातून मुद्रणालय व 'न्यू लाईफ', 'नई जिंदगी' सारखी दैनिके चालवली जाणे बरोबर नाही, असे वल्लभभाईंनी सांगितले. या मुद्रणालयाची व वृत्तपत्रांची मालमत्ता विकून ते पैसे मूळ निधीत जमा करावेत अशीही त्यांनी सूचना केली.^२ या चर्चेनंतर स्वामी रामानंद तीर्थानी वल्लभभाई पटेलांना एक पत्र पाठवले. त्यात त्यांनी म्हटले आहे की, 'चारही नियतकालिकांचे प्रकाशन डिसेंबरच्या शेवटापूर्वी बंद करण्यात येईल व मुद्रणालय विकून टाकून त्याची रक्कम संस्थेच्या निधीतच जमा केली जाईल.' याच बैठकीत स्टेट काँग्रेसच्या निवडणुकीतून स्वामीजींना त्यांचा उमेदवारी अर्ज मागे घेण्यासही सुचवण्यात आले. ज्या निवडणुकीमुळे स्वामीजींना ही वागणूक मिळत होती; ती निवडणूक ९ डिसेंबर १९४९ रोजी होऊन दिगंबरराव बिंदू अविरोधपणे अध्यक्ष निवडले गेले.

१९५२ च्या पहिल्या लोकसभा निवडणुकीत स्वामीजी गुलबर्गातून ५६००० मते घेऊन विजयी झाले. पुढे १९५७ च्या लोकसभा निवडणुकीत ते

१. हैद्राबादचा मुक्तिसंग्राम आणि आम्ही, लेखक- श्रीनिवास खोत, दिगंबर विधे, पृष्ठ-१६०

२. कर्मयोगी संन्याशी, लेखक: नरेंद्र चपळगावकर, पृ.३०८

औरंगाबादमधून विजयी झाले. दोन्ही वेळेस स्वामीजींना मंत्रिमंडळापासून दूर ठेवले गेले. तिसऱ्यांदा पंडित नेहरूंनी त्यांना निवडणूक लढवण्याची विनंती केली. स्वामीजींनी ती नम्रपणे नाकारली. दुसरीकडे ज्या निजामाच्या कचाट्यातून हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र झाले, त्या निजाम उस्मानअलीला हैदराबादचा राजप्रमुख बनवण्याचा निर्णय भारत सरकारने घेतला. प्रजासत्ताक दिनाच्या दिवशीच '२६ जानेवारी १९५० रोजी निजामाने बागेआममधील ज्युबिली हॉलमध्ये हैदराबाद राज्याचा राजप्रमुख म्हणून शपथ घेतली.'^१ या शपथ विधी सोहळ्याचे स्टेट काँग्रेसला निमंत्रण देण्यात आले. ज्या शत्रूविरुद्ध लढलो तोच आता रीतसर राज्यप्रमुख होणार हे प्रजासत्ताकाचे नवे रूप पाहून स्टेट काँग्रेससह सगळे स्वातंत्र्यसैनिक हादरले होते. नव्या लोकशाहीचे नवे अर्थ लोकांना समजू लागले होते. स्वामीजी किंवा बिंदू या कार्यक्रमाला उपस्थित राहणे शक्यच नव्हते. सरदार वल्लभभाई पटेल त्यामुळे भडकले. त्यांनी 'अशा कार्यक्रमाला गैरहजर राहणे हा भारतीय संविधानाचा अपमान असून हे एक अनुचित पाऊल आहे.'^२ या शब्दात त्यांनी बिंदूंना लिहिले. दुसरी आणखी मजेशीर गोष्ट म्हणजे 'हैदराबाद शिष्टमंडळाचे नेते जरी इतर कोणी असले तरी या शिष्टमंडळाचे चिटणीस नबाबअलियावर जंग बहादूर हे असत. हे नबाबसाहेब पुढेही भारताच्या राजकीय पेचावर महत्त्वाचे पुरुष राहिले आणि महाराष्ट्राचे राज्यपाल म्हणून वारले.'^३

या सगळ्या घडामोडींचा परिणाम गावपातळीच्या कार्यकर्त्यांवर होत होता. एके काळी धर्मांध इत्तेहादुल मुस्लिमीनचे अध्यक्ष असणारे अबुल हसन सय्यद अली आता दिगंबरराव बिंदूंच्या अध्यक्षतेखालील स्टेट काँग्रेसच्या कार्यकारिणीचे सन्माननीय सदस्य झाले होते आणि स्वामी रामानंद तीर्थांना मात्र त्यातून वगळण्यात आले होते!

'स्वामीजींनी जे एक पत्र सरदार पटेलाना पाठवलेले दिसते त्यात प्रशासन पक्षपाती वागत आहे, सशस्त्रलढ्याची टिंगल उडविली जात आहे, आंदोलनकर्त्यांची गुंड, समाजद्रोही म्हणून निर्भर्त्सना केली जात आहे असे कळविले आहे. यात वेलोडींना दम अथवा समज दिल्याचे किंवा स्वामीजींना तुमची भूमिका योग्य आहे असे कळविल्याचे दिसत नाही. त्यामुळे सरदारांचा वेलोडी आदींना पाठिंबा तर नव्हता ना? अशी शंका घेण्यास जागा आहे.'^४

१/२. कर्मयोगी संन्यासी. लेखक- नरेन्द्र चपळगावकर, पृष्ठ ३१४

३. हैदराबाद: विमोचन आणि विसर्जन, लेखक: नरहर कुरुंदकर, पृष्ठ १३१

४. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि गोविंदभाई श्रॉफ. लेखक- डॉ. शाम कदम, पृष्ठ ४०

इतकेच काय पण पुढे 'इत्तेहादुल मुस्लिमीनचे अध्यक्ष असलेले अबूल हसन सय्यदअली आता स्टेट काँग्रेस कार्यकारिणीचे सभासद झाले होते'^१

काँग्रेसच्या या सगळ्या मुस्लिम एकीकरणाला फारसा प्रतिसाद मिळत होता असे नाही. त्यात त्यांचा धर्मनिरपेक्षतेचा उद्देशही फारसा सफल होताना दिसत नव्हता. 'राजकारणाविषयी मुस्लिम समूहाच्या या नव्या राजकीय वर्तणुकीमध्ये अशी कोणतीही नवी गोष्ट नव्हती जी धर्मनिरपेक्षता व धर्मनिरपेक्ष भारतीय समाजाला प्रोत्साहन देऊ शकेल. मुस्लिमांची राजकीय एकात्मतेसाठी पहिली अट होती ती त्यांच्या संप्रदायाला एक स्वतंत्र राजकीय शाखा मानणे.'^२

१५ मार्च १९५० रोजी गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे, काशीनाथराव जाधव, आ.कृ. वाघमारे, सं.कृ.वैशंपायन यांनी काँग्रेसचा राजीनामा दिल्यावर २ ऑक्टोबर १९५० रोजी स्वामीजींनी स्वतः पंडित नेहरूंना पत्र पाठवून गोविंदभाई श्रॉफ, बाबासाहेब परांजपे, काशीनाथराव जाधव, आ.कृ. वाघमारे, सं.कृ.वैशंपायन ही फार महत्त्वाची मंडळी आहे, ही मंडळी परत काँग्रेसमध्ये येणे आवश्यक आहे. अशी विनंती केली पण पंडित नेहरूंनी त्याला प्रतिसाद दिला नाही. शेवटच्या दिवसात स्वामीजी काही दिवस अंबाजोगाईत होते. योगेश्वरी महाविद्यालयाच्या नागापूरकर सभागृहाला जोडून असणाऱ्या लहानशा खोलीत ते राहत. त्यांना महाविद्यालयाचा सेवक गफूर हा रिगल हॉटेलमधून डबा आणून देत असे. ज्यांनी आरंभी स्वामीजींना मोठे बळ दिले ते बाबासाहेब परांजपे हाकेच्याच अंतरावर असणाऱ्या हॉस्टेलच्या रेक्टररूम मध्ये राहत. त्यांची पत्नी याच कॉलेजात इंग्रजी विषयाच्या प्राध्यापिका झाल्या होत्या. मतभेदामुळे बाबासाहेब परांजपे स्वामीजींना भेटत नव्हते.

एके दिवशी स्वामीजी शांतपणे अंबाजोगाईतून निघून गेले. आजारी असलेल्या स्वामीजींना त्यांचा निकटच्या स्नेह्याने असे बहिष्कृत करणे अस्वस्थ करणारे होते. पस्तीस वर्षांपूर्वी स्वामीजी जेव्हा अंबाजोगाईत आले तेव्हा ते गावाच्या आकर्षणाचा, आदराचा व श्रद्धेचा विषय होते. त्यांनी सुरू केलेले काम हा गावाच्या सार्वजनिक जीवनाचा केंद्रबिंदू होता. सर्वांच्या मनात सुप्तपणे अस्तित्वात असलेल्या स्वातंत्र्याकांक्षेचे स्वामीजी मापदंड झाले होते! आज सारे बदलून गेले होते. दिशाहीन सार्वजनिक जीवनात स्वामीजी आणि त्यांचे कार्य संदर्भहीन

१. कर्मयोगी संन्यासी. लेखक- नरेन्द्र चपळगावकर, पृष्ठ ३४३

२. भारतीय स्वतंत्रता संग्राम का इतिहास. लेखक: रामगोपाल, पृष्ठ १९३

ठरवले जात होते.

हैदराबाद संस्थानाच्या पहिल्या स्वातंत्र्यसंग्रामापेक्षा स्वातंत्र्यानंतरचा दुसरा संग्राम अधिक हृदयद्रावक होता. निजामाशी झालेल्या संग्रामाचा अध्याय संपला होता. पण दुसऱ्या संग्रामाने लोकशाही, प्रजासत्ताक, जनतेचे जनतेसाठीच राज्य या सगळ्या संकल्पनांना व्यावहारिक अर्थ द्यायला आरंभ केला होता. या अध्यायाच्या दुःखगाथेची पाने काळ अद्यापही लिहीत आहे.

निष्ठावंत गांधीवादी सरोजनी नायडू या हैदराबादच्या असूनही हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात त्यांचा सहभाग फारसा का जाणवत नाही? हा प्रश्न पडतो. 'सरोजनी नायडू यांची कन्या पद्मजा नायडू यांनी १९३९ साली निजामाने दिलेल्या सुधारणांवर कडाडून टिका केली. तेव्हा निजामाने एक फर्मान काढून डॉ. नायडूंना तंबी दिली की, 'बाप या नात्याने त्यांनी मुलीस प्रक्षोभक भाषणे करण्यापासून दूर ठेवावे नाही तर एखाद्या साहसी इसमाने त्यांच्या मुलीच्या जीवितावर व अब्रूवर हल्ला केला तर त्याची सर्वस्वी जबाबदारी प्रक्षोभ निर्माण करणाऱ्या अपराध्यावर असेल.'^१ निजामाच्या अशा धमक्यांना सरोजनी नायडू यांनी भीक घातल्याने पुढील काळात त्या हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाविषयी त्यांनी सावधपणाची भूमिका घेतल्यासारखे वाटते.

'गांधीजींच्या आदेशावरून १९४२ हैदराबादेतही लढा उभारला गेला. निजामाने 'आझाद हैदराबाद' ही कल्पना पुढे मांडली. जहालांनी आंदोलनाव्दारे याला विरोध केला. पण मवाळांनी इत्तेहादुलशी व निजामाशी संधान बांधले होते, हे स्पष्ट होते. कारण त्यांनी तसे पत्रकच काढले होते. या पत्रकावर २१ नेत्यांच्या सह्या होत्या. त्यात काशीनाथराव वैद्य, बी. रामकृष्णराव, जनार्दनराव देसाई, या मवाळ तर श्रीधर नाईक, दिगंबरराव बिंदू या जहालांचा समावेश होता.' पैकी बी. रामकृष्णराव हे हैदराबाद भारतात विलीन झाल्यानंतर मुख्यमंत्री झाले.!'^२ पुढे १९५२ च्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत बीड मतदारसंघातून लोकसभेसाठी बाबासाहेब परांजपेंच्या विरोधात काँग्रेसतर्फे श्रीधर नाईक उभे होते. अर्थात त्यांचा बीडकरांनी दारुण पराभव केला.

१. सन्यस्त स्वातंत्र्य सेनानी पृ. स्वामी रामानंद तीर्थ. लेखक- डॉ. तारा परांजपे, पृष्ठ १०१

२. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि गोविंदभाई श्रॉफ. लेखक: डॉ. शाम कदम, पृष्ठ ३६

कार्मनाथराव वैद्य
उमरी, महाराष्ट्र परिषद, सेलू
अधिदेशनाचे अध्यक्ष

दिगंबरराव किंदू स्टेट कॅम्प
कृषिसहायिनीचे अध्यक्ष व महाराष्ट्र परिषद,
सेलू, अधिदेशनाचे अध्यक्ष

बी. रामकृष्णराव

बी. प्रीधर बामन नाईक महाराष्ट्र परिषद,
औरंगाबाद अधिदेशनाचे अध्यक्ष

- हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामाचे वैशिष्ट्य असे की, महात्मा गांधीजी व अहिंसेवर नितांत श्रद्धा असलेल्या कार्यकर्त्यांनी या लढ्यात हाती शस्त्र घेतले. विशेष म्हणजे हाती शस्त्र घेणारा माणूस या लढ्यात सत्याग्रही करत होता. या दृष्टीने एकूण भारतीय चळवळीतला हा एकमेव लढा म्हणायला हवा.

- हिंदू महासभेसारखी संघटना भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात सशस्त्र लढ्यात अग्रेसर होती; पण हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात निजामाविरूद्ध लढताना मात्र निःशस्त्र लढा का देते? भागानगर निःशस्त्र प्रतिकार मंडळ स्थापून सत्याग्रहाचे थेट नाव न देता त्याच प्रकारचे आंदोलन करते.

- हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात जहाल आणि मवाळ असे दोन गट होते. त्यात मराठवाड्यातील बहुसंख्य मंडळी जहाल होती तर तेलंगणा व कर्नाटकातील बहुसंख्य मंडळी मवाळ होती. त्याचे कारण म्हणजे तेलंगणा व कर्नाटकातील बरीच नेते मंडळी गर्भश्रीमंत होती. त्यांच्याकडे हजारो एकर जमिनी होत्या. त्या जमिनी टिकवून आपली प्रतिष्ठाही टिकवण्यासाठी ही मंडळी या लढ्याचा वापर करित होती. त्यामुळे 'मवाळ धोरण' हे त्यांच्या या व्यवहाराचा भाग झाले होते. त्यामुळे निजामाची त्यांच्यावर कृपा होती हे दिसून येते. मराठवाड्यातील नेते मंडळी मात्र मध्यमवर्गीय होती. त्यांना काहीही टिकावायचे नव्हते. उलट स्वातंत्र्य मिळवणे हेच त्यांचे ध्येय होते. त्यासाठी प्रसंगी प्राणत्याग करायलाही ते पुढे मागे पाहत नव्हते. परिणामी आपोआपच त्यांच्या वृत्तीत जहालपणा आला.

- भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील 'जहाल व मवाळ' ही संकल्पना हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील 'जहाल व मवाळ' यांना लागू होत नाही. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील जहाल व मवाळवाद हा परस्पर विरोधी वैचारिक भूमिकेचा

परिणाम होता. पण हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यातील जहालवाद प्रतिक्रियावादी होता तर मवाळवाद हा निजामाशी तडजोडी करण्यासाठी वापरला गेलेला व्यवहारवाद होता. इथे परस्पर विरोधी भूमिका असली तरी ती दुय्यम होती.

- निजाम व कासीम रझवीच्या रझाकारांनी जाणिवपूर्वक हिंदूंना जगणे कठीण केले व त्याच वेळी भारतातील मुस्लिमांना हैदराबाद संस्थानात येण्याचे आवाहन केले. निजाम व कासीम रझवीची ही भूमिका वर वर धर्माधतेची वाटत असली तरी त्याचे मूळ कारण निराळे होते. ते असे की, हैदराबाद संस्थानात मुस्लिमांची लोकसंख्या वाढवण्याचा तो एक भाग होता. दलितांचे धर्मांतर करण्याचा प्रयत्न हा ही त्याचाच एक भाग होता.

- भारतात लहान मोठी जवळपास ५६२ संस्थाने होती. या संस्थानात हैदराबाद संस्थान निराळे होते आणि तसे ते एकमात्र संस्थान होते. त्याच वैशिष्ट्यांमुळे निजाम हैदराबादला स्वतंत्र राष्ट्राचा दर्जा मिळावा या मागणीसाठी युनोत गेला होता. हैदराबाद संस्थानाचे वैशिष्ट्य असे होते की, निजाम स्वतःला मुघलांचा वारस समजत होता. इंग्रजांनी मुघलांकडून भारत जिंकून घेतला; आता इंग्रज गेले तेव्हा हा भारत आपण मुघलांचे वारसदार असल्याने तो आपणास परत मिळावा असे त्याचे मत होते.

-महत्त्वाचे म्हणजे केवळ हैदराबाद संस्थानाच्या सीमांनाच सील केले गेले होते. अन्य संस्थानात सहज जाता येत असे पण हैदराबाद संस्थानात प्रवेश करतांना मात्र कडक तपासणी होत असे. हैदराबाद संस्थानचे स्वतःचे असे चलन होते. त्यास 'हल्ली' म्हणले जात. हैदराबाद संस्थानला स्वतःचे सैन्य होते. संस्थानाची भाषा व लिपी वेगळी होती, संस्थानाचा ध्वज निराळा होता. आणि विशेष म्हणजे या संस्थानात 'वंदे मातरम्' म्हणणे राष्ट्रद्रोह समजला जात होता. अन्य संस्थानात मात्र 'वंदे मातरम्' म्हणायला मोकळीक होती.

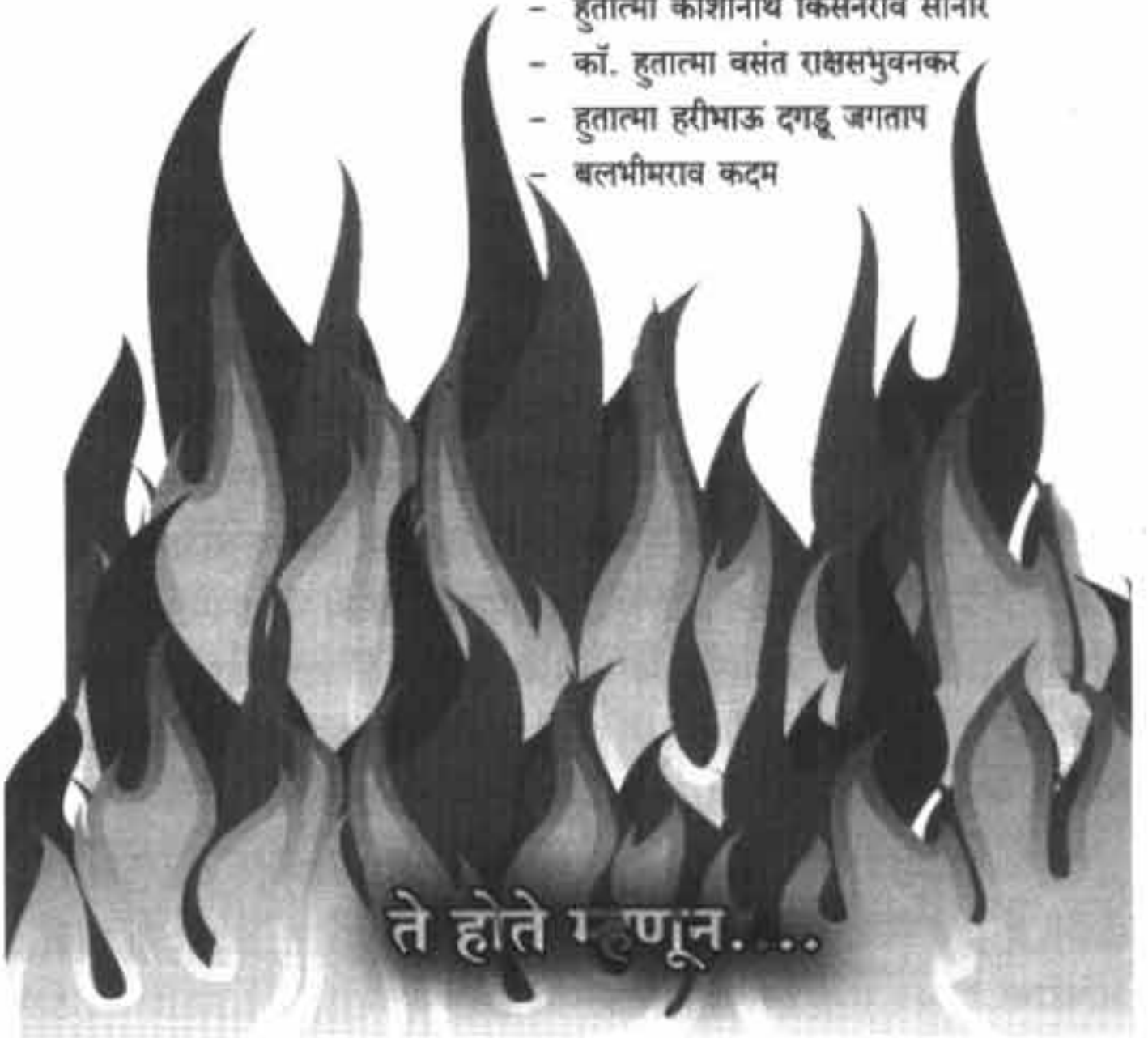
- भारतास स्वातंत्र्य मिळाले. पण या स्वातंत्र्याचा अर्थ देशातील कलकत्ता, मुंबई, मद्रास व दिल्लीसारख्या इंग्रजी रेसिडेंटिंना स्वातंत्र्य होते. भारतातील लहान मोठ्या ५६२ संस्थानांमध्ये हे स्वातंत्र्य नव्हते. तिथे या संस्थानिकांचेच राज्य होते. या ठिकाणी आम्हाला सरदार वल्लभभाई पटेलांचे महत्त्व पटते. ब्रिटिशांनी भारत सोडताना या संस्थानिकांना तीन पर्याय दिले होते. या पर्यायांच्या खेळींमुळेच स्वातंत्र्य मिळाल्यावर भारत सरकारला लहानमोठ्या संस्थानिकांशी संघर्ष करावा

लागला. त्यात सर्वात मोठा संघर्ष झाला तो हैदराबाद संस्थानात.

ब्रिटिशांनी भारतीय संस्थानिकांना जे तीन पर्याय दिले होते त्यात पहिला पर्याय होता तो पाकिस्तानात सामील होण्याचा. दुसरा पर्याय होता तो स्वतंत्र राष्ट्राचे अस्तित्व ठेवून राहण्याचा आणि तिसरा पर्याय होता तो भारतात विलीन होण्याचा. ब्रिटिशांच्या या डावपेचाचे परिणाम भारतीय जनतेस भोगावे लागले.

- परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ
- हिरालाल कोटेचा
- मोतीलालजी साहेबरामजी मंत्री
- रतनलाल कोटेचा
- कोटेचा कुटुंबातील
अन्य स्वातंत्र्यसैनिक
- नारायणराव जोशी
- वामनराव वझे
- माधवराव सीताराम सवाई
- पुरुषोत्तमराव चपळगावकर
- रामलिंगजी महालिंगजी स्वामी
- काशीनाथराव जाधव
- कॉ. श्रीनिवास खोत
- शेख उमर
- यदुधा-मुग्या मांग
- कान्हडा भिल्ल
- सुखदेव भाऊराव घोळवे पाटील
- विठ्ठल सोनाजीराव काटकर
- कॉ.धोंडिबा तुकाराम नागथई (देसाई)
- नारायणअप्पा मल्लीकार्जुनअप्पा जुजगर
- कॉ. उद्धव बयाजी गिरी
- हुतात्मा काशीनाथ किसनराव सोनार
- कॉ. हुतात्मा वसंत राक्षसभुवनकर
- हुतात्मा हरीभाऊ दगडू जगताप
- बलभीमराव कदम

ते होते गुरूण....

परमपूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात जे महत्त्व महात्मा गांधीचे आहे. तेच महत्त्व हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात स्वामी रामानंद तीर्थांचे आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या अखेरच्या पर्वाच्या हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याचे नायक स्वामी रामानंद तीर्थांचे जीवन उच्चतम मूल्य, विलक्षण त्याग आणि स्वच्छ देशभक्तीचे सर्वोत्कृष्ट उदाहरण ठरते. हिरे, माणिक, पाचू आणि सोन्याच्या ढिगाऱ्यांवर झोपणाऱ्या उन्मत्त आणि जालीम निजामाची निरंकुश राजवट धुळीला मिळवून तमाम संस्थानातील जनतेच्या जीवनात स्वातंत्र्याची प्रकाशकिरणे पसरविण्याचे क्रांतिकारी कार्य या फाटक्या संन्याशाने केले. ध्येयासाठी प्राणत्याग करण्याची धमक असेल तर उंची प्रासादाच्या भिंतीही क्षणात जमीनदोस्त होतात हे स्वामीजींनी सिद्ध केले.

स्वामी रामानंद तीर्थांचे मूळ नाव व्यंकटेश भगवानराव खेडगीकर होते. खेडगी हे गाव विजापूर जिल्ह्यात आहे. याच जिल्ह्यातील सिंदगी या गावी ३ ऑक्टोबर १९०३ रोजी त्यांचा जन्म झाला. त्यांच्या आईचे नाव यशोदाबाई होते. अगदी बालवयापासूनच अध्यात्म व राष्ट्रसेवेची ऊर्मी त्यांच्या हृदयात

होती. अध्यात्माच्या ताकदीमुळेच स्वामी रामानंद तीर्थासारखा त्यागी व संयमी योद्धा स्वातंत्र्यसंग्रामास मिळू शकला. सोलापूरच्या कंबर तलावाचे पाणी दोन्ही हातात घेऊन सूर्याला अर्घ्य देताना स्वामीजींनी सर्वसंगपरित्याग करून पुढील जीवन मातृभूमीसाठी अर्पण करण्याची प्रतिज्ञा केली. ती पूर्ण करताना त्यांना असंख्य मान-अपमान पचवावे लागले. मानसिक व शारीरिक आघात सहन करावे लागले पण अध्यात्माच्या बळावर त्यांनी ही प्रतिज्ञा पूर्ण केली. युगकर्त्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व काळच घडवीत असतो. हा काळ त्याला अनेक पातळींवरील संधी उपलब्ध करून देत असतो. व्यंकटेश खेडगीकर यांच्या जीवनातही अप्रत्यक्ष काळ काम करीत होता. कामगार क्षेत्रातील आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे नेते नारायणराव मल्हार जोशी यांच्याशी नोकरीच्या निमित्ताने त्यांचा संपर्क आला. पुढे ते १९२६ ला मुंबई कामगार संघाचे उपसंघटक झाले. त्यामुळे देशातील दलित, शोषित वर्गाचे दुःख त्यांनी जवळून पाहिले. भांडवलदार करीत असलेले श्रमिकांचे शोषण व डबघाईला गेलेली कामगारांची आर्थिक परिस्थिती पाहून ते अस्वस्थ झाले. पुढील जीवनात ते कम्युनिस्टांचे सहानुभूतीदार कदाचित यामुळेच झाले असावेत. कामानिमित्ताने नारायणराव जोशींबरोबर दिल्लीस जाण्याचा प्रसंग खेडगीकरांवर आला. दिल्लीचे हवामान न मानवल्याने दुर्दैवाने त्यांना एप्रिल १९२८ मध्ये अर्धांगवायूचा झटका आला. त्यांनी सोलापूरला राहून हे काम करायचे ठरवले, पण आता त्यांच्या प्रकृतीला कामगार संघटनेचे काम मानवणारे नव्हते. काळाच्या मनात निराळेच विचार चालले होते. याच काळात उस्मानाबाद जिल्ह्यातील हिप्परगा गावातील राष्ट्रीय शाळेचे संस्थापक अनंतराव देशमुख यांनी खेडगीकरांची भेट घेतली. अनंतरावांनी भाऊ व्यंकटरावांच्या मदतीने १९२९ मध्ये ही शाळा सुरू केली होती. विद्यार्थ्यांवर देशभक्तीचे संस्कार करणे हा या शाळेचा एकमात्र उद्देश होता. २९ जून १९२९ ला खेडगीकर या शाळेत दाखल झाले. मुख्याध्यापकाची सूत्रे त्यांनी घेतली. या दरम्यान अनंतराव व खेडगीकरांचे ऋणानुबंध जुळले. खेडगीकर अनंतरावांना गुरू मानत. अनंतरावांच्याच आज्ञेवरून खेडगीकरांनी संन्यास ग्रहणाचा निर्णय घेतला. १४ जानेवारी १९३२ रोजी नारायणस्वामींनी खेडगीकरांना हजारो लोकांसमोर दीक्षा दिली व त्यांना 'स्वामी रामानंद तीर्थ' हे नाव बहाल केले. १९३४ पर्यंत स्वामी रामानंद तीर्थांनी हिप्परगा शाळेत रचनात्मक योगदान दिले. पुढे १९३५ च्या जून महिन्यात त्यांनी हिप्परगा

शाळेचा निरोप घेतला. त्यांच्यासोबतच शाळेतील शिक्षक बाबासाहेब परांजपे, बाबुराव कानडे व ग.धों. देशपांडेही बाहेर पडले. ही सगळी मंडळी अंबाजोगाईच्या योगेश्वरी शाळेला जाऊन मिळाली. बीड जिल्ह्याची भूमी आता एका संन्याशाच्या स्पर्शाने पावन झाली होती. हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्याच्या अनेक प्रसंगांची ती साक्षीदार ठरणार होती!

मार्च १९३५ मध्ये स्वामीजी अंबाजोगाईत आले. यापूर्वीच १९१८ मध्ये अंबाजोगाईत श्री योगेश्वरी नूतन विद्यालय नावाची शाळा सुरू झाली होती. पण शाळा डबघाईला आली होती. स्वामीजींना मुख्याध्यापक करण्यात आले. ५ मे १९३५ रोजी शाळेत आठव्या वर्गाचा आरंभ झाला. पुढे या शाळेची भरभराट झाली. या शाळेतून हैदराबाद स्वातंत्र्यलढ्यात योगदान देणारे असंख्य क्रांतिवीर घडले. स्वामीजींनी हैदराबादला जाऊन वामनराव नाईकांच्या प्रयत्नाने शाळेस हायस्कूलची परवानगी मिळवली.

स्वामीजींचा जन्म १९०३ सालचा, पण ज्या हैदराबाद संस्थानाचे ते भाग्यविधाते ठरले त्या संस्थानाशी त्यांचा जवळपास पंचवीस वर्षे संबंध नव्हता. स्वामीजींच्या अभ्यासपूर्ण वक्तृत्वाची पहिली झलक संस्थानास कळली ती हैदराबाद येथे झालेल्या जनता शिक्षण परिषदेच्या तिसऱ्या अधिवेशनात. काशीनाथराव वैद्य यांच्या अध्यक्षतेखाली १९३७ साली हे अधिवेशन झाले. काशीनाथरावांच्याच आग्रहामुळे स्वामीजी अधिवेशनास गेले. सार्वजनिक जीवनात त्यांच्या प्रवेशाचा हा श्रीगणेशाच होता. या अधिवेशनात त्यांना भाषण करण्याचा आग्रह झाला. पहिल्यांदाच सार्वजनिक स्वरूपात मोठ्या प्रमाणात संबोधित करायला स्वामीजी उभे राहत होते! त्यांनी वर्तमान शिक्षणव्यवस्था व ब्रिटिशाने लादलेल्या मॅकेन्झीच्या शिक्षण योजनेवर जोरदार टीका केली. त्यांच्या मुद्देसूद, वैचारिक व आवेशपूर्ण भाषणाने अधिवेशनात खूप चर्चा झाली. निजाम राजवटीच्या काळ्याकुट्ट अंधाराला भेदून एका स्वातंत्र्यसूर्याने पुढे जाण्यासाठी एक पाऊल उचलले होते!

महाराष्ट्र परिषदेच्या पहिल्या परतूर अधिवेशनास स्वामीजी योगेश्वरी नूतन विद्यालयाच्या स्वयंसेवक पथकासह उपस्थित होते. ते ना ठरावावर बोलले ना कार्यक्रमावर, ते व्यासपीठावर ही नव्हते. मात्र या अधिवेशनात मराठवाड्यातील तरुणांसमोर खाजगीत एका बैठकीत स्वातंत्र्यासाठी काय करता येईल यावर त्यांनी